СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књ. DCXXIX

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

Књ. 21

Божидар Ферјанчић

ВИЗАНТИЈСКИ И СРПСКИ СЕР У XIV СТОЛЕЋУ

Примљено на II скупу Одељења историјских наука од 27. фебруара 1992.

Уредник
академик
СИМА ЋИРКОВИЋ

БЕОГРАД 1994

Издаје
Српска академија наука и уметности
(I издање)

Лектор *Милан Одавић*

Коректор *Мирјана Радовановић*

Технички уредник *Јелка Поморишац*

Тираж 1.000 примерака

Штампа
Београдски издавачко-графички завод
Београд, Булевар војводе Мишића 17

YU ISBN 86-7025-197-3

Успомени мога оца Зорана

САДРЖАЈ

СКРАЋЕНИЦЕ

Asdracha, Région	C. Asdracha, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles, Athènes 1976
Asdracha, Rhodopes au XIVe siècle	C. Asdracha, Les Rhodopes au XIVe siècle. Histoire administrative et prosopographie, REB 34 (1976) 175—209
Баришић, Повеље царица	Ф. Баришић, Повеље византијских царица, ЗРВИ 13 (1976) 142—202
Божилов, Асеневци	И. Божилов, Фамилията на Асеневци (1186—1460), генеалогия и просопография, София 1985
Bsl.	Byzantinoslavica, Prague 1929 sq.
Byz.	Byzantion, Bruxelles 1924 sq.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München 1892 sq.
Cant.	Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, cura L. Schopeni I—III, Bonnae 1828—1832
Chil. I	Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs, publiés par L. Petit, Виз. врем. 17 (1911). Приложение
Chil. II	Actes de Chilandar. Deuxième partie: Actes slaves, publiés par B. Korablev, Виз. врем. 19 (1912). Приложение
Christophore	Christophore, Προσκυνητάριον τῆς ἐν Μακεδονίᾳ παρὰ τῇ πόλει Σερρῶν σταυροπηγιακῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου συνταχθὲν παρὰ τοῦ Χριστοφόρου ἱεροδιδασκάλου καὶ ἡγουμένου αὐτῆς, Leipzig 1904
Darrouzès, Reg.	J. Darrouzès, Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople. Les actes des patriarches V, Paris 1977, VI, Paris 1979
Dölger, Reg.	F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches IV, V, München und Berlin 1960, 1965
Dölger, Schatzk.	F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948
Esph.	Actes d'Esphigménou, ed. J. Lefort, Paris 1973
Ферјанчић, Поседи	Б. Ферјанчић, Поседи византијских провинцијских манастира у градовима, ЗРВИ 19 (1980) 209—250

Greg.	Nicephori Gregorae Byzantina historia, I—II, cura L. Schopeni, III, I. Bekkeri, Bonnae 1829, 1830, 1855
ГСНД	Гласник Скопског научног друштва, Скопље 1926—1940
Гудас, ΕΕΒΣ	М. Гудас, [Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου], ΕΕΒΣ 3 (1926) 114—134, 4 (1927) 211—248
Guillou, Prodrome	A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955
Hrochová, Byz. města	V. Hrochová, Byzantská města ve 13—15 století, Praha 1967
Јиречек, Историја I	К. Јиречек, Историја Срба I, Београд 1952
JÖB	Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, Wien 1956 sq.
Кораћ, Света Гора	Д. Кораћ, Света Гора под српском влашћу (1345—1371), ЗРВИ 31 (1992) 9—199
Kravari, Documents	V. Kravari, Nouveaux documents du monastère de Philothéou, TM 10 (1987) 261—350
Kutl.	Actes de Kutlumus, ed. P. Lemerle, Paris 1988
Ласкарис, Виз. принцезе	М. Ласкарис, Византиске принцезе у средњовековној Србији, Београд 1926
Lavra I—IV	Actes de Lavra I, edd. P. Lemerle — A. Guillou — N. Svoronos, Paris 1970, II—IV, edd. P. Lemerle — A. Guillou — N. Svoronos — D. Papachryssanthou, Paris 1977, 1979, 1982
Lefort, Paysages	J. Lefort, Paysages de Macédoine, leurs caractères, leur évolution à travers les documents et les récits des voyageurs, Paris 1986
Lemerle, Philippes	P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945
Lemerle, Praktikon	P. Lemerle, Un praktikon inédit des archives de Karakala (Janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, Athènes 1964, 278—298
Maksimović, Administration	Lj. Maksimović, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988
Maksimović, Charakter	Lj. Maksimović, Charakter der sozial-wirtschaftlichen Struktur der spätbyzantinischen Stadt, JÖB 31, 1 (1981) 149—188
Matschke, Fortschritt	K. P. Matschke, Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14 Jh. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341—1354, Berlin 1974
Михаљчић, Крај српског царства	Р. Михаљчић, Крај српског царства, Београд 1965
MM	F. Miklosich — J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana I—VI, Vindobonae 1860—1890
Nicol, Kantakouzenos	D. Nicol, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), Washington 1968
Новаковић, Струмска област	С. Новаковић, Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан, Глас САН 36 (1893) 1—49
Ostrogorsky, Juges généraux	G. Ostrogorsky, Les juges généraux de Serrès, Mélanges offerts à Rene Crozet, Poitiers 1966, 1317—1325 (= СД IV, 257—270)

Острогорски, О серском митрополиту	Г. Острогорски, О серском митрополиту Јакову, Зборник Филозофског факултета у Београду X, 1 (1968) 219—226
Ostrogorsky, Prise de Serrès	G. Ostrogorsky, La prise de Serrès par les Turcs, Byz. 35 (1965) 302—319 (= СД IV, 243—256)
Острогорски, Пронија	Г. Острогорски, Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951 (= СД I, 119—342)
Острогорски, Серска област	Г. Острогорски, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965 (= СД IV, 423—631)
Папагеоргију	П. Н. Папагеоргију, Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, BZ 3 (1894) 225—329
Поляковская, Городские владения	М. А. Поляковская, Городские владения провинциальных монастирей в поздней Византии, Виз. врем. 24 (1964) 202—208
Поляковская, Владения	М. А. Поляковская, Монастырские владения в городе Серры и пригородной районе в XIV в., Виз. врем. 27 (1967) 310—318
Pseudo Kodinos	Pseudo Kodinos, Traité des offices, ed. J. Verpeaux, Paris 1966
REB	Revue des études byzantines, Paris 1946 sq.
Самсарис	П. Самсарис, Ἄγνωστο βυζαντινὸ μετόχι τῆς μονῆς Χελανταρίου στὶς Σέρρες: Ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καμενικαίας, Μακεδονικά 26 (1987—1988) 191—220
Schreiner, Kleinchroniken	P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken I—III, Wien 1975, 1977, 1979
СД	Г. Острогорски, Сабрана дела I—V, Београд 1969—1970
Соловьев, Архонты	А. Соловьев, Греческие архонты в сербском царстве, Bsl 2 (1930) 275—287
Соловјев, Цар Душан	А. Соловјев, Цар Душан у Серезу, Југ. историски часопис 1 (1935) 472—477
Соловјев, Судије и суд	А. Соловјев, Судије и суд по градовима Душанове државе, ГСНД 7—8 (1930) 147—162
Соловјев — Мошин	А. Соловјев — В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд 1936
Soulis, Notes	G. Soulis, Notes on the History of the City of Serres under the Serbs (1345—1371), Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μ Τριανταφυλλίδη, Athens 1960, 373—379
Soulis, Serbs	G. Soulis, The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331—1355) and his Successors, Washington 1984
Стратис, Ἱστορία	Е. Стратис, Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μεχρὶ τῶν καθ ἡμᾶς καὶ δράσις τῆς ἐν αὐτῇ ἑλληνικῆς κοινότητος κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους, Сер 1926
TM	Travaux et mémoires, Paris 1965 sq.
Trapp, PLP	E. Trapp, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit I—XI, Wien 1976—1991

Виз. извори VI	Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд 1986
Виз. врем.	Византийский временник, Петроград 1894—1927, Москва 1947 sq.
Zogr.	Actes de Zographou. Actes grecs, publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, Виз. врем. 13 (1908). Приложение
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института САНУ, Београд 1952. и даље.
Живојиновић, Судство	М. Живојиновић, Судство у грчким градовима Српског царства, ЗРВИ 10 (1967) 197—249

УВОД

Током последњих деценија историја градова позновизантијског времена привлачила је пажњу истраживача, о чему речито сведочи низ значајних радова о овом питању, који доносе много корисних судова и оцена о положају и структури града у већ феудализираном Византијском царству, када су многе установе јавног живота добиле сасвим нова обележја.[1] Међу великим и развијеним градовима тог доба налазио се и Сер, који је, ваља признати, добио особити значај баш у XIV столећу неупоредиво већи но што је имао у ранијем времену. Сер нисмо одабрали као предмет нашег занимања због тога што би он могао бити узор за општије закључке о физиономији позновизантијског града, већ баш због његовог посебног значаја у XIV веку, било када се налазио у власти ромејског цара, или када је живео у границама Српског царства Стефана Душана и из њега израсле тзв. Серске државе царице удовице Јелене, у монаштву наречене Јелисавете и моћног господара деспота Јована Угљеше. Значај Сера у том бурном времену историје балканских народа убедљиво је оцртао Г. Острогорски, нагласивши да је овај град „био сведок неминовног опадања Византијског царства, снажног и кратког успона српске државе и сталног, незадрживог напредовања турске силе".[2]

Бурна збивања у животу обновљеног Византијског царства после 1261. године изазвала су и важне промене у распореду његових унутрашњих снага. Ако се има у виду чињеница да је већ у освит XIV века Византија неповратно изгубила скоро читаву Малу

---

[1] Од радова о том питању наводимо само најважније: E. Kirsten, *Die byzantinische Stadt,* Berichte zum XI. Intern. Byz.—Kongress, München 1958, 1—48; Б. Т. Горянов, *Византийский город XIII—XV вв,* Виз. врем. 13 (1958) 162—183; Hrochová, *Byz. města* 1 et passim; Maksimović, Charakter 149—188; Љ. Максимовић, *Корени и путеви настанка градског патрицијата у Византији,* Зборник Градска култура на Балкану (XV—XIX века), Београд 1984, 19—57.

[2] Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 302 (= СД IV, 243).

Азију, постаје јасно да је у новим приликама особити значај добио велики град Солун са читавом облашћу.[3] Зато је већ почетком XIV века порасла и важност плодних долина Струме и Месте, јер су Малу Азију већ почетком XIV века практично освојили Турци, а плодни крајеви Тракије остали су опустошени пљачкањем од стране Каталанаца.[4] У читавој области која је гравитирала према Солуну и осигуравала његову одбрану особити значај имао је Сер, град у плодној долини Струме и природно средиште читаве области.[5] Јужно од Сера отварала се пространа и плодна равница покривена шумама и пашњацима на којима су се гајиле овце, говеда и коњи; такви предели су се пружали и северно од Сера.[6] Због таквог значаја Сер је био и важан црквени центар са рангом митрополије, а суседне дијецезе митрополије Зихне и Мелника, као и епископије Кесарополља, Јежеве и Јерисоса заостајале су по важности за серском епархијом.[7] О значају и угледу серске митрополије сведочи синодски акт из септембра 1324. године који одређује колико поједине епархије треба да прилажу васељенској патријаршији за покривање њених великих трошкова. Од овде наведених митрополија Монемвасија плаћа 800 номизми, Хераклеја, Кизик и Солун по 200, Сер 150, Адријанопољ, Верија, Филипи, Митилена, Дидимотика и Енос по 100, Трајанопољ 90, Лакедемон 60, Филипопољ, Метимни и Врисис по 50, Патрас 40, Мадита и Росион по 36, а Мелник 30 номизми.[7a]

У овој прилици ваља навести и значајне податке о природном положају и условима живота Сера и околине које је прикупио Ж. Лефор. Град се налази на надморској висини од 68 м, а има годишње просечан атмосферски талог од 550,4 м, од чега је на зиму распоређено 26%, на пролеће 28%, на лето 12% и на јесен 34%. У Серу је средња годишња температура 15,4°: у јануару је 3°, а у јулу 26,7°, што значи да разлика износи 23,7°. Највиша температура је 40,4°, а најнижа је —23°, што значи да разлика износи 63,4 степена.[8] Сер се налазио на правцу знаменитог пута Via Egnatia који је крајеве јужне Италије преко Драча повезивао са престоницом Константинопољем. У старој али још увек корисној студији о Серу П. Папагеоргију бележи да је, идући од истока према западу, правац Via Egnatia пресецао град на два дела, док у новије време Катарина Асдраха упозорава да се Сер ипак налазио нешто северозападније од деонице споменуте важне саобраћајнице сред-

---

[3] В. тачне оцене у Lemerle, *Philippes* 192.

[4] Angeliki Laiou—Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton 1977, 24 sq.

[5] Значај Сера добро је уочио још Новаковић, *Струмска област* 13, 22, навевши да је област града обухватала: Струму, Красову, Христопољ, Мосинопољ и Волерон.

[6] Hrochová, *Byz. města* 80 (омашком каже да су Турци освојили Сер 1385. године); Lefort, *Paysages* 66, 79 sq.

[7] Живојиновић, *Судство* 197.

[7a] Darrouzès, *Reg.* V, No. 2119, p. 89 sq. Затим се наводе архиепископије — њих 13 на броју — које дугују знатно мање суме.

[8] За те занимљиве податке cf. Lefort, *Paysages* 13, 15.

њег века а према њему је водио један правац римског пута.[9] Разуме се да се као природно поставља питање колико је Сер имао житеља у том важном времену своје вишестолетне историје. Иако савремени извори о томе не дају било какве податке, ипак се верује да су у позновизантијско доба Цариград и Солун имали 40—50.000 становника, док су остали градови имали мање од 5.000, а често и мање од 2.000 житеља. Сер је спадао у групу већих византијских градова, као Патрас, Адријанопољ, Мистра и Јањина и могао је имати 10—15.000 становника.[10]

О значају града Сера сведоче и термини које му придају наративни извори и документи XIV века. Овде пре свега ваља подсетити на важне резултате Љ. Максимовића о терминима који се у позновизантијским изворима употребљавају за градове: Цариград и Солун, који су међу њима предњачили величином и угледом, вазда су називани класичним грчким именом πόλις уз додавање разних почасних епитета. За остале градове, па и за оне који су били значајни, нпр. Адријанопољ, Дидимотика, Сер и др., срећу се разни термини као κάστρον и πόλις.[11] Обиље вести о Серу прве половине XIV столећа даје цар и писац Јован Кантакузин, па ћемо обратити пажњу на неке од њих који могу бити важни за нашу тему. У опису значајних догађаја из последње етапе грађанског рата између цара Андроника II и његовог унука Андроника III Палеолога цар писац наглашава да Сер има чврсте бедеме и придаје му име πόλις, што чини само када су у питању велики и знаменити градови.[12] На неколико места Јован Кантакузин спомиње Сер заједно са другим градовима Македоније.[13] Најупечатљивији је његов исказ да Сер „није обичан град који се може потценити, већ голем и велелепан и држави Ромеја преко потребан".[14]

Ако се термин град (πόλις), којим Јован Кантакузин означава Сер, може тумачити и као претеривање класично образованог византијског историчара, о значају овог града сведочи и околност да га тако називају и други извори XIV столећа. Јуна 1309. године Андроник II Палеолог издао је хрисовуљу са потврдом поседа манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори, а неки од њих

---

[9] Папагеоргију 244, таб. 1; Asdracha, *Région* 26.

[10] В. разматрање у Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, Атина 1979, 239; H. Saranti — Mendelovici, *A propos de la ville de Patras aux 13e—15e siècles*, REB 38 (1980) 232; Maksimović, *Charakter* 156, n. 33. На самом крају прошлог столећа Сер је имао 28.000 житеља, од којих 13.500 Турака, 13.000 Грка, 1.100 Јевреја и 400 Цигана. Уп. Папагеоргију 225, n. 1.

[11] Maksimović, *Charakter* 155 sq., n. 31. Исти аутор каже да се Сер називао κάστρον, (θεόσῶστος) πόλις, τόπος. Cf. Maksimović, *Administration* 57; Soulis, *Serbs* 26 такође бележи да је Сер био θεόσωστος πόλις или πόλις μεγάλη καὶ θαυμάσια.

[12] Cant. I, 262.

[13] Ibid. I, 275, II, 551, III, 31. Да се по подацима извора Сер налази у Македонији региструје Maksimović, *Administration* 49, n. 52.

[14] Cant. III, 547 sq.; Виз. извори VI, 481 (Б. Ферјанчић). Уп. Соловјев, *Цар Душан* 472, који бележи да је Сер био велики и леп град. Споменуте речи цара писца о Серу Г. Острогорски је ставио у почетак расправе о паду Сера под Турке. Cf. Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 302 (= СД IV, 273).

су се налазили у Серу који се назива πόλις.[15] Фебруара 1313. године Козма Панкалос поклања манастиру Пантократора у Цариграду поседе у околини Сера, али и непокретну имовину (куће, радионице, пекаре) у самом граду који се назива πόλις.[16] Из октобра VIII индикта (по издавачу 1338. године) потиче повеља која манастиру Кутлумушу додељује многе поседе од којих се неки налазе ἐντὸς τοῦ θεοσώστου πόλεως Σερρῶν.[17] Неиздати практик поседа манастира Ивирона из 1329. године, познат само по фотографији у Collège de France, спомиње Сер као πόλις а Солун чак као θεόσωστος πόλις.[18] У хрисовуљи Андроника III Палеолога Великој Лаври св. Атанасија из јануара 1329. године каже се да се манастирски метох св. Атанасија налазио περὶ τὴν πόλιν τὰς Σέρρας.[19] У типику манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори, који је 1332. године редиговао Јоаким, митрополит Зихне, стоји да су његови монаси поседовали и цркву св. Јована Продрома у граду Серу (ἐντὸς τῆς πόλεως Σερρῶν).[20] Међутим, истине ради ваља навести да документи XIV столећа понекад граду Серу придају и друкчије називе. Из маја 1325. године потиче акт којим Михајло Комнин Пеларгос са женом продаје Хиландару своје поседе ἐντὸς τοῦ κάστρου Σερρῶν.[21] Одломак практика манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори, сачињен између 1339. и 1342. године, наводи низ поседа које су његови монаси имали у граду (κάστρον) Серу.[22]

Напред наведени подаци о значају Сера, навели су нас да се позабавимо његовом историјом у XIV веку, времену које се јасно може поделити на три доба живота овог града: византијско до септембра 1345. године, затим доба српске власти до новембра 1371. године, па опет византијско до пада града под Турке (19. септембра 1383).[23] Од та три доба свакако је најзанимљивије време тзв. сервократије, јер се после освајања Сера Стефан Душан овде прогласио за цара Срба и Грка, а град је "served as a kind of capital for the area".[24]

Намера да се позабавимо историјом Сера у доба његовог највећег процвата у средњем веку, проистекла је из чињенице да, колико нам је познато, не постоји једна документована историја овог зна-

---

[15] Guillou, *Prodrome* No. 4, p. 44—46; Dölger, *Reg.* No. 2316.

[16] Kutl. No. 8, p. 52.

[17] Ibid. No. 18, p. 86.

[18] Asdracha, Rhodopes au XIVe siècle 180, n. 22. Документ је датиран са XIII индиктом, што одговара 1329, 1344. и 1359. години, али се Катарина Асдраха одлучила за 1329. годину, уверена да његов садржај најбоље одговара тадашњој политичкој ситуацији: Андроник III Палеолог био је једини цар коме су били потчињени наведени градови и крајеви.

[19] Lavra III, No. 118, p. 7; Dölger, *Reg.* No. 2733. Тај посед манастир Лавра стекао је између 1298. и 1329. године. Cf. Lavra IV, 117, 150.

[20] Guillou, *Prodrome* App. I, p. 115.

[21] Chil. I, No. 103, p. 216 sq.

[22] Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 114—118. Старије издање Соловјев—Мошин бр. 42, с. 324—328.

[23] У оцртавању периода историје Сера XIV столећа Поляковская, *Владения* 310, заборавља на други период византијске власти (1371—1383).

[24] Soulis, *Serbs* 151.

чајног града југоисточне Македоније. Најпре је заслужни П. Папагеоргију у свом овде често коришћеном раду дотакао главне догађаје из историје Сера, али су далеко кориснија његова разматрања о споменицима у Серу и ближој околини.[25] Родољубиви житељ Сера Г. Стратис имао је племениту жељу да опише историју родног града, али је нажалост остао углавном на површини главних збивања, а и у таквом послу је начинио доста грешака.[26] Драгоцен допринос познавању историје Сера у трећој четвртини XIV века дао је Г. Острогорски у монографији о тзв. Серској држави, насталој после смрти српског цара Стефана Душана (1355) која је под влашћу царице удове Јелене (монахиње Јелисавете) и моћног деспота Јована Угљеше поживела до судбоносног боја на Марици (26. септембра 1371).[27] Иако ова сјајна књига говори о многим збивањима везаним за град Сер, она је ипак проистекла из жеље да се пружи што потпунија слика о историји те Серске државе која је пуне две и по деценије поживела у југоисточним крајевима расточеног Српског царства.

---

[25] Папагеоргију 225—329.
[26] Стратис, Ἱστορία 1 и даље.
[27] Острогорски, *Серска област* 1 и даље (= СД IV, 422—631).

1. ВИЗАНТИЈСКИ СЕР

Прелазећи на опис главних збивања из историје Сера у XIV столећу, подсетићемо на чињеницу да су већ на самом почетку тог доба град и његове житеље снашле велике невоље, јер је 1307—8. године Сер постао мета напада Каталанаца. Ти ратници са далеког запада, који су најпре опустошили плодну Тракију (1305—7), кренули су ка крајевима северне и средње Грчке, па су на том путу закачили и долину доње Струме са Сером. О томе да су Каталанци опљачкали овај град говори њихов писац Рамон Мунтањер.[28] У једном акту св. Јована Продрома на Меникејској Гори из 1327—8. године[29] описује се да су Каталанци опустошили читав крај, па и сам град Сер, опљачкавши имања његових житеља; тада је опустошен и споменути манастир, али су се касније уз помоћ св. Јована Продрома монаси вратили да наставе испоснички живот, а и захваљујући мудрој управи игумана Антонија.[30] Чини се да су се због тада претрпљених штета монаси Меникејског манастира обратили цару Андронику II Палеологу, који им је хрисовуљом од јуна 1309. године потврдио бројне поседе у граду Серу и његовој околини, али ће о том документу касније бити више речи.[31]

Природно је да је упад Каталанаца унео велики немир у живот Сера и плодне му околине, али су ратници са запада туда брзо прохујали, идући даље путем који их је водио ка Тесалији, Беотији и Атици. Уследило је време мирног живота Сера и околине које је потрајало до година дугог грађанског рата (1321—1328) вођеног

---

[28] Guillou, *Prodrome* 9, n. 3 цитира француски превод хронике Рамона Мунтањера (J. Buchon, *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle,* Paris 1841, CCXXVIII), али нам та публикација није била приступачна. За хронологију каталанског напада наводи се L. Nicolau d'Olwer, *Les dernières études sur les Catalans en Grèce,* Byz. 2 (1925) 633—638, али се тамо не региструје овај догађај.

[29] Хронологија по Guillou, *Prodrome* 9, n. 2.

[30] Christophore p. 30; Guillou, *Prodrome* 22 sq.

[31] Guillou, *Prodrome* No. 4, p. 44—46; Dölger, *Reg.* No. 2316.

између старог цара Андроника II Палеолога и његовог немирног и бунтовног унука Андроника III око кога су се окупили млади племићи са сасвим новим концепцијама о будућој политици царства.[32] То немирно доба, које је по сјајној оцени П. Лемерла у документима названо смутно време (καιρὸς συγχύσεως), донело је одређене невоље житељима града Сера и околине.[33] Познато је да је прва етапа борбе између деде и унука окончана споразумом у Региону (21. јуна 1321) којом приликом су европски поседи царства подељени: бунтовни Андроник III Палеолог добио је Тракију од Христопоља до Региона, док су старом цару Андронику II припали Цариград и Македонија западно од Христопоља. За нас је важно да се град Сер са долином доње Струме нашао под влашћу старог цара Андроника II Палеолога.[34]

Октобра 1321. године Андроник II Палеолог издао је хрисовуљу, чији садржај може бити важан за нашу тему. У акту се каже да је царевом хоризмом жени садашњег митрополита Сера дарован посед назван Опсара од 500 модија у селу Кенургицион, које се налазило у околини града Сера. Цар је издао и хрисовуљни сигилион, дозволивши да спомењута поседница може имање да пренесе на своју децу која су сада молила да о томе добију и одговарајућу хрисовуљу. Изашавши у сусрет овој молби, цар је хрисовуљом одредио да деца митрополитове супруге треба да потпуно и несметано држе посед звани Опсара, као и да могу да га преносе својим наследницима. Затим се том имању даје потпуни порески имунитет, јер је митрополит Сера подсетио на чињеницу да су у смутно време (κατὰ τὸν πάροντα καιρὸν τῆς συγχύσεως) његова деца показала верност према цару Андронику II Палеологу.[35] Садржај акта јасно сведочи да је Сер са околином увучен већ у прву фазу дугог грађанског рата и да је у граду било присталица старог цара коме је споразумом у Региону и припао Сер са околином.

Ако је у првој етапи борбе за власт између Андроника II и Андроника III Палеолога Сер на неки начин остао по страни од непосредних сукоба који су се углавном збивали у Тракији, мора се признати да су се у последњој етапи тог грађанског рата над градом и околином надвијали тамни облаци. Крајем 1327. године Андроник III Палеолог је заједно са великим доместиком Јованом Кантакузином из Тракије кренуо према Македонији где су биле окупљене присталице старог цара Андроника II, а очекивао се и долазак савезничке војске српског краља Стефана

---

[32] Стратис, Ἱστορία 51 сл. наглашава да су цареви Андроник II и Андроник III Палеолози показивали велику бригу о Серу, па и о манастиру св. Јована Продрома на оближњој Меникејској Гори; стари цар је монасима даровао три хрисовуље и седам простагми, а његов унук четири хрисовуље и две простагме.

[33] Lemerle, *Philippes* 192.

[34] О одлукама споразума у Региону извештавају савремени историчари Јован Кантакузин и Нићифор Григора. Cf. Cant. I, 115; Greg. I, 321; Dölger, *Reg.* No. 2660; Lemerle, *Philippes* 193; idem, *Praktikon* 292.

[35] Kutl. No. 10, p. 58—60.

Дечанског коју је предводио Хреља. На том путу млади цар је најпре приспео у Грацијанопољ, где се сусрео са мајком Ритом Ксенијом, а затим је, чувши да се војска старог цара налази код градова Филипа и Драме, кренуо даље према западу; војском Андроника II Палеолога заповедали су Михајло Асен, епарх Михајло Мономах, протовестијар Андроник Палеолог и деспот Димитрије Палеолог. Када је Андроник III Палеолог стигао до тврђаве Ксанти, споменуте присталице старог цара одлучиле су да се повуку у Сер, град који им је својим чврстим бедемима могао пружити сигурно уточиште, а плодна околина је осигуравала добро снабдевање војске храном. Присталице Андроника II Палеолога веровале су да ће због наведених предности њиховог новог уточишта млади цар Андроник III Палеолог стати код Христопоља.[36] Други савремени писац Нићифор Григора знатно сумарније описује споменута збивања, али доноси неке важне детаље који допуњују вести Јована Кантакузина: каже да су деспот Димитрије Палеолог, протовестијар Андроник и Михајло Мономах у страху од метежа са српском помоћном војском боравили изван серских бедема, али их истовремено оптужује да су били обузети међусобним расправама и сукобима.[37] Међутим, надања присталица старог цара Андроника II Палеолога се нису остварила, јер је Андроник III Палеолог кренуо даље од Христопоља, стигавши најпре до града Зихне (јануара 1328), чији су му житељи пришли. У зору трећег дана млади цар је пошао ка Серу и прешавши речицу Ливовиште, поставио је војску у бојни ред. Његови противници су се у Серу са Хрељом саветовали шта им ваља чинити, па су одлучили да остану у граду и да не улазе у бој са бројнијом противничком војском. Налазећи се у бојној готовости, Андроник III Палеолог је очекивао да ће они из Сера започети битку, а када се то није десило, послао је у град као изасланика Георгија Луку.[38] Присталице старог цара нису биле сагласне да ли да посланика пусте у град, а међу онима који су то саветовали био је и Хреља, тако да је Георгије Лука пуштен да уђе у Сер. У преговорима је објашњавао да млади цар не сноси кривицу за сукоб са дедом Андроником II Палеологом, јер је овај прекршио уговоре о миру. Пошто су људи Андроника III Палеолога, окупљени у Серу, остали верни свом господару, Георгије Лука се необављена посла вратио у табор Андроника III Палеолога, који је на савет Јована Кантакузина одлучио да се са војском повуче према Зихни, где се улогорио.[39]

---

[36] Cant. I, 259—262; Виз. извори VI, 320—322 (С. Ћирковић).

[37] Greg. I, 409 sq.; Виз. извори VI, 204 (С. Ћирковић).

[38] О тој личности cf. Trapp, PLP No. 15143.

[39] Cant. I, 261—264; Виз. извори VI, 322—324 (С. Ћирковић). Цар писац говори и о извештају Хреље српском краљу Стефану Дечанском. Хреља је рекао да је Андроник III Палеолог под Сер довео не велику али добро опремљену и увежбану војску која је читав дан изазивала противнике у бој, а када нико из града није изашао, повукла се у Зихну. Присталицама старог цара у Серу Хреља је саветовао да се не упуштају у борбу са таквом војском. Cf. Cant. I, 280 sq.; Виз. извори VI, 330 (С. Ћирковић). О томе укратко Lemerle, *Philippes* 193 sq.; U. V. Bosch, *Andronikos III. Palaiologos*, Amsterdam 1965, 46.

Затим је Андроник III Палеолог одлучио да се окрене Солуну, великом граду у коме су превагу добиле његове присталице, па му није било тешко да га освоји, а малобројне присталице старог цара потражиле су уточиште у солунском акропољу. Присталице Андроника II Палеолога упутиле су из Сера према Солуну одред од 300 људи са задатком да запоседну тамошњи акропољ и да убеде становнике града да не прилазе Андронику III Палеологу. На путу према Солуну тај одред је разбијен, па су неки од војника побијени а други заробљени, што је јављено у Сер због чега су присталице старог цара изгубили сваку наду у спас. Кренули су из града тобоже према Солуну не би ли прикрили бекство, а у ствари је сваки од њих настојао да умакне тамо где су им биле жене и деца. Међу бегунцима су се налазиле најугледније присталице Андроника II Палеолога: деспот Димитрије Палеолог, протовестијар Андроник Палеолог и Михајло Асен,[40] а нас овом приликом занима како су се даље држали житељи Сера с обзиром на околност да су присталице младог цара преовладале и у другим градовима солунског залеђа. Јован Кантакузин каже да су становници Сера похватали оне из Цариграда који су следили деспота Димитрија Палеолога и остале заповеднике, одузели им читаву имовину и везане их предали Андронику III Палеологу.[41]

Улога Сера у последњој етапи борбе за власт између Андроника II и његовог унука Андроника III Палеолога (1327—8) чини се дозвољава да се дају неке оцене о распореду снага у овом рату. Изгледа да стари цар није ни у Серу имао довољно поузданих присталица, што би му осигурало равнотежу у овим деловима Македоније, а са друге стране пружило сигурно уточиште његовим људима, пре свега сину деспоту Димитрију који је морао да напусти Солун. О неизвесној ситуацији у Серу као да сведочи и разговор Хреље са краљем Стефаном Дечанским којом приликом је он покушавао да му објасни своје држање у Серу. Угледни српски великаш, који је добио задатак да са одредом војске помогне старом цару Андронику II Палеологу у борби за очување престола, објашњавао је краљу разлоге због којих се није упустио у борбу са одредима Андроника III Палеолога под Сером. Говорио је да је то била не велика, али за бој одлично опремљена и увежбана војска која је сваком противнику уливала страхопоштовање.[42]

Долазак на престо Андроника III Палеолога (24. маја 1328) отворио је ново доба у животу Византијског царства, јер се није радило само о пукој промени на власти каквих је било много у дугој византијској историји. Нови цар је био окружен групом

---

[40] То каже Нићифор Григора који знатно сажетије описује ове догађаје; наглашава да су младом цару пришли градићи Македоније и да је он запленио имовину споменутих присталица старог цара. Cf. Greg. I, 410 sq.; Виз. извори VI, 205 (С. Ћирковић); O. Tafrali, *Thessalonique au XIV siècle*, Paris 1913, 217; Bosch, *Andronikos III.*, 46.

[41] Cant. I, 277; Виз. извори VI, 327 (С. Ћирковић) где је вест датирана у време између јануара и марта 1328. године.

[42] Cant. I, 280; Виз. извори VI, 330 (С. Ћирковић).

младих племића који су му помагали од самог почетка дуге борбе за престо, а на њиховом челу је стајао велики доместик Јован Кантакузин. Ти људи су имали сасвим нове концепције о управљању царством, па стога није чудно што је влада Андроника III Палеолога (1328—1341) донела много успеха у спољној политици, а обележена је и напретком преосталих делова Византијског царства, пре свега крајева на југоистоку Балканског полуострва. Зато је сасвим природно да је у овом времену и град Сер са околином доживео просперитет који ћемо покушати да пратимо кроз податке савремених извора.

Напредак Сера и појаве које су тај процес пратиле покушаћемо да посматрамо кроз податке о великашким породицама, чији су поседи били у граду и његовој околини. У том послу пажњу ваља усмерити према неким повељама које су настале и пре 1321. године, односно пре почетка дугог грађанског рата у Византијском царству. Из децембра 1305. године потиче повеља Петра Капасаса и његове кћери Ирине, који царевом дворанину пансевасту севасту Козми Панкалосу продају виноград величине 5 стрема у крају Ангелици. Тај виноград, купљен од кире Евдокије, удовице покојног Потама, од Зимаре и од кир Димана,[43] налазио се близу поседа кир Георгија Мурмуриариса,[44] поседа деце Невриде, Пахиниколе и кир Михајла Врихона. Суму од 25 номизми продавац је примио у присуству следећих сведока: протекдика кир Теодора Зерва, доместика кир Адама, лаосинакта кир Лава Захарија, кир Јована Карија и других.[45]

---

[43] Од наведене три особе Зимара се спомиње као клирик серске митрополије (1333—4), а имао је и млин у Серу око кога су се његова деца спорила са манастиром св. Јована Продрома на Меникејској Гори. Cf. Guillou, *Prodrome* No. 31, p. 105 sq.; Trapp, PLP No. 6627, 6628. За Евдокију и Димана cf. Kutl. p. 329; Trapp, PLP No. 5230.

[44] Георгије Мурмуриарис (cf. Trapp, PLP No. 19530) није познат из других извора, а П. Лемерл напомиње да је на истом акту потписан Георгије Мармарас, као и да је Георгије Мурмурас потписан као протонотар серске митрополије (Lavra II, No. 102, p. 158); он верује да је у питању иста личност. Cf. Kutl. p. 328 sq.

[45] Kutl. No. 7, p. 49 sq. На крају акта потписани су: Михајло Врихон (непознат из других извора, cf. Kutl. p. 329; Trapp, PLP, No. 3264), Георгије Мурмурас, ђакон и протонотар серске митрополије (о њему в. претходну напомену), Теодор, економ исте митрополије (није познат из других извора, cf. Trapp, PLP No. 19525), Теодор Зервос, јереј и протекдик исте митрополије (cf. Trapp, PLP No. 6546 и нашу напомену 59), Теодор Калигопул, примикирије табуларија исте митрополије (cf. Kutl. p. 329; Trapp, PLP No. 10336) и Јован Фалакрос, виши писар (ὁ γραφεὺς τοῦ ὕφους), анагност и табуларије исте митрополије (cf. Kutl. p. 329). Cf. Ibid. No. 7, p. 50. Виноград купљен од Капасиса споменут је и у повељи коју касније анализирамо (в. нап. 50). На полеђини акта сачуване су две белешке: најпре пише περὶ τοῦ ἀμπελίου τοῦ Συργιάνης за коју издавач верује да се односи на познатог византијског великаша Сиргијана, убијеног августа 1334. године надомак Солуна. Међутим, имајући у виду да се ради о Серу и околини, пре верујемо да се белешка тиче Гија од Лузињана који је у времену око 1341. године био намесник у Серу, а о коме ће касније бити више речи. Друга белешка гласи „за лозие у Сериани“ за коју издавач предлаже два решења: à propos de la vigne de Siriani или à propos de la vigne qui est à Serrès. Cf. Kutl. p. 48, 328.

Захваљујући још једном документу из архиве манастира Кутлумуша сазнајемо важне ствари о Козми Панкалосу, који је очигледно био истакнути великаш у Серу и околини.[46] То је акт из фебруара 1313. године који с обзиром на богат садржај заслужује особиту пажњу. Серски великаш Константин Панкалос, у монаштву назван Козма, одлучио је да свој богати иметак остави манастиру Пантократора у Цариграду,[47] а од бројних дарованих поседа многи су били у самом граду Серу и његовој околини. Дародавац најпре наводи земљу у Косни у околини Сера величине 1.050 модија, купљену од протоновилисима Харитона из Сера,[48] а затим спомиње три радионице које су се налазиле εἰς τὸ ἐμπόριον τῶν Σερρῶν у Клопотици, као и три винограда од 7 стрема у околини града Сера. У самом граду (κάστρον) Серу налазиле су се две пекаре, од којих је једну Козма купио од већ споменутог Харитона, а другу је сам из темеља саградио. Затим се наводи девет кућа и извор (πηγάδιον) са двориштем у коме је била кућа на спрат (ἀνώγαιον), такође купљена од споменутог Харитона, као и још две куће које је вероватно саградио сам Козма Панкалос. Он је овде саградио и другу кућу, а имао је и зидану радионицу за прераду лана коју је претворио у оставу за бурад.[49] У споменутој Косни Козма Панкалос је на земљи купљеној од Харитона саградио ἀνώγαιον καὶ στρατορικὸν μέγα καὶ ὀσπήτιον δουλευτόν.

Међутим, наведени подаци не исказују читаво богатство Козме Панкалоса, јер споменути акт из фебруара 1313. године даје о томе још нека сазнања. Козма Панкалос је од серске митрополије добио терен (ἐκκλησοτόπιον) на коме је саградио храм посвећен Богородици, окружен са десет кућа и трапезом. Козма Панкалос је овде засадио три баште и виноград који су припадали некој Пеларгини, а после њене смрти требало је да пређу у власништво манастира; купио је и виноград звани Кипела величине 3 модија а за 8 перпера, од чега је на име каноникона серској митрополији давао годишње 6 номизми (βασιλικά). Осим тога, Козма Панкалос је споменутој цркви даровао разне предмете: свете и часне иконе, десет светих књига са Јеванђељем, два златна епитрахиља, свештеничке одежде у вредности од 5 перпера, као и пет кућа које су биле близу цркве. За све те дарове Козма Панкалос је добио три аделфата у престоничком манастиру Пантократора, један за себе а остале за једног јеромонаха и једног световњака, о чему

[46] О Козми Панкалосу који није познат из других извора cf. Kutl. p. 328—332; Острогорски, *Серска област* 56 (= СД IV, 502); Trapp, PLP No. 21264.

[47] У анализи делова повеље Ф. Баришић настоји да објасни зашто се она нашла у манастиру Кутлумушу. Напомиње да је 1328. године Теодора Кантакузина купила од манастира Пантократора Панкалов посед код Сера и даровала га манастиру Кутлумушу. Уп. Баришић, *Повеље царица* 160, н. 49.

[48] Косна је село у непосредној околини Сера. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 6 sq.

[49] Тако смо протумачили ред „λινὸν κτιστὸν ὅπερ ἔταξα εἰς βαγενάριον". Слично и Kutl. p. 330.

је сачињена и хоризма царице за коју се с правом верује да је Ирина Монфератска.[50]

Посветили смо доста пажње даровном акту монаха Козме Панкалоса, јер он пружа лепу и речиту слику о богатом иметку једног имућног човека у Серу с почетка XIV столећа. Очигледно је да је Козма Панкалос био „веома предузимљиви поседник" — како га карактерише Ф. Баришић, јер је он свој велики иметак стекао „властитим трудом" али „и по милости моћних и светих нам господара и царева".[51] С друге стране, подаци о богатој а и необично разноврсној непокретној имовини Козме Панкалоса у самом Серу могу бити драгоцени за слику о физиономији овог у XIV столећу богатог и напредног града, као и за његово уклапање у општу слику града феудализираног Византијског царства. Међутим, не би требало запоставити обавештења о Харитону, протонотару града Сера (τῆς αὐτῆς πόλεως Σερρῶν), од кога је Козма Панкалос купио неке поседе у граду и околини. Свакако да је у питању још један имућни житељ Сера о коме други савремени извори не дају податке. Што се тиче његове титуле протоновилисима, ваља упозорити да је нема у трактату Псеудо Кодина већ само у једној листи из ватиканског грчког кодекса бр. 952, где је наведена при крају листе титула које додељује цар.[51a]

У потрази за још неким обавештењима о великашима у Серу и њиховој имовини прве половине XIV века покушаћемо да следимо временски редослед повеља које о томе говоре, али и да их сврстамо по њиховом значају за нашу тему. И овде се ваља вратити у време пре 1321. године документу из архиве манастира Есфигмена, датираном са мартом 1301. године. У питању је повеља Манојла Лигараса који са породицом[52] продаје јеромонаху кир Исаку Кидону за суму од 14 перпера кућу у суседству рибарнице (τῆς Ὀψαρομέσης). Кућа се налазила близу куће дате у мираз Манојловом зету кир Николи Мурониту, као и близу реченог јеромонаха кир Исака; била је вишеспратна, покривена дрветом и

[50] Kutl. No. 9, p. 52. О садржају повеље в. Ферјанчић, *Поседи* 232 сл. Баришић, *Повеље царица* 159—161, жели да објасни зашто је царица Ирина Монфератска издала хоризму о овом аделфату; то је последица околности да је она била заштитница манастира Пантократора и да је у њему сахрањена. Међутим, Ф. Баришић није нашао објашњење за чињеницу да су овај документ потписали функционери митрополије Еноса, града који је био далеко од Сера. Треба рећи да су на крају повеље потписани и људи (δοῦλοι) царице Ирине Монфератске: хетеријарх Андроник, један чије име а ни титула нису сачувани и Михајло Мурзуфл. Баришић, *Повеље царица* 161 верује да је хетеријарх Андроник био „један из одреда оних који се старају о личној безбедности царице Ирине".

[51] Баришић, *Повеље царица* 161. Међутим, не бисмо се сложили са опрезно изреченом претпоставком да је Козма Панкалос био пронијар. Њега као поседника у Серу са кућама, пекарама и радионицама у граду региструје и Maksimović, *Charakter* 178.

[51a] О протоновилисиму Харитону cf. Kutl. p. 331. За титулу протоновилисима cf. Pseudo Kodinos 308.

[52] На почетку акта наведени су Манојлова жена Марија, син Јован, кћерка Кали са мужем кир Николом Маронитом и сином Симеоном. О њима cf. Trapp, PLP Nos. 17215 et 17213.

црепом са зиданим темељима, радионицом и оградом (προβολή).[53] Као сведоци код пријема новца споменути су пречасни лаосинакт кир Лав Захарија, великоштовани кир Георгије Глава и други.[54] Из самог почетка XIV столећа потиче и акт Симеона Мардарита, који дарује земљу од 200 стрема манастиру св. Јована Продрома код Сера, али нажалост повеља о томе није сачувана, већ о њој сазнајемо из драгоценог пописа меникејских повеља сачињеног руком игумана Христофора.[55]

Године 6817 (септембар 1308 — август 1309) настао је знатно оштећен акт Теодосине, унуке покојног Ксифиаса,[56] који за 33 перпере продаје Акиндину Филомату кућу од цигала са кровом од црепа.[57] Теодосина је новац примила у присуству примикирија кир Георгија Тривола који је и потписан на крају акта,[58] затим кир Лава Амасијана, кир Константина Катакалона, кир Лава Анђела, Димитрија Јеракита, Калоса Ставрина и Теодора.[59] Из овог времена

---

[53] Иако се у тексту повеље не каже где се кућа налазила, издавач Ж. Лефор с правом верује да је била у граду Серу, јер се пре свега као оријентир наводи Царски пут (βασιλικὴ ὁδός), познати термин у микротопонимији Сера. Уп. Папагеоргију таб. 1. Што се тиче термина τῆς Ὀφαρομέοης, Ж. Лефор верује да је у питању »le marché aux poissons«, али упозорава да тај топоним није познат. Cf. Esph. p. 73.

[54] Ibid. No. 9, p. 74 sq. Од наведених сведока Лав Захарија је споменут као сведок и у акту манастира Кутлумуша (децембра 1305) који говори о поседу близу Сера (cf. Kutl. No. 7, p. 49); Јован Захарија био је у времену између 1353. и 1378. године функционер митрополије у Зихни. Cf. Esph. p. 74. О тим личностима cf. Trapp, PLP Nos. 6493 et 6485. Другог сведока Григорија Главу савремени извори не спомињу. Cf. Trapp, PLP No. 4220. Акт је сачинио Јован Фалакрос, анагност и табуларије серске митрополије, а пошто су продавци били неписмени, садржај им је протумачио кир Теодор Калигопул. О њему cf. Trapp, PLP No. 10336.

[55] Christophore p. 34, n. 3 et p. 28, n. 2; Guillou, *Prodrome* 24. Симеон Мардарит није забележен у другим изворима тог времена. Cf. Trapp, PLP No. 16106.

[56] На основу овог податка Trapp, PLP Nos. 20937 et 20938 сматра да је Ксифиас пре 1308/9. године био поседник код Сера. Извесни Ксифиас био је пре 1321. године поседник у Косни у непосредној околини Сера. Cf. Guillou, *Prodrome* No. 10, p. 55; Trapp, PLP No. 20936.

[57] Иако се у оштећеном делу текста то не каже, издавачи са правом верују да се споменута кућа налазила у Серу, свакако полазећи од потписаних функционера серске митрополије. У доста оштећеном тексту се као суседне куће спомињу оне Константина Мелиаса и Алексија Ксифиаса.

[58] О овој личности в. нап. 498.

[59] Lavra II, No. 102, p. 157 sq. Издавачи верују да се акт нашао у Великој Лаври зато што је Акиндин Филомат или неко од његових наследника даровао или продао кућу том светогорском манастиру. Cf. Ibid. p. 157. Извесно је да су лица која су присуствовала предаји новца били угледни грађани Сера; о њима нема података у другим савременим изворима. Cf. Trapp, Nos. 91156, 11428 et 91039. Поред већ у тексту споменутог кир Георгија Триволиса (о њему в. нап. 498) повељу су потписали: Георгије Мурмурас, протонотар серске митрополије (cf. Trapp, PLP No. 19525 и нашу нап. 45), Теодор Зервос, јереј и протекдик серске митрополије (то је већ познати Теодор Зервос који је као протекдик потписан на акту из 1305, в. нап. 45), свештеник Василије Хонијат, Јован Синадин, јереј и клирик серске митрополије (уп. нап. 82) и Алексије Лизикос, ђакон и виши писар (ὁ γραφεύς τοῦ ὕφους) серске митрополије (cf. Trapp, PLP No. 14913). У коментару акта издавачи конста-

потичу и подаци о пронијару Георгију Трулину који је по свој прилици живео у Серу и околини. Августа 1312. године цар Андроник II Палеолог је хоризмом наредио доместику западних тема Георгију Стратиоту и кир Николи Теологиту да испитају спор монаха св. Јована Продрома на Меникејској Гори и кир Георгија Трулина око поседа у крају Ливадији. Спомиње се и хоризма царице Ане која је дала за право монасима, јер је споменути Георгије Трулин тај посед припојио својој пронији (економији).[60] На поседе Георгија Трулина односи се и хрисовуља Андроника II Палеолога из новембра 1318. године која говори о његовој пронији (економији) величине 1.000 модија, а власник је тражио да та пронија постане његов наследан посед.[61]

Ако смо досада имали посла са поседницима у Серу и околини који се нису истицали особитим угледом у животу Византије прве половине XIV столећа, ваља нагласити да извори дају податке о поседима које је у Серу и његовој околини имала породица Кантакузина, о чијој моћи није потребно трошити речи. Одавно је регистровано да је Јован Кантакузин имао поседе и у околини Сера, а ми ћемо покушати да овом приликом нешто конкретно и кажемо о њима.[62] У том послу најпре ћемо се окренути наративним изворима за прву половину XIV столећа. Сам Јован Кантакузин описује прилике у Серу 1341. године, када је започињао нови грађански рат и када је градом и околином управљао његов противник Гиј од Лузињана: каже да је у Серу имао не само многа стада, већ и много говеда (πυῤῥῶν), као и плодова са великих и бројних имања.[63] Чини се да су о томе још речитији подаци другог савременог историчара Нићифора Григоре, који

тују да се у њему срећу чланови породица Триволиса, Амасиана, Катакалона, Лизикоса и Синадина које налазимо и у другим изворима »mais généralement à des dates plus tardives«. Cf. Lavra II, p. 157.

[60] Guillou, *Prodrome* No. 5, p. 46—48; Dölger, *Reg.* No. 2338. О садржају уп. Острогорски, *Пронија* 72 сл. (= СД IV, 215 сл.) који повељу користи по старијем издању и датира је у 1327. годину. Повељу царице Ане регструје Баришић, *Повеље царица* 158 и закључује да је Меникејски манастир уживао њену заштиту.

[61] Guillou, *Prodrome* No. 8, p. 52 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2407. Та пронија се састојала из два дела: један назван Кинстерна од 1.200 модија налазио се близу манастирића св. Георгија, а други величине 400 модија био је у крају Модион близу старог млина. Према плану П. Папагеоргија у средишту града Сера са обе стране главног пута постојале су две цркве св. Георгија. Cf. Папагеоргију таб. 1. О садржају повеље в. Острогорски, *Пронија* 73 (= СД IV, 216 сл.).

[62] Matschke, *Fortschritt* 125 sq. констатује да је Јован Кантакузин био карактеристичан случај јединства великог провинцијског магната и човека блиског престолу, а имао је велике поседе у околини Зихне и Сера.

[63] Cant. II, 192. Cf. Asdracha, *Rhodopes au XIVᵉ siècle* 207, n. 5. Ту имовину је конфисковао Гиј од Лузињана, а она је свакако урачуната у губитке које Јован Кантакузин исказује у грађанском рату: 5.000 говеда, 100 запрега, 1.500 коња, 200 камила, 300 мазги, 500 магараца, 50.000 свиња и 70.000 оваца. Cf. Cant. II, 184 sq.; G. Weiss, *Joannes Kantakuzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969, 12; L. Mavromatis, *Note sur la grande propriété en Macédoine 1337/8*, Byz. 57 (1987) 91.

каже да је Гиј од Лузињана запленио поседе и приходе Јована Кантакузина, као и мноштво говеда и друге стоке од којих је остваривао велику и сталну добит.[64] Међутим, поред ових занимљивих вести наративних извора, неке повеље тог времена дају сасвим конкретне податке о поседима које су у граду Серу и околини имали Јован Кантакузин и његови најближи сродници.

Хрисовуља Андроника III Палеолога из маја 1329. године потврђује манастиру Ватопеду бројне поседе па и метох св. Димитрија код Сера који су монасима даровали царева тетка Теодора Кантакузина и њен син, царев зет велики доместик Јован Кантакузин; метох је дарован са баштом и њивом.[65] У науци је одавно сигнализирано да се у манастиру Ватопеду чува занимљив документ из 1338. године који можда казује да је Теодора Кантакузина купила неке поседе у Серу.[66] Захваљујући труду Л. Мавроматиса данас смо у могућности да нешто више кажемо о овом за нашу тему особито занимљивом документу. У питању је картулар породице Кантакузина с краја XIV или с почетка XV столећа који садржи 110 докумената, а потписан је од стране Сергија Синадина, протекдика серске митрополије.[67] Сви овде пописани акти настали су у времену од новембра—децембра до фебруара—марта VI индикта 6846, односно 1337/8. године, а вероватно је картулар редигован у Серу свакако у присуству Сергија Синадина, протекдика серске митрополије. Из њиховог садржаја се разабире да је Теодора Кантакузина за кратко време купила земљу површине 1398 и 1/3 модија, али је због три оштећена документа позната површина купљених поседа од 1365 и 1/6 модија (84 њиве, 16 винограда, 3 сува винограда, 7 топиона, 1 авлотопион и земља површине од 750 модија).[68] Ту уносну инвестицију Теодора Кантакузина није дуго задржала у својини, јер се већ октобра 1338. године одлучила да манастир Кутлумуш богато обдари поседима од којих су се неки налазили у Серу и околини, а на крају тог даровног акта потписани су: слушкиња (δούλη) и тетка моћног и светог нашег господара и цара Теодора Палеологина Ангелина Кантакузина, као и слуга (δοῦλος) и зет моћног и светог нашег господара и цара Јован Палеолог Кантакузин, велики доместик.[69] Кутлумушу се најпре дарује метох назван Богородица Милостива код Сера,[70]

---

[64] Greg. II, 623; Asdracha, *Rhodopes au XIVe siècle* 207, n. 5.

[65] W. Regel, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ ʼΑγίῳ ʼΌρει ʼΑθω̃ ʽΙερας καὶ σεβασμίας μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Petroupolis 1898, No. 4, p. 1—19; Dölger, *Reg*. No. 2746; Nicol, *Kantakouzenos* No. 21, p. 32 sq.; Maksimović, *Charakter* 178. На плану П. Папагеоргија једна црква св. Димитрија забележена је уз југозападну страну тврђаве у Серу. Cf. Папагеоргију таб. 1.

[66] L. Sophronios, ʽΑγιορειτικῶν κωδίκων σημειώματα B./ʼΕκ τοῦ ἀρχείου τῆς Μονῆς Βατοπεδίου. ʼΈγγραφα περὶ τῆς ἐν Βερροίᾳ Μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 2(1918) No. 19, p. 90; Nicol, *Kantakouzenos* No. 21, p. 33, n. 70.

[67] О породици Синадина у Серу в. касније излагање.

[68] Mavromatis, *Note* 74—78.

[69] У коментару за овај акт издавач је непобитно доказао да он потиче од Теодоре, мајке Јована Кантакузина. Cf. Kutl. p. 84.

[70] На плану П. Папагеоргија црква Богородице Милостиве уцртана је уз западно подграђе Сера. Cf. Папагеоргију таб. 1.

купљен од цариградског манастира Пантократора, а затим се наводе даровани поседи у самом граду Серу: две баште, куће на спрат са двориштем и четири приземне куће са пекаром, све то у суседству цркве св. Георгија Саракинополита,[71] затим три радионице за издавање у трговачком делу (περὶ μὲν τὸ ἐμπόριον), а у другом крају врт и места за виноград поред тврђаве а близу реке; затим се наводе виногради у разним местима: Висиани,[72] Кори, Пигадиону[73] и Нививсти као и газдинство (ζευγηλατεῖον γῆν) величине 1.050 модија на два места близу села Косне,[74] са два зевгара и стадом од 100 оваца.[75] Из опширне потврдне хрисовуље краља Стефана Душана (октобар 1345) манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори сазнајемо за још један посед Кантакузина: у питању је имање са три воденице у селу Ленгиниону које је било пронија (економија) покојног Ласкариса, али га је поседовао извесни Кантакузин.[76]. Најзад, ваља напоменути да се у знатно каснијој повељи Михајла Синадина Астраса из октобра 1366. године манастиру Ватопеду потврђује земља од 700 модија у Хрисоверги коју је даровала Теодора Кантакузина.[77] Занимљиво је да су Кантакузини оставили белег и у микротопонимији Сера, где североисточно од града постоји део назван Kantakonoz, данас Katakonozi или Synoikismos Anargyroi.[78]

Трагајући за још неким угледним породицама са поседима у Серу и околини, треба се окренути Синадинима, роду који је муњевито напредовао у обновљеном Византијском царству после 1261. године.[79] О њиховој улози у животу Сера прве половине XIV

---

[71] На плану П. Папагеоргија убележене су две цркве св. Георгија у средишту града а северно и јужно од главног пута који је пролазио кроз Сер. Cf. Папагеоргију таб. 1.

[72] То село се налазило око 3 км северозападно од Сера. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 6 sq.

[73] У документу из времена пре 1308. године наводи се посед који се налазио εἰς τὸ Πιγάδιον τὸ ἐπονομαζόμενον Πονηρόν, па издавач опрезно верује да је у питању исти микротопоним. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 6 sq.

[74] Косна је село мало источно од Сера. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 6 sq.

[75] Kutl. No. 18, p. 86 sq. Cf. Nicol, *Kantakouzenos* No. 21, p. 32 sq.; А. П. Каждан, *Аграрные отношения в Византии XIII—XV* вв, Москва 1952, 169; Поляковская, *Городские владения* 207; иста, *К вопросу о характере городской и пригородской монастырской собственности в поздней Византии,* Античная древность и средние века, Сборник статей по истории древнего мира и средних веков, Свердловск 1966, 77; Ферјанчић, *Поседи* 232; Mavromatis, *Note* 90.

[76] Guillou, *Prodrome* No. 39, p. 130. Село Ленгинион налазило се близу Мелника. Cf. Папагеоргију 302; Guillou, *Prodrome* p. 125, n. 10. Овај податак региструју Nicol, *Kantakouzenos* 32 sq., n. 71 и Matschke, *Fortschritt* 126, али други одлучно одбија помисао да је у питању Јован Кантакузин. Weiss, *Kantakuzenos* 12, n. 62 чак верује да је те поседе Јован Кантакузин конфисковао од Гија од Лузињана (1341).

[77] Гудас ΕΕΒΣ 4 (1927) 246—248; Weiss, *Kantakuzenos* 12, n. 62.

[78] Папагеоргију 291 који наглашава да се у том крају налазила црква св. Бесребреника (уп. таб. 1). Cf. Lefort *Paysages* 241.

[79] О томе в. Ch. Hanrick — G. Schmalzbauer, *Die Synadenoi. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie,* JÖB 25 (1976) 125—177; Љ. Максимовић, *Последње године протостратора Теодора Синадина — просопографска белешка,* ЗРВИ 10 (1967) 177—184.

столећа најпре говори хрисовуља Андроника II Палеолога св. Јовану Продрому на Меникејској Гори (јун 1321) која међу осталим манастирским поседима спомиње и места за куће (οἰκοτόπια) близу Синадина.[80] У практику поседа Меникејског манастира, сачињеном између 1339. и 1342. године, међу осталим поседима монаха спомиње се и воденица у Серу купљена од Синадина, као и земља кћерке Тривола, чији је део држао Синадин, стекавши га разменом од Ксена Мурмураса.[81] У хрисовуљи Јована VI Кантакузина Ивирону из јула 1351. године спомиње се и манастир св. Јована Богослова код Сера са кућама у овом граду, као и земља Јасита коју је даровала кћерка покојног Палеолога Синадина.[82] Ако су наведени документи спомињали чланове рода Синадина у Серу и околини само презименом па их је требало идентификовати, неки од њих дају и сасвим одређене податке о Синадинима у овом граду. У питању је пре свега Сергије Синадин који је јула 1339. године потписан као протекдик серске митрополије, последњи од наведених њених функционера.[83] Као протекдик и дикеј серске митрополије Сергије Синадин је потписао и акт црквеног суда у Серу од октобра 1348. године којим се решава питање сељака (присељеника) манастира Алипиу на метоху у Јежови, присвојених од архонтопула Сера.[84] Дакле, Сергије Синадин био је још један припадник овог рода у граду Серу који је уз то био и чиновник серске митрополије. Извесно је да је он био световњак, а касније

---

[80] Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 116, 117 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2459. Hannick — Schmalzbauer, *Synadenoi* No. 41. p, 146 верују да се овде ради о Сергију Синадину функционеру серске митрополије, о коме ће касније бити више речи. С друге стране Максимовић, *Последње године* 180, 183 опрезно сматра да је у питању Теодор Синадин, а полазећи од врло кратког и једноставног навода, што упућује да се ради о познатој личности. То је сматрао још Dölger, *Schatzk.* p. 146. Протостратор Теодор Синадин, рођен око 1280. године, био је други син Јована Синадина и Теодоре Палеологине, а у првој половини XIV века заузимао је важна места у управи преосталих европских крајева Византијског царства. Уп. Максимовић, *Последње године* 177—185; Hannick — Schmalzbauer, *Synadenoi* No. 24, p. 136 sq. О Јовану Синадину cf. Ibid. No. 22, p. 134 sq.

[81] Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 115—118. Hannick — Schmalzbauer, *Synadenoi* No. 24, p. 137 верују да се и овде ради о протостратору Теодору Синадину. Триволис се спомиње као поседник у Серу и околини у хрисовуљи Андроника II Палеолога из јуна 1321. године. Cf. Guillou, *Prodrome* No. 9, p. 55; Dölger, *Reg.* No. 2459.

[82] М. И. Гедеон, Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες, 1500—1912, Атина 1936, 47. Почетак и крај повеље издао је F. Dölger, *Urkunden des Athosklosters Iberon*, Ἑλληνικά 9 (1936) 212 sq. (= *Byzantinische Diplomatik*, Ettal 1956, 179 sq.) Максимовић, *Последње године* 181 сматра да је у питању кћерка протостратора Теодора Синадина, јер је 1351. године само он могао бити „спомињан на начин тако једноставан, а истовремено тако пун поштовања". Исто: Weiss, *Kantakuzenos* 25 који на основу тога закључује да је Теодор Синадин имао поседе у Визи, код Јежове и Зихне, а и у Серу.

[83] Guillou, *Prodrome* No. 34, p. 113.

[84] Kutl. No. 21, p. 92 sq.; Живојиновић, *Судство* 220; Hannick — Schmalzbauer, *Synadenoi* No. 41, p. 145 sq. Сви аутори тачно запажају да је Сергије Синадин био једини познати дикеј серске митрополије. Cf. Kravari, *Documents* 310.

је наставио каријеру у доба српске власти над Сером, о чему ће ниже бити више речи.

У потрази за другим угледним племићким родовима доба Палеолога који су имали поседе у Серу окренућемо се Ласкарисима. Потврдна хрисовуља Андроника II Палеолога Великој Лаври св. Атанасија из јуна 1298. године међу осталим манастирским поседима спомиње у околини Сера и зевгалатион Ласкарине на реци Стикон.[85] У већ навођеном практику св. Јована Продрома на Меникејској Гори (1339—1342) наводи се земља посед Ласкариса као оријентир за једно имање овог манастира.[86] Потврдна хрисовуља српског краља Стефана Душана истом манастиру, издата октобра 1345. године непосредно после освајања Сера, међу његовим поседима наводи у селу Ленгиниону пронију (економију) покојног Ласкариса са зевгалатионом Кантакузина и четири зимска млина, а у селу Меленикициону[87] земљу коју је држао речени Ласкарис са својим братом.[88] Необично занимљиве вести о неком Ласкарису из Сера сјајно је презентирао Х. Хунгер у издању анонимног памфлета о делатности групе племића која се може поредити са правом мафијом. Међу тим нечасним људима који су се дигли против пинкерна налазио се и „гарави" Ласкарис из Сера; био је он пријатељ свима, поносан на своје поштење, клонио се сваког порока, свој иметак је преносио онима који су нешто желели, а уваљивао се у трошкове поводом венчавања своје деце, уколико би од туђег иметка могло да се прибави оно што је потребно.[89] Најзад, ваља упозорити да у рукопису манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори постоји белешка из XIV—XV века која спомиње Теодору Ласкарину.[90]

Остављајући припаднике угледних великашких родова који су имали поседе или су живели у Серу и околини, обратићемо пажњу и на друге имућније породице које извори овде спомињу. Пре свега, ваља споменути неке податке о пронијарима у Серу и околини. Септембра 1307. године настао је хрисовуљни сигилион Андроника II Палеолога а на молбу пансеваста севаста Алексија

---

[85] Lavra II, No. 89, p. 75. Cf. Ibid. IV, 117, 150; Dölger, *Reg.* No. 2208. Издавачи верују да је ова грана породице Ласкариса била везана за Сер и околину.

[86] Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 117.

[87] Од два спомената села Ленгинион се налазио близу Мелника, а Меленикицион око 10 км северозападно од Сера. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 125, n. 10 et 11.

[88] Guillou, *Prodrome* No. 39, p. 117, 130. Стратис, Ἱστορία 68 је без основа веровао да је Ласкарис био син никејског цара Јована III Ласкариса (1222—1254). Trapp, PLP No. 14512 се не изјашњава о личности овог Ласкариса, али исправно констатује да је умро пре октобра 1345. године, што се види из хрисовуље Стефана Душана у којој је споменут као покојник.

[89] H. Hunger, *Anonymes Pamphlet gegen eine byzantinische »Mafia«*, Revue des études sud-est européennes 7 (1969) 101. Међу припадницима те групе споменут је и неки „надмени" Асен из Сера, али Х. Хунгер није могао да одгонетне о којим се личностима ради из рода Ласкариса и Асена. Cf. Trapp, PLP No. 14504.

[90] Guillou, *Prodrome* p. 190; Trapp, PLP No. 14495.

Дипловатаца, војног судије и дворанина царевог; он је молио да се његова пронија (економија) величине 1.000 модија претвори у наследан посед који ће моћи са побољшањима да преноси наследницима. Цар је испунио споменуту молбу Алексија Дипловатаца.[91] Чини се да А. Гију с правом верује да је тај Алексије споменут као покојни Дипловатац у простагми српског цара Стефана Душана из априла 1346. године којом се Георгију Фокопулу гарантује несметано поседовање млина у Серу, па и од стране деце покојног Дипловатаца.[92] Повеље дају податке о још једном члану овог рода чији се живот може везати за Сер и околину. Фебруара 1330. године монахиње Кали и Софросина продају Зографу посед на Струми који су наследиле од покојне сестре Ане, супруге покојног кир Манојла Дипловатаца. Посед се налазио у крају Пилоригион, а састојао се од запуштеног винограда, две баште и плодоносног дрвећа; суму од 500 перпера монахиње су примиле у присуству сведока царичиног дворанина кир Манојла Агалона, кир Манојла Калигопула и кир Атанасија Кавака.[93] Извесно је да се у овом зографском акту спомиње још један члан рода Дипловатаца везан за Сер и околину, али се не може поуздано рећи у каквом је родбинском односу он био са војним судијом Алексијем Дипловатацем.[94]

Хрисовуља Андроника II Палеолога из септембра 1317. године на молбу цареве кћери српске краљице Симониде дарује манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори посед (ἀγρίδιον) назван Моноспитон у вредности од 24 перпере, који је раније поседовао стратилат Мартин.[95] Из каснијих аката сазнајемо да питање проније овог Нићифора Мартина није тада било решено, јер простагма цара Андроника III Палеолога из априла 1325. године констатује да је он искористио смутно време грађанског рата и да је задржао споменути посед Моноспитон. Стога је цар наредио свом дворанину Теодору Палеологу, кефалији Волерона, Мосинопоља и Христопоља да Нићифору Мартину уместо поседа у Моноспитону дâ одговарајући

---

[91] Guillou, *Prodrome* No. 2, p. 41 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2307. Повеља је датирана септембром VI индикта, па се поставља питање њене хронологије. А. Гију је упозорио да у обзир долазе године 1307, 1322 и 1337, али се одлучио за прву, полазећи од чињенице да је Алексије Дипловатац већ 1310. године забележен са вишом титулом великог хетеријарха. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 41. О садржају повеље в. Острогорски, *Пронија* 74 сл. (= СД I, 217 сл.) који је користио старије издање и исту датирао у 1337. годину.

[92] Guillou, *Prodrome* No. 42, p. 135. Ту идентификацију прихвата и Trapp, PLP No. 5510.

[93] Zogr. No. 28, p. 64—67. Акт су потписали царичин дворанин Манојло Агалон и лекар Нићифор Хумнос. Trapp, PLP No. 106 региструје да је 1330. године Манојло Агалон био дворанин царице Ане Палеолог. За друге личности Манојла Калигопула и Атанасија Кавака cf. Trapp, PLP Nos. 10338 et 10015.

[94] За личност Манојла Дипловатаца cf. Trapp, PLP No. 5514.

[95] Guillou, *Prodrome* No. 7, p. 51; Dölger, *Reg.* No. 2394. Ту одлуку требало је да спроведу цареви дворани пансеваст и доместик западних тема Георгије Стратигос и пансеваст севаст Никола Теологит. Село Моноспитон се можда налазило око 10 км источно од Сера. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 6 sq.

део проније који је држао Саркин, муж кћерке покојног Ромеја.[96] Трећа повеља — простагма Андроника II Палеолога о истој ствари из новембра 1325. године упућена је царевом дворанину доместику кир Јовану Тарханиоту коме се налаже да за приход од 30 перпера убиран са економије Моноспитон Нићифор Мартин треба да добије одговарајућу накнаду са економије узете од кћерке покојног Ромеја, а ако на то не пристане, изгубиће и то право.[97] Најзад, Андроник III Палеолог је августа 1327. године упутио хоризму свом тасту протовестијариту кир Андронику Кантакузину, а поново поводом случаја Нићифора Мартина, који је искористио време грађанског рата и због тога што је епископ Зихне био на страни Андроника III Палеолога, поново присвојио посед у Моноспитону, о чему је и добио повељу од царевог стрица монаха кир Калиста Палеолога.[98] Хоризма наређује да Нићифор Мартин треба да споменути посед врати Меникејском манастиру а да као накнаду добије ἀπὸ ἐξαλειμματικῶν καὶ ἐλευθέρων τινῶν ἕτερον ἰσότοπον.[99] Случај Нићифора Мартина је врло поучан, јер показује како су разни поседници у Серу и околини користили невоље које је донео дуг грађански рат између Андроника II Палеолога и његовог унука Андроника III, не би ли остварили своје жеље да задрже старе или стекну нове поседе.

У времену које нас овде занима у Серу и околини јавља се једна група пронијара какве срећемо и у другим крајевима Византијског царства. Хрисовулни сигилион Јована V Палеолога из новембра 1342. године издат је на молбу стратиота Клазоменита који су тражили да им цар потврди ренту од проније (економије), једни од 10 а други од 12 перпера. Цар је услишио њихову молбу и дозволио је Клазоменитима да држе своје проније, да на њима могу да врше свакојака побољшања, као и да могу да их предају својим законитим наследницима под условом обављања одређене службе.[100] Истраживачи који су одавно уочили ову занимљиву повељу, још од времена првог издања аката манастира Кутлумуша, веровали су да су Клазоменити били пронијари, али ситни поседници какве срећемо у још неким византијским крајевима.[101] Ангелики Лају као да није

---

[96] Guillou, *Prodrome* No. 16, p. 69 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2529. Треба напоменути да практик поседа Велике Лавре св. Атанасија из фебруара 1317. године у селу Доксокампу спомиње Кали, удовицу Нићифора Мартина, али је очигледно у питању друга личност истог имена. Cf. Lavra II, p. 168; Trapp, PLP No. 17200.

[97] Guillou, *Prodrome* No. 17, p. 71 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2539.

[98] Издавач Guillou, *Prodrome* p. 8, n. 4 верује да је у питању деспот Константин, син цара Андроника II Палеолога.

[99] Guillou, *Prodrome* No. 22, p. 83; Dölger, *Reg.* No. 2678 где је повеља датирана у август 1325. године. Случај проније Нићифора Мартина детаљно је описан у Острогорски, *Пронија* 100 сл. (= СД I, 248—250). Нићифор Мартин није познат из других извора. Cf. Trapp, PLP No. 17201 где није наведен Г. Острогорски.

[100] Kutl. No. 20, p. 90 sq. Повељу је критички издао Dölger, *Schatzk.* No. 16, p. 57 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2883. Парафраза акта у Острогорски, *Пронија* 100 сл. (= СД I, 248—250).

[101] Острогорски, *Пронија* 100 сл.; 106 (= СД I, 248—250, 257); Dölger, *Schatzk.* p. 57 sq.

била одлучна у тумачењу те занимљиве групе војника, оставши у недоумици да ли су они сељаци или феудалци.[102] У најновијим истраживањима поново је обраћена пажња на Клазомените у Серу, па је прихваћено тумачење да су у питању ситни пронијари који су држали заједничку пронију (collective pronoia), а чинили су део војне посаде у граду. Њихово име упућује на закључак да су потицали из града Клазомене западно од Смирне, чији су житељи били познати по гусарењу; бежећи од Турака, они су у првим деценијама XIV столећа прешли у Европу, па се један њихов део населио у Серу.[103] Значајно је напоменути да су Клазоменити оставили свој белег у Серу, јер се у једном недатираном даровном акту манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори спомиње Клазоменова капија (πόρτα τοῦ Κλαζομένου).[104]

Повеље из прве половине XIV столећа садрже још неке податке о поседницима у Серу и околини за које се не може увек тврдити да су припадали аристократском слоју византијског друштва, али упркос томе сазнања о њима и њиховој имовини могу бити корисна за поимање природе и физиономије града Сера тог времена. Јуна 1321. године Андроник II Палеолог издао је на молбу игумана Гервасија хрисовуљу Хиландару у којој се међу другим манастирским поседима наводи и баштинска кућа у Серу коју је монасима даровао Нићифор Амакс.[105] Хрисовуља цара Јована V Палеолога, који јула 1351. године на молбу српског цара Стефана Душана потврђује неке поседе Хиландару, такође спомиње и кућу у Серу даровану од Нићифора Амакса.[106] Из октобра 1322. године потиче акт севаста Атанасија Прокатимена, супруге му Теодоре и сина Никите Мономаха који јеромонаху Калинику, свом духовном оцу и обновитељу манастира св. Николе у Каменикији продају њиве у Каменикији.[107]

[102] Laiou—Thomadakis, *Peasant Society* 142 sq. која их схвата као »an intermediate category which lay between the aristocrats and the dependant peasants«.

[103] N. Oikonomidès, *A propos des armées des premiers Paléologues et de compagnies de soldats*, TM 8 (1981) 368 sq.; M. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society*, 1204—1453, Philadelphia 1992, 174 sq., 202 sq. О пресељавању Клазоменита cf. Hélène Ahrweiler, *L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques* (1081—1317), TM 1 (1965) 28, n. 147, 48—51. Занимљиво је да се презиме Клазоменит (Κλαζομενίτης, Κληζωμενείτης, Κληζομενίτης) јавља у документима Велике Лавре из 1284, 1304. и 1321. године, а извесни Георгије Клазоменит спомиње се у Јежови као елевтер манастира Кутлумуша (1348). О томе cf. Bartusis, *Byzantine Army* 203, n. 23.

[104] Christophore p. 32; Guillou, *Prodrome* p. 28 sq.; Oikonomidès, *Armées des Palaéologues* 369.

[105] Chil. I, No. 62, p. 146 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2458. Исто је и у хрисовуљи Андроника III Палеолога такође из јуна 1321. године. Cf. Chil. I, No. 63, p. 149; Dölger, *Reg.* No. 2654.

[106] Chil. I, No. 138, p. 293; Dölger, *Reg.* No. 2779. О томе в. Ферјанчић, *Поседи* 231. Кир Нићифор Амакс је као сведок споменут у акту Филипа Филипополита који маја 1323. године предаје Хиландару поседе у Каменикији. Cf. Chil. I, 89, p. 190. О тој личности cf. Trapp, PLP No. 746.

[107] Chil. I, 83, p. 177 sq. Акт су потписали именом непознати сакеларије серске митрополије, као и писар Никола Петрицис; на почетку повеље је знак самог Атанасија, његове жене Теодоре и сина Никите Мономаха. Уп. Самсарис 202. О споменутим личностима cf. Trapp, PLP No. 19307.

Маја 1323. године Хиландар је од Филипа Филипополита, његове жене Еуфросине и деце купио земљу у Каменикији код Сера величине 70 стрема коју су они имали од наслеђа, куповине и размене; цена је износила 70 унција дуката које су продавци примили у присуству сведока.[108]

Септембра 1324. године Ана Добрина са кћерком Маријом продаје Хиландару у Серу наследни врт са плодоносним дрвећем и још две њиве, а све за 13 номизми које је примила пред хартуларијем Јованом.[109] Маја 1325. године Манојло Комнин Пеларгос са женом продаје Хиландару поседе у граду (κάστρον) Серу, односно баштинске куће приземне и покривене црепом са двориштем и капијом; куће су продате за 180 номизми а акт је сачинио Теодор Логариаст, анагност и табуларије серске митрополије.[110] У практику поседа манастира св. Јована Продрома на Менкејској Гори из 1339—1342. године споменути су у крају Данион виногради (ʼεξάμπελα) величине 400 модија, које је купио и даровао Михајло Пеларга, као и његова земља.[111] Априла 1326. године Стаматики, супруга неког Парајована из Сера, продаје Хиландару баштинску кућу покривену црепом која се налази у међама (ἐντὸς τοῦ περιορισμοῦ) кућа Меланхрине близу Царског пута,[112] које је раније већ купио манастир. Стаматики је кућу про-

---

[108] Chil. I, No. 89, p. 189—191. Уп. Самсарис 202 сл. На почетку акта су знаци Филипа Филипополита, његове жене Еуфросине, сина Константина и кћерке чије је име оштећено. Повељу је писао Теодор Логариаст, анагност и табуларије (cf. Trapp, PLP No. 14993), а њену тачност је проверио Теодор Калитопул, логотет и примикирије табулариja (cf. Trapp, PLP No. 10336). Продавци су новац примили у присуству пречасног монаха кир Макарија Пеларга (cf. Trapp, PLP No. 22270), свештеника кир Ксена Фалакроса, кир Нићифора Амакса (cf. Trapp, PLP No. 746), кир Теодора Амастријана (cf. Trapp, PLP No. 763), кир Михајла Сакова (cf. Trapp, PLP No. 24726) и кир Василија Григоре (cf. Trapp, PLP No. 4439). У заједничком продајном акту поседника из Сера (1323—1326) записан је и Јован Меликос који са женом Теодором за 6 номизми продаје место за виноград манастиру св. Николе у Каменикији. Cf. Chil. I, No. 109, p. 225; Самсарис 203. О овој личности cf. Trapp, PLP No. 17787.

[109] Chil. I, No. 98, p. 206 sq. Акт су потписали: Манојло Куварас, ђакон и економ серске митрополије, Георгије Мурмурас, сакеларије серске митрополије, Јован Модин, јереј и скевофилакс митрополије, Теодор Ириник, ђакон и хартофилакс митрополије и Теодор Цемцеас, јереј и протекдик митрополије. Уп. Ферјанчић, *Поседи* 231. О тим личностима биће више речи приликом расправљања о црквеним функционерима у Серу XIV столећа.

[110] Chil. I, No. 105, p. 216 sq.; Поляковская, *Городские владения* 205; Ферјанчић, *Поседи* 231; В. Ђоровић, *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века*, Београд 1985, 117. На крају су потписани исти функционери серске митрополије као и на претходном акту. Ваља напоменути да је монах кир Макарије Пеларгос наведен као сведок и у акту Филипа Филипополита који маја 1323. године продаје Хиландару поседе у Каменикији. Cf. Chil. I, No. 89, p. 190.

[111] Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 116.

[112] Царски пут, споменут у неким документима (cf. Christophore p. 32 et n. 1; Guillou, *Prodrome* p. 26) био је једна од главних улица средњовековног Сера, а свакако стоји у вези са Царском капијом — βασιλικὴ πύλη. Тај објект се такође спомиње у документима прве половине XIV века (Christophore p. 32 et n. 1; Guillou, *Prodrome* p. 26), а уцртан је и на карти П. Папагеоргија. Уп. Папагеоргију таб. 1. Исти аутор (стр. 243) сматра да је Царска капија тако названа зато што је овде у серски акропољ улазио пут

дала за 40 перпера које је примила у присуству примикирија хрисовулата кир Михајла Кафура и кир Јована Галатина, а продајни акт је сачинио Теодор Логариаст, анагност и табуларије серске митрополије.[113] Хрисовуља Андроника III Палеолога Ватопеду из маја 1329. године потврђује манастиру бројне поседе, па и куће у Серу са двориштем као и куће за издавање и винограде у околини града које је манастир купио од покојног Куртикија.[114]

Важне податке о поседницима у Серу даје акт васељенског судије Николе Матаранга из фебруара 1341. године који решава спор између манастира Христа Спаситеља у Серу, подигнутог од Липинарија и Атанасија Поликарпоса. Спор је избио око баште у Серу коју је Липинарије купио од покојног кир Манојла Пеларга, а онда је у сагласју са сином му Андроником тај посед даровао овом манастиру, о чему су монаси имали и одговарајући акт (πρατήριον). Речени Поликарпос спорио је право манастира на тај посед, тврдећи да је он припадао његовој мајци а да јој је даровао покојни Андроник Липинарије. Манастирска башта је други посед, а не онај који је он, Атанасије Поликарпос, продао Коресису. Спор је пресуђен у корист манастира Христа Спаситеља у Серу.[115] Да читава ствар тада није окончана, види се из знатно каснијег акта који је августа 1375. године издао серски митрополит Теодосије са функционерима митрополије. О том занимљивом акту биће и касније говора, а овом приликом само ћемо подсетити да се у његовом тексту каже да је у Сер приспео монах Игњатије у световном животу назван Палеолог Липинарије;[116] требало је да реши спор између манастира Алипиу,

---

који је саградила царска породица. Царски пут је по свој прилици био на месту данашње улице Венизелоса у Серу где још има трагова старог пута. Уп. Самсарис 193.

[113] Chil. I, No. 108, p. 222 sq. На почетку акта су овере саме Стаматики, њеног мужа, сина Константина и другог сина чије име није наведено. На крају акта потписани су исти функционери серске митрополије као и на повељи о продаји поседа Ане Добрине Хиландару (в. нап. 109). О садржају акта в. Ферјанчић, *Поседи* 231. Laiou—Thomadakis, *Peasant Society* 54 само бележи да је 1326. године једна жена из Сера продала кућу Хиландару а на поседу који је манастир раније купио. О споменутим сведоцима cf. Trapp, PLP Nos. 11574 et 3496.

[114] Regel, Χρυσόβουλλα No. 4, p. 15 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2746. У истој повељи се спомињу кућа у Серу коју је Ватопеду даровао неки кентарх. О садржају повеље уп. Поляковская, *Городские владения* 206; Ферјанчић, *Поседи* 230.

[115] Kutl. No. 19, p. 89. О Антонију Липинарију cf. Trapp, PLP No. 15223. Акт из новембра 1287. године региструје да је Манојло Комнин Пеларгос са женом продао манастиру Христа Спаситеља τοῦ Λατόμου посед (περιβόλιον) источно од Сера а близу Царског пута у крају Клопотица. Као сведоци су наведени: Нићифор Раматас, Георгије Филипиот, Атанасије Равулас, а био је и знак Никите Беалка. Продајни акт је потписао Теодор, анагност и примикирије табуларија серске митрополије. Cf. Kutl. No. 4, p. 43. Издавач П. Лемерл сматра да је манастир Христа Спаситеља τοῦ Λατόμου био у Серу; за термин βασιλικὴ ὁδός каже да се може односити на сваки важан пут, а да овде по свој прилици значи главни пут из Солуна за Цариград који је пролазио кроз Сер. Cf. Kutl. p. 43.

[116] О тој личности cf. Trapp, PLP No. 15225.

односно његовог метоха Христа Спаситеља и Коресиса.[117] Одломак практика манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори, сачињен између 1339. и 1342. године, међу осталим поседима бележи и радионицу (οἶκον ἐργαστηριακόν) у Серу купљену од Липинарија.[118] Из наведених података је јасно да је породица Липинарија уживала известан углед у Серу прве половине XIV века, што је свакако проистекло из њеног доброг имовног стања. О томе сведочи и чињеница да се један њен члан јавља и као ктитор манастира Христа Спаситеља у непосредној близини Сера који је касније постао метох светогорског манастира Алипију. У другим изворима овог времена нема података о роду Липинарија.[119]

Споменути одломак практика Меникејског манастира из 1339—1342. године садржи податке о још неким поседницима у Серу и околини. Идући редом како су наведени у тексту, задржаћемо најпре пажњу на радионици (οἶκον ἐργαστηριακόν) близу Царске капије у Серу, а купљену од Зервоса, сакелија серске митрополије.[120] Затим се наводе радионице купљене од Мавселенге,[121] Триса, Лупинара[122] и Токсаре, радионица дарована од Јеракнице[123] и гостионица (ξενοδοχεῖον οἶκον) дарована од Аравантина.[124] У практику се Меникејском манастиру потврђује и башта (κηποτόπιον) код пирга св. Николе коју је даровао Кардамис,[125] као и куће у Серу којима су госпо-

---

[117] Kutl. No. 33, p. 128—130. О садржају акта пре свега cf. D. Korać, *The Newly Discovered Charters of Stefan Dušan for the Monastery of Philotheou*, ЗРВИ 27—28 (1989) 210.

[118] Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 116.

[119] Чланове те породице региструје Trapp, PLP Nos. 15223, 15224 et 15225.

[120] Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 116 (о локалитету Царска капија в. нап. 112). Извесно је да је у питању Теодор Зервос, протекдик серске митрополије, споменут као сведок у акту о продаји винограда Козме Панкалоса (1305), а и потписан је испод текста са осталим функционерима митрополије (Kutl. No. 7, p. 50); он је потписао и акт Теодосине из 1308/9. године која Акиндину Филокалу продаје кућу у Серу. Cf. Lavra II, No. 102, p. 158. Свакако да је у праву Trapp, PLP Nos. 6544 et 6446 који верује да се ради о истој личности, само што је у времену између 1308/9. и 1339. године Теодор Зервос напредовао: од протекдика постао је сакелије серске митрополије. У продајном акту из 1323—6. године јавља се извесни Калоклис који за једну перперу продаје њиву од 3 и по стрема у близини Зервоса. Cf. Chil. I, No. 109, p. 225; Trapp, PLP No. 10629.

[121] Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 116. Уп. Поляковская, *Владения* 313. О личности Мавселенге cf. Trapp, PLP No. 16003.

[122] О Лупинарију нема вести у другим изворима, cf. Trapp, PLP No. 15175.

[123] О овој личности која се не спомиње у другим изворима cf. Trapp, PLP No. 8096.

[124] У истом документу се на почетку као манастирски посед спомиње имање (γῆ) у Ливовисту (код Мелника), поклоњено од покојног Аравантина на коме су монаси подигли кућу и засадили винограде. Cf. Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 115 sq. Аравантин је Меникејском манастиру даровао и земљу од 16 модија у Ангелици. Cf. Ibid. No. 35, p. 116, n. 9 који каже да је Ангелица »lieu-dit près de Serrès«. Постоји белешка о недатираном акту Филипа Аравантина из Сера који се замонашио и завештао своје поседе манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори. Cf. Christophore p. 31. et n. 3; Guillou, *Prodrome* p. 26. А. Гију опрезно претпоставља да је у питању иста личност. Cf. Ibid. p. 26, n. 2. О Филипу Аравантину cf. Trapp, PLP No. 1217.

[125] О том поседу в. Поляковская, *Владения* 315. О личности Кардамиса cf. Trapp, PLP No. 11183.

довали хетеријарх Калидас и његова сестра Фокена, а за шта су монасима плаћали годишњу ренту.[126] Даље је забележен млин купљен од Синадина, виноград у крају св. Василија дарован од неког Филипа, чије је презиме избрисано, као и виноград у Елеони[127] који је поклонио Цинзис, а затим се наводе и њиве Вогологa.[128] При крају списка поседа наводи се шест кућа на спрат (ἀνωγαικατώγαια) добијених разменом од Ксена Мурмураса,[129] а и других пет од његовог нећака. Затим се наводи посед (γῆν) у Серу купљен од кћерке покојног Тривола, чија су два дела имала 120 модија, док је трећи поседовао Синадин а добио га је разменом од Ксена Мурмураса. Од истог Ксена Мурмураса манастир је у селу Косни купио њиву од 10 модија. Најзад, у овом практику се спомињу њиве у Косни, од којих је једна од 10 модија купљена од Ксена, а друга од 4 модија дарована од Канакија; њива од 2 модија у Ангелици дарована је од Апелменеа.[130]

У Серу крајем прве половине XIV века јавља се још једна породица — Фокопула, о којој ће више бити речи приликом посматрања времена српске власти у Серу (1345—1371). Овде ћемо само навести вести о Фокопулима из последњих година византијске власти у граду. Хрисовуља српског цара Стефана Душана Ватопеду од априла 1348. године међу осталим манастирским поседима наводи и ове: око Сера баштинске винограде, њиве и млинове близу Мале капије (τοῦ παραπορτίου),[131] а у самом граду Серу куће са поседом и опсегом њиховим; наведена је и земља од 500 модија у Толосу, а све је то манастиру даровао кир Георгије Фокопул.[132] Игуман Христофор је забележио два недатирана акта манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори у којима се спомиње Ватац Фокопул као царев дворанин (οἰκεῖος) а и са епитетом свеблагородни (πανευγενέστατος).[133]

Ваља напоменути да се у документима које је регистровао заслужни игуман Христофор налазе подаци о још неким поседницима

---

[126] Trapp, PLP No. 10340 региструје хетеријарха Калидаса, кућевласника у Серу, као и његову сестру Фокену.

[127] Guillou, *Prodrome* p. 116, n. 7 каже да се овај топоним налази северозападно од манастира.

[128] О личности Вогологa (Богологa) нема података у другим савременим изворима. Cf. Trapp, PLP No. 2907.

[129] О личности Ксена Мурмураса cf. Trapp, PLP No. 19526. Затим се наводе неки поседи у ближој околини Сера: виногради од 400 модија у крају Данија купљени или даровани од Михајла Пеларгоса, њива од 16 модија у Ангелици дарована од Раванта, земља од 260 модија у Мерихији, земља у Косни од 150 модија, земља од 1.400 модија и земља од 300 модија у Ливадиону. Cf. Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 116.

[130] Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 117 sq. О Канакију и Апелменеу cf. Trapp, PLP Nos. 10884 et 1153. О свим поседима наведеним у овом тексту в. Поляковская, *Владения* 313 сл.

[131] Две капије са тим именом уцртане су у плану Сера: једна на источној а друга на југозападној страни бедема. Уп. Папагеоргију таб. 1.

[132] Соловјев — Мошин, бр. 18, стр. 142. Уп. Ферјанчић, *Поседи* 230. Село Толос налазило се близу Зихне. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 6 sq. 28, n. 1.

[133] Christophore p. 33, et n. 2; Guillou, *Prodrome* p. 25. Исти аутор (p. 25, n. 3) упозорава да је A. Solovjev (*Encore un recueil de diplômes grecs de Menoikeon*, Byz. 11, 1936, 79, n. 2) погрешно разумео да је у питању само један акт и да је веровао да је у питању Георгије Фокопул.

у Серу и околини. Тако један акт казује да се Теодор, син Јована Саракина, замонашио и да је своју имовину завештао манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори. У једном практику тај Теодор, син Јована Саракина, споменут је као царев дворанин (οἰκεῖος).[134] Под годином 6850 (1341—2) забележен је акт којим Константин Холевиарис, ктитор манастира св. Јована Продрома у Серу, дарује своју задужбину истоименој монашкој обитељи на Меникејској Гори. Дарује га са црквом, опсегом, књигама и светим предметима а за одређену пензију (σιτηρέσιον). Тај серски манастир се налазио између два пута а северно од капије Клазомена.[135]

После ових редова о моћнијим породицама у Серу, њиховим поседима у граду и околини, ваља се позабавити још неким стварима из живота Сера, јер њихово боље познавање може дати важна сазнања о положају града и околине у првој половини XIV столећа. То је пре свега питање поседа које су поједини манастири имали у Серу и његовој ближој околини, о чему је писано у стручној литератури; чинила је то пре свега М. Пољаковскаја у својим радовима о манастирским поседима у византијским градовима.[136] Међутим, упркос томе верујемо да ваља размотрити ову тему, пре свега због њеног особитог значаја за разумевање карактера и профила Сера у времену које нас овде занима. М. Пољаковскаја је нагласила да је Сер био један од најважнијих византијских градова XIV века и да су у њему били следећи манастири: св. Николе, св. Симеона, св. Георгија, св. Параскеве, св. Антонија и Марине, св. Димитрија, св. Васкресења, св. Дванаест Апостола, св. Власија, св. Пантелејмона, св. Бесребреника и др.[137] Што се тиче поседа које су разни манастири имали у Серу, сабрано је да су они овде поседовали: 28 кућа, 9 места за радионице, 3 пекаре, 6 привредних зграда и 120 модија обрадиве земље, али се чини да тиме ипак нису обухваћени сви манастирски поседи у овом граду.[138]

Када се говори о добрима које су поједине монашке обитељи имале у Серу, најпре треба узети у обзир поседе оближњег мана-

---

[134] Christophore p. 31 et n. 2; Guillou, *Prodrome* p. 26 sq.

[135] Christophore p. 32 et n. 1; Guillou, *Prodrome* p. 29; Поляковская, *Владения* 313. О капији Клазомена в. нап. 106. У Хиландару је очуван продајни акт више особа које манастиру продају своја имања; његови издавачи су записали да су продавци били из Сера а имена су им следећа: Константин Сарантин са кћерком Аном, Михајло Калохорит, Манојло Цапарис, Нићифор Филипов, Лав Пацарас, Кавалари је, Питарас, Схиадис, Андроник Ксена и Георгије, Јован Меликос и жена му Теодора, Калоклисис, Теодор Арватос и Марија, Михајло Калохорит и жена му Марија, Теодор Кондовракос са сестром Маријом, Зикан са сином Јованом, као и Марија Македона са сином Јованом. Cf. Chil. I, No. 109, p. 223—226; Ферјанчић, *Поседи* 231. н. 138.

[136] Поляковская, *Городские владения* 202—208; иста, *Монастырские владения в Фесалонике и ее пригородном районе в XIV—XV вв*, Античная древность и средние века, Сборник статей по истории древнего мира и средних веков, Свердловск 1965, 17—46; иста, *К вопросу о характере городской и пригородской собственности в поздней Византии*, иста публикација, Свердловск 1966, 75—85; Ферјанчић, *Поседи* 209—250.

[137] Поляковская, *Владения* 310—318. Стратис, Ἱστορία 52 сл. је навео неке податке повеља о даровима које је добијао манастир св. Јована Продрома на Меникејској Гори, али је то учинио без потпуности и реда.

[138] Поляковская, *Владения* 310.

стира св. Јована Продрома на Меникејској Гори.[139] Природно је да је овај манастир уживао знатне благодети близине града Сера, значајног средишта живота југоисточне Македоније XIV века, али је та околност могла да његовим монасима донесе и извесне невоље. То као да показује један патријаршијски акт, датиран августом IX индикта, који прича да су неки безбожни архонти из Сера долазили у оближњи Меникејски манастир и у њему боравили, наносећи му велике штете, а сада се то забрањује.[140]

О поседима Меникејског манастира у оближњем граду Серу пре свега говоре његови сачувани документи, али и неке данас нестале повеље о којима је почетком нашег столећа драгоцене белешке оставио заслужни меникејски игуман Христофор. Тако један овде прибележени акт, датиран са VII индиктом 6787 (1278—9) године, наводи да је Јоаници, оснивачу Меникејског манастира неко лице продало место за виноград (ἀμπελοτόπον) у граду Серу.[141] Игуман Христофор је забележио да је већ 1290. године манастир св. Јована Хризостома у Серу постао метох меникејске монашке обитељи.[142] Међутим, прве поуздане вести о поседима које је Меникејски манастир имао у Серу даје хрисовуља Андроника II Палеолога из јуна 1309. године, издата на захтев Јоакима, епископа Зихне, чији су родитељи и саградили овај велики манастир. Повеља монасима потврђује многе поседе, а за неке од њих се изричито каже да су били у граду (πόλις) Серу: то су седам млинова око града, затим три куће, од којих су две радионице (ἐργαστήρια), а једна је пекара (φουρναρεῖον).[143] Сасвим је природно да су монаси Меникејског манастира вазда настојавали да увећају поседе у Серу, што им је доносило вишеструке користи с обзиром на значај и улогу овог великог града у животу читавог краја долине доње

[139] О овом манастиру и његовим документима в. пре свега Guillou, *Prodrome* p. 5—36.

[140] Guillou, *Prodrome* App. III, p. 178 sq. Полазећи од IX индикта, издавач датира акт у 1326. или 1341. годину, али сумња у његову веродостојност.

[141] Christophore p. 19 et n. 2, p. 26 et n. 1; Guillou, *Prodrome* p. 22. Занимљиво је да Поляковская, *Владения* 310 не региструје овај рани посед Меникејског манастира у Серу. Тај Јоаница био је оснивач манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори, а пред смрт је постао епископ Јежева. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 22, n. 1.

[142] Christophore p. 27 et n. 3 додаје да је серски манастир имао виноград и једно напуштено земљиште. Guillou, *Prodrome* p. 22 и Поляковская, *Владения* 310 бележе да је у питању био манастир св. Јована Продрома у Серу. Guillou, *Prodrome* p. 8 бележи и то да је игуман Јоаница Калудис придодао Меникејском манастиру два метоха: св. Јована Продрома код капије Клазомена и св. Јована Хризостома на потоку који је текао око града.

[143] Guillou, *Prodrome* No. 4, p. 44—46; Dölger, *Reg.* No. 2316. Повеља спомиње и друге поседе поред града: виноград од 30 модија, врт (περιβόλιον) од 2 и башту од 2 модија, око села Косна и Хладна Вода земљу од 1.000 модија са два места за млин, земљу и Кинстерни од 300, а око Новог Села од 100 модија, близу самог манастира метох Богородице назван Дохинов, затим метох близу Сера посвећен Богородици и назван Ворицијa, храм Спаситеља у селу Гастленги, кућу у селу Вернари посвећену св. Варвари, у селу Вулгарици храм Богородице Милостиве и кућу у околини Мелника посвећену св. Димитрију. О поседима у самом Серу cf. Поляковская, *Владения* 312; Guillou, *Prodrome,* p. 8 sq.; Ферјанчић, *Поседи* 228.

Струме. То недвосмислено показује белешка о акту из 6819 (1310—1) године којим непознато лице продаје манастиру св. Јована Продрома две радионице (ἐργαστήρια) у Серу.[144] На исти закључак упућује и потврдна повеља Андроника II Палеолога из јуна 1321. године[145] издата на молбу српског краља Милутина и његове супруге Симониде. Та хрисовуља наводи следеће манастирске поседе у граду (πόλις) Серу: три радионице (οἰκήματα ἐργαστηριακά), две куће близу Капије царине (τῆς πόρτας τοῦ φόρου),[146] места за куће близу Синадина, пекару у близини св. Василија,[147] куће близу Вуцисе и Јеромнимоса;[148] затим се наводи свевремени млин на два ока на реци која протиче кроз град а близу Великог Пирга,[149] пола млина изнад њега, а чију је другу половину држао Прантулис, млин на два ока близу храма светих Теодора,[150] други млин на два ока близу Бочне капије (τοῦ παραπορτίου)[151] и млин на једно око близу Ставракопула.[152] У хрисовуљи се затим наводе виногради на разним местима близу тврђаве (κάστρου) величине 24 модија, виноград од 6 модија близу Геронтице Петрине, виноград од 6 модија близу

[144] Christophore p. 29 et n. 6; Guillou, *Prodrome* p. 20. Те две радионице су купљене за време игумана Игњатија који је на овом положају био 1309/10. године. Cf. Guillou, *Prodrome*, p. 9 et 24; Trapp, PLP No. 8006. Чини се да је Поляковская, *Владения* 312, неоправдано закључила да се ове радионице наводе као куповина споменутог игумана Игњатија. Иста ауторка (стр. 316, н. 26) расправља о броју радионица које су поједини манастири имали у Серу. Верује да су у хрисовуљи Андроника II Палеолога из септембра 1309. и у наведеном продајном акту из 1310/1. године споменуте исте две радионице које је манастир св. Јована Продрома имао у Серу. Чини се да разлика у хронологији ових докумената упућује на супротан закључак: септембра 1309. Меникејски манастир је у граду Серу имао две радионице, а онда је 6819 (1310—1) од непознатог лица купио још две.

[145] С обзиром на околност да је и Андроник III Палеолог издао хрисовуљу истог садржаја са истим датумом, може се сматрати да су оба царска акта настала после споразума у Региону (јуна 1321) када је завршена прва етапа дугог грађанског рата између Андроника II и Андроника III Палеолога.

[146] У једном несталом акту забележен је Царски пут који води εἰς τὴν βασιλικὴν πύλην τοῦ φόρου. Cf. Christophore p. 32, et n. 1. На плану П. Папагеоргија та Царинска врата убележена су на изласку главног пута кроз западни бедем града Сера. Уп. Папагеоргију таб. 1.

[147] За цркву св. Василија П. Папагеоргију сматра да се налазила близу цркве св. Марине а и близу изласка главног пута из града према истоку. Каже да није познато када је црква срушена, али да је тада икона св. Василија пренета у оближњи храм св. Марине. Уп. Папагеоргију 253, таб. 1.

[148] У публикацији Trapp, PLP нисмо нашли да су забележене ове личности.

[149] На плану П. Папагеоргија Велики пирг се налазио на западној страни града. Уп. Папагеоргију таб. 1; Guillou, *Prodrome* p. 54, n. 4.

[150] Папагеоргију 247—251 каже да се црква светих Теодора први пут спомиње у хрисовуљи Андроника II Палеолога из јуна 1321. године и да се налазила на месту где је у његово време била митрополија. Цркву је 1430. године обновио митрополит Филип, а страдала је у великом пожару из 1849. године који је уништио четвртину града Сера. О личности са именом Прандулис cf. Trapp, PLP No. 23676.

[151] Та капија се налазила на јужној страни градских бедема. Уп. Папагеоргију таб. 1; Guillou, *Prodrome* p. 54, n. 6.

[152] Није јасно зашто Поляковская, *Владения* 312 сл., није унела ове млинове у списак поседа које наводи хрисовуља Андроника II Палеолога, већ их је локализовала у околину Сера.

храма св. Марине.[153] Затим се наводе земљишни поседи у околини Сера: земља од 260 модија у крају Мерихија,[154] а близу Кувуклија, земља од 150 модија у Косни а близу Пеларга и државне међе а са земљом од Ксифеа, земља од 100 модија близу Тривола, земља од 1.400 модија близу Кувуклија и Пеларга, земља од 300 модија у Ливадиону,[155] земља од 300 модија у крају Вернари, око Панака необрађена парцела са маслинама и места за куће (οἰκοτόπια) поред новосаграђене Бочне капије (παραπορτίου) са тамо подигнутим храмом Богородице Одигитрије.[156] На крају акта се каже да наведени поседи треба да буду изузети од свих потраживања, као и да митрополиту Сера Меникејски манастир дугује само поштовање и канионикон.[157] Из 6829 (1320—1) године потиче акт којим се Меникејском манастиру продаје посед смештен између три пута западно од Сера, а код места Кала Дендра и Просаникос.[158]

Природно је да претензије монаха Меникејског манастира нису биле усмерене само ка стицању појединих имања у оближњем граду Серу, већ и већих комплекса поседа — метоха. У питању је пре свега био манастир св. Јована Продрома у самом Серу који је као и истоимени Меникејски манастир подигао Јоаким, митрополит Зихне. Све је то речено на почетку хрисовуље Андроника III Палеолога из јануара 1329. године којом се одређује да оба манастира посвећена имену св. Јована Продрома треба да живе сједињени под једним игуманом. У томе не треба да имају било какве сметње, као и да буду независни од митрополита Сера коме ће давати само уобичајени канионикон и спомињати његово име. Поседи серског манастира св. Јована Продрома само се уопштено спомињу а према садржају повеља царева Андроника II, Михајла IX и самог Андроника III Палеолога.[159] Марта 1332. године цар Андроник III Палеолог издаје још једну хрисовуљу о овом питању: поново се налаже да споменута два манастира св. Јована Продрома треба да буду под једним игуманом, као и да остану

[153] Папагеоргију 253, таб. 1 наводи податке из ове хрисовуље па каже да су на темељима старих храмова св. Антонија и св. Марине подигнуте нове цркве: она св. Марине налазила се јужно од источне бочне капије.

[154] За Мерихију Guillou, *Prodrome* 54, n. 7 само каже да је топоним близу Сера.

[155] За локализацију Ливадиона cf. Guillou, *Prodrome* p. 46, n. 1.

[156] Побочна капија била је на јужној страни градских бедема. Уп. Папагеоргију таб. 1. Коментаришући ове редове, Папагеоргију 244, сматра да је у питању старија црквица Богородице τῆς Ἐπισκέψεως, а да је Бочна капија отворена на јужној страни бедема.

[157] Guillou, *Prodrome* No. 9, p. 55 sq; Dölger, *Reg.* No. 2459. Исти текст има хрисовуља Андроника III Палеолога издата такође јуна 1321. године. Cf. Guillou, *Prodrome* No. 10, p. 56—59; Dölger, *Reg.* No. 2659. О садржају ових повеља в. Поляковская, *Владения* 312 сл.; Ферјанчић, *Поседи* 228 сл.

[158] Christophore p. 29 et n. 6; Guillou, *Prodrome* p. 25. Оба топонима су 10—15 km североисточно од Сера. Cf. Ibid. p. 6 sq.

[159] Guillou, *Prodrome* No. 24, p. 86—89; Dölger, *Reg.* No. 2736. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 30 sq.; Ферјанчић, *Поседи* 229. Папагеоргију 254 каже да се серски манастир св. Јована Продрома налазио код Царске капије (уп. таб. 1), а подигао га је Јован, епископ Зихне који је постао монах истоименог манастира на Меникејској Гори.

изузети од јурисдикције серског митрополита, чије ће име спомињати а и дуговаће му уобичајени каноникон. Затим се поново каже да ти манастири треба да несметано држе сва имања, а по одлукама хрисовуља и простагми царева Андроника II, Михајла IX и самог Андроника III Палеолога. Заштита и брига о ова два манастира поверава се царевом зету великом доместику Јовану Палеологу Кантакузину.[160] Занимљиве податке о овом питању даје и типик манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори који је 1332. године сачинио Јоаким, митрополит Зихне а који су одобрили патријарх Исаија и цар Андроник III Палеолог. Митрополит у типику пише како је његов отац Јоаникије подигао манастир св. Јована Продрома на Меникејској Гори, али и манастир св. Јована Крститеља у Серу и опремио га свим потребним стварима. Та два манастира треба да буду јединствени под једним игуманом, а Меникејски манастир да буде потчињен васељенском патријарху и да серском митрополиту даје само уобичајени каноникон.[161] Најзад, потврдна хрисовуља српског краља Стефана Душана Меникејском манастиру из октобра 1345. године међу првим његовим поседима наводи као метох манастир св. Јована Продрома у Серу, а такође наглашава да обе монашке обитељи треба да живе под једним игуманом.[162]

У времену које нас овде занима Меникејски манастир је успео да стекне још један значајан метох у Серу и околини. Био је то манастир св. Георгија Крионерита, први пут забележен у хрисовуљи Андроника II Палеолога из 1298. године, где се спомиње посед код Сера близу манастирића св. великомученика и чудотворца Георгија.[163] Заслужни игуман Христофор забележио је попис поседа манастира св. Георгија Крионерита у коме се спомиње и имање од 120 стрема у Серу, а у крају Мерихије, које је даровао Јоаким кћерки сакеларија Сера.[164] Ствари су се рашчистиле јула 1339. године када је монахиња Ипомони, удовица сакеларија Георгија Мурмураса, одлучила да манастир св. Георгија Крионерита, који је подигла заједно са покојним мужем, поклони манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори. Манастир се дарује са свим светим стварима и књигама, али и са поседима и стоком,

---

[160] Guillou, *Prodrome* No. 26, p. 91—95; Dölger, *Reg.* No. 2782. Уп. Ферјанчић, *Поседи* 229, н. 14.

[161] Guillou, *Prodrome* App. I, p. 165 sq. Уп. Поляковская, *Владения* 311. При крају типика постоји занимљив део о млину близу τοῦ δεσποινικοῦ παραπορτίου, чије жито треба да се смести у манастирску кулу и да се од њега спрема хлеб који би се на вратима манастира делио сиротињи. Cf. Guillou, *Prodrome* App. 1, p. 176. У Атинском грчком кодексу бр. 2519 (fol. 176) налази се белешка XIV века о томе да је фебруара месеца неки клирик палате часног василевса Стефана Автократора купио кулу у Серу и даровао је за спомен манастиру св. Јована Продрома. Cf. Guillou, *Prodrome* App. VIII, p. 193.

[162] Guillou, *Prodrome* No. 39, p. 127 sq.

[163] Папагеоргију 295; А. Ксингопулос, Ἔρευναι εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Σερρῶν, Солун 1965, 68.

[164] Christophore p. 17 et n. 2; Guillou, *Prodrome* p. 24. Овде је по свој прилици споменута Ксанти, кћерка Георгија Мурмураса, сакеларија серске митрополије. За локалитет Мерихија в. нап. 154.

што је пописано у другом документу (ἐν ἑτέρῳ καταστίχῳ). Остали део своје имовине дародавци су оставили деци, а Меникејски манастир је требало да несметано поседује овај метох уз обавезу спомена имена дародавца и следећих годишњих давања: 12 мерица (καλάθια) жита, 60 мерица вина, 12 литара уља, једну и по мерицу разног сувог поврћа, 40 ливри сира и μότσιον,[164a] 10 ливри масла, 12 товара дрва, 1 товар сламе, осмину мерице маслина, четвртину мерице соли и две мерице ораха. Та давања ће после смрти монахиње Ипомони монаси поделити на два дела: један за њену кћер Модину, а други за сина кир Ксена Мурмураса; после њихове смрти престаће те обавезе монаха.[165] О праву својине меникејских монаха на метох св. Георгија Крионерита код Сера сведоче још неки документи, пре свега данас изгубљени акт из 6847 (1339) који као њихове метохе наводи св. Јована Хризостома у Серу и св. Георгија Крионерита.[166] Већ више пута навођени одломак практика св. Јована Продрома на Меникејској Гори из 1339—42. године међу манастирским поседима спомиње и метох св. Георгија Крионерита који је из темеља подигао покојни Мурмурас, сакеларије серске митрополије; после смрти сакеларија и његове жене метох је постао својина Меникејског манастира са припадајућим поседом (ὑπόστασις), околним кућама, пиргом од цигала и баштом са виноградом (ἀμπελοπεριβόλιον) око метоха.[167] Занимљиво је да манастир св. Јована Продрома није дуго задржао овај значајан метох у близини Сера, што показује хрисовуља српског цара Стефана Душана манастиру Филотеју од априла 1346. године; ту се наводе разни манастирски поседи у катепаникију Сера и Зихне, па и метох св. Георгија Крионерита са два млина на реци која протиче кроз Сер, као и са виноградима и њивама.[168] На основу изнетих података не може се тачно одредити када је метох св. Георгија Крионерита променио власника: вероватно је то било пре октобра 1345. године, јер се у тада издатој хрисовуљи краља Стефана Душана међу осталим поседима Меникејског манастира више не наводи споменути метох у Серу који је пре тога прешао у власништво манастира Филотеја.

Већ више пута спомињани фрагментарно очувани практик Меникејског манастира (1339—1342) наводи још неке његове поседе у Серу. Тада су монаси у овом граду поседовали шест радионица (ἐργαστήρια), чија намена није наведена, затим гостионицу, башту, терен са кућама за издавање, 11 кућа, од којих је 6 било на

[164a] Сам издавач овде ставља знак питања. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 113.

[165] Guillou, *Prodrome* No. 34, p. 110—113. На почетку акта је знак монахиње Ипомони, супруге сакеларија Мурмураса, њене кћерке Ксанти и сина Ксена Мурмураса. О садржају акта cf. Ксингопулос, Ἔρευναι 68 sq.; Поляковская, *Владения* 313; Ферјанчић, *Поседи* 229, н. 114; Lefort, *Paysages* 240 sq. О личности Георгија и Ксена Мурмураса cf. Trapp, PLP Nos. 19525 et 19526. На крају акта су потписани неки функционери серске митрополије (о њима в. нап. 277), као и двојица световњака царевих дворана Гликас и кастрофилакс Сера Лав Азанит (о њима в. нап. 277). Cf. Guillou, *Prodrome* p. 113.

[166] Christophore p. 27, et n. 3; Guillou, *Prodrome* p. 29.

[167] Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 117; Ферјанчић, *Поседи* 229.

[168] Соловјев — Мошин бр. 8, стр. 54.

спрат, виноград, као и земљу од 120 модија. У ближој околини Сера Меникејски манастир је имао 8 воденица, земљишне поседе, као и три метоха: Господа Исуса Христа у Гастеленги,[169] а код Сера св. Јована Хризостома и св. Георгија Крионерита.[170] Најзад, обавештења о поседима која је Меникејски манастир имао у Серу и околини налазимо и у потврдној хрисовуљи краља Стефана Душана из октобра 1345. године. Иако је у питању потврдни акт новог господара издат непосредно после српског освајања Сера, његов текст свакако одсликава стање манастирских поседа из времена византијске власти. Српски краљ потврђује монасима следеће поседе у Серу: метох св. Јована Продрома, а затим код Сера 9 воденица, разне радионице (ἐργαστήρια) код Царске капије, а и куће за издавање на различитим местима. На почетку повеље се каже да је манастир имао разне хрисовуље, простагме и друге исправе на основу којих је неузнемиравано поседовао припадајућа му имања. Сада је Божјом помоћу Сер дошао под власт „краљевства нашег", односно Стефана Душана, па су од њега монаси молили хрисовуљу са потврдом поседа и повластица.[171]

У трагању за поседима које су разни манастири имали у Серу прве половине XIV столећа а до пада града у руке српског краља, најпре смо се позабавили добрима Меникејског манастира. Због близине граду ова монашка заједница је имала у Серу велики број поседа различитог карактера, али извори сведоче да су поседе у граду и околини имали и други манастири. У њиховом посматрању кренућемо од манастира св. Николе у Каменикији, забележеног баш у времену које нас овде и занима.[172] Почеци живота тог ма-

[169] За овај топоним који је споменут као манастирски посед још у хрисовуљи Андроника II Палеолога из јуна 1309. године cf. Guillou, *Prodrome* p. 44, n. 4.

[170] Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 114—118; Поляковская, *Владения* 313 сл.; Ферјанчић, *Поседи* 229.

[171] Guillou, *Prodrome* No. 39, p. 127—129. Наведене речи српског краља уочава Г. Стратис, иако одлучно верује да је он у освојеном Серу немилосрдно тлачио његове житеље отимајући им поседе, од чега није био поштеђен ни Меникејски манастир. Уп. Стратис, Ἱστορία 65—67. Такве судове оповргавају редови исте хрисовуље којима Стефан Душан поклања споменутом манастиру нове поседе, као и потпуни порески имунитет. Cf. Guillou, *Prodrome* No. 39, p. 128—130. Краљева хрисовуља спомиње следеће поседе у околини Сера: пронију (економију) Ласкариса у селу Ленгиниону са зевгалатијем Кантакузина и три зимске воденице, земљу, куће и парике у селу Меленикизију (северозападно од Сера, cf. Guillou, *Prodrome* p. 6 sq.), две воденице у Велидолу, старо село Панака названо Киниги са тамошњим парицима, пресељеницима, воденицама и два државна млина на реци Панаку, четири рибњака око Пера — Полеане, метох св. Варваре у Паралимнији (cf. Guillou, *Prodrome* p. 44, n. 5), село Лакос са пресељеницима (село је било око 10 km североисточно од Сера, cf. Guillou, *Prodrome* p. 125, n. 3), у крају Сфолина 40 храстова (тај топоним се налази око 25 km источно од Сера, cf. Guillou, *Prodrome* p. 6 sq.). За све те поседе у околини Сера cf. Guillou, *Prodrome* No. 39, p. 129 sq. Чудно је да Поляковская, *Владения* 314, не региструје да хрисовуља српског краља спомиње и неке поседе Меникејског манастира у Серу.

[172] У данашњем Серу на западној ивици града постоји крај који се зове Горња и Доња Каменикија, где се свакако и налазио споменути манастир св. Николе око три километра удаљен од старе Царинске капије

настира нису сасвим јасни,[173] али је недавно П. Самсарис учинио племенит напор да их разјасни. Манастир је основао јеромонах Теодосије Мелисин, личност о којој нема података у другим савременим изворима,[174] а ништа се не може рећи о времену његовог подизања.

Прве поуздане податке о манастирићу св. Николе у Каменикији код Сера даје простагма Андроника II Палеолога из септембра 1319. године која говори о манастирским поседима (њиве и виногради стечени куповином и даровањем), као и о сељацима који су на тим имањима били насељени.[175] За историју манастира св. Николе у Каменикији важна је хрисовуља Андроника II Палеолога из септембра 1321. године којом цар дарује овај манастир са свим поседима кир јеромонаху Калинику а уз дозволу да га после смрти остави коме жели; у повељи се наглашава да манастирић треба да остане неузнемираван од серског митрополита, чије ће се име спомињати у службама.[176] Међутим, нас овде манастирић

која је била на тврђави. Царски пут (βασιλικὴ ὁδός) налазио се близу земље овог манастира и делио је Горњу од Доње Каменикије. У византијско време тај крај је био слабо насељен, јер су овде становали само сељаци који су обрађивали поседе споменутог манастира. Уп. Самсарис 195 сл.

[173] Ксингопулос, Ἔρευναι, 44 сл. верује да је манастир св. Николе свакако сагрођен пре српског освајања Сера 1345. године.

[174] Тај податак даје хрисовуља Андроника III Палеолога Хиландару из јуна 1321. године. Cf. Chil. I, No. 64, p. 150 sq.; Dölger, *Reg*. No. 2656. О Теодосију Мелисину cf. Trapp, PLP No. 17815. Самсарис 196 сл. каже да презиме Мелисин можда потиче од старог малоазијског града Мелитине, као и да се први спомен те породице среће 1284. године, иако је она несумњиво знатно старија; исти аутор затим даје податке о Мелисинима у XIV столећу. П. Самсарис је трагао и за поседима манастира св. Николе у Каменикији, па их је нашао у данашњем Серу на око 400 m од тзв. Царског пута. Уп. Самсарис 209—212.

[175] Chil. I, No. 20, p. 45 sq.; Dölger, *Reg*. No. 2420. Полазећи од месеца и индикта, издавач је повељу датирао у 1304. годину, али је Ф. Делгер то променио у 1319. годину. Повезао је овај акт са простагмом Михајла IX Палеолога, датираном са мартом III индикта (1320) који такође говори о манастиру св. Николе у Каменикији и његовим поседима, а позива се на простагму оца Андроника II. Cf. Chil. I, No. 22, p. 49 sq.; Dölger, *Reg*. No. 2642. У посматрању почетака манастира св. Николе у Каменикији П. Самсарис је узео у обзир и ову повељу цара Андроника II Палеолога, коју назива хрисовуљом и простагмом датирајући је поново у 1304. годину. При томе се позива на њен препис, који се чува у архиву житеља Сера Димитрија Мелфа, а датиран је септембром III индикта 1304. године. (Текст преписа донео је П. Πίερρο, Μονὴ εἰς συνοικίαν Καμενίκης, Σερραϊκὸν Ἡμερολόγιον 1934, 64; публикација нам није била приступачна па смо текст преписа користили по Самсарис 198, н. 3.) Очигледно је да овај препис не може послужити као доказ да је повеља издата 1304. године, јер је добро познато да су простагме тог времена датиране само месецом и индиктом (менологем); у препису наведена 1304. година додатак је преписивача који се на основу записаног индикта из непознатих разлога одлучио за 1304. годину. Према томе ваља се вратити на септембар 1319. године као датум издавања простагме манастиру св. Николе у Каменикији.

[176] Chil. I, No. 74, p. 165 sq.; Dölger, *Reg*. No. 2468; Самсарис 208. Исти аутор (стр. 197) упозорава да се у повељи Андроника II Палеолога наглашава да је јеромонах Калиник преузео манастир због старости ктитора, односно Теодосија Мелисина; он је тада вероватно имао око 80 година, па је манастир св. Николе у Каменикији могао подићи са око 40 година, дакле на

св. Николе у Каменикији занима и због чињенице што је убрзо постао метох Хиландара. Већ септембра 1321. године Андроник III Палеолог издао је хрисовуљу у којој се каже да је пречасни јеромонах кир Калиник желео да Хиландару поклони манастирић св. Николе у Каменикији код Сера који поседује хрисовуљом Андроника II Палеолога; млади цар потврђује и одобрава ову жељу јеромонаха Калиника.[177] Приближавајући се крају свог животног пута, сам јеромонах Калиник је октобра 1323. године издао повељу којом манастирић св. Николе у Каменикији код Сера (περὶ τὰς Σέρρας) дарује Хиландару са свим поседима: њиве, виногради, баште, вртови и воденице.[178] Најзад, цар Андроник III Палеолог је септембра 1327. године на молбу хиландарског игумана Гервасија издао хрисовуљу којом се Хиландару као посед потврђује метох св. Николе у Каменикији, дар покојног јеромонаха Калиника; тај метох треба да остане неузнемираван од митрополита Сера и његових клирика, дајући му номизму годишње на име канониконa и спомињући његово име у службама.[179] Промене у статусу овог хиландарског поседа није донела ни нова српска власт (после септембра 1345), што се види већ из српске хрисовуље цара Стефана Душана Хиландару (1348) где се међу осталим поседима наводи „у граду Серу црква св. Николе са земљом и са њивама и са купљеницама и са воденицама и са свим правинама".[180] И позната хрисовуља цара Јована V Палеолога која јула 1351. године на молбу српског цара Стефана Душана потврђује неке поседе Хиландару наводи и метох св. Николе у околини Сера.[181] Поред горе посматраног манастирића св. Николе у Каменикији Хиландар је у Серу имао још неке поседе: кућу Нићифора Амакса, куће Михајла Комнина Пеларга, као и врт са њивама Ане Добрине.[182]

Може се веровати да су и други знаменити атоски манастири имали поседе у Серу. Међу раним изворима који о томе говоре

самом почетку владе Андроника II Палеолога. Међутим, у тексту споменуте повеље (cf. Chil. I, No. 74, p. 165 sq.) нисмо нашли такво место. Самсарис 201 сл. без резерве верује да је овај Калиник у ствари добро позната личност истог имена са краја Милутинове владе и позива се на: V. Mošin, *Hilandarac Kalinik, srpski diplomata XIV veka,* Istorijsko-pravni zbornik, 1, Sarajevo 1949, 117—132; L. Mavromatis, *La fondation de l'empire Serbe, le kralj Milutin,* Thessaloniki 1978, 75; Виз. извори VI, 308, н. 2 (С. Ћирковић).

[177] Chil. I, No. 75, p. 166 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2665. Самсарис 200 сл. верује да је јеромонах Калиник мало пре почетка грађанског рата (1320—1) долазио у Цариград да би у име краља Милутина склопио споразум са Андроником III за борбу против деде Андроника II Палеолога.

[178] Chil. I, No. 94, p. 200—202. Уп. Ферјанчић, *Поседи* 231; Самсарис 203. Поред јеромонаха Калиника акт је потписао и Димитрије Диавасимерис, скевофилакс и табуларије. О њему cf. Trapp, PLP No. 5363.

[179] Chil. I, No. 113, p. 235 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2573; Самсарис 204.

[180] Chil. II, No. 38, p. 496; Ферјанчић, *Поседи* 231. Р. Грујић само на основу овог податка региструје манастирић св. Николе у Каменикији као метох Хиландара. Уп. Р. Грујић, *Топографија хиландарских метохија у Солунској и Струмској области од XII до XV века,* Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд 1924, 531.

[181] Chil. I, No. 138, p. 292—294; Dölger, *Reg.* No. 2979.

[182] В. нап. 100, 101 и 102.

ваља навести хрисовуљу Андроника II Палеолога (октобар 1326) која монасима Филотеја потврђује разна добра у Серу и околини. Најпре се наводи метох св. Григорија Воваси код Сера (περὶ τὰς Σέρρας), а затим два сввремена млина у околини града Сера (περὶ τὸ κάστρον Σερρῶν), као и посед (ἐμπόριον) и башта од 19 модија. У самом граду Серу манастиру се потврђује пет кућа са двориштем, а у суседству св. Николе близу Триавла.[183] Вести о поседима монаха Филотеја у Серу и околини даје и потврдна хрисовуља српског цара Стефана Душана настала априла 1346. године, дакле не много после пада овог града у његове руке. Ту се, како смо већ рекли, манастиру потврђује метох св. Георгија Крионерита са воденицама на реци која протиче кроз Сер (περὶ τὰς Σέρρας), а и са другим поседима, од којих су две куће у богоспасном граду Серу.[184]

У првој половини XIV столећа поседе у Серу и околини имао је и угледни светогорски манастир Ивирон. Тако већ хрисовуља Михајла IX Палеолога из августа 1310. године, сачувана само у препису патријарха Нифона (април 1311), међу ивирским поседима спомиње и метох св. Бесребреника код Сера.[185] У рукописној збирци у Collège de France сачуван је практик Ивирона у коме се каже да је извршен попис манастирских земаља и градова (κάστρων) Волерона, града (πόλεως) Сера, Мелника и Стримона, као и богоспасног града Солуна и Верије.[186] Занимљиве податке о поседима Ивирона у Серу и околини дају хрисовуље српског цара Стефана Душана, издате ускоро после пада Сера под његову власт, па стога свакако одражавају затечено стање у граду и околини. Тако његова прва хрисовуља из јануара 1346. године потврђује Ивирону и манастир св. Јована Богослова Апостола код Сера (περὶ τὰς Σέρρας),[187] као и куће у Серу.[188] Друга Душанова хрисо-

[183] Actes de Philothée, ed. W. Regel etc., Виз. врем. 20 (1913), Приложение No. 6, p. 19; Dölger, *Reg.* No. 2559. Поред тога хрисовуља наводи и следеће поседе Филотеја: земљу у Лестијани код Кинстерна близу земље царевог дворанина Трулина (Лестијана је северозападно од Сера, cf. Guillou, *Prodrome* p. 124, n. 5), земљу манастира Илиокала од 420 модија, земљу у Кала Дендри у крају Зесеријани од 200 модија (Кала Дендра је око 7 km западно од Сера). У прегледу поседа манастира у Серу Поляковская, *Владения* 317, наводи ових пет кућа Филотеја. Уп. Ферјанчић, *Поседи* 232, где је хрисовуља Андроника II Палеолога погрешно датирана у 1293. годину.

[184] Соловјев — Мошин бр. 8, стр. 54. Ту се још наводи и метох св. Власија у Кала Дендри која је око 7 km западно од Сера. О тим поседима в. Поляковская, *Владения* 317; Ферјанчић, *Поседи* 232, који не региструје спомен метоха св. Георгија Крионерита код Сера.

[185] Dölger, *Schatzk.* No. 37, p. 108; Dölger, *Reg.* No. 2626. Папагеоргију таб. 1 манастир св. Бесребреника уцртава изван Сера на североисточној страни.

[186] Asdracha, *Région* 180, n. 22. Полазећи од XII индикта, К. Асдраха као године настанка практика даје 1329, 1344. и 1359, али се одлучује за прву, јер то одговара тадашњој политичкој ситуацији: 1329. године Андроник III Палеолог био је једини цар коме су били потчињени у практику наведени крајеви и градови.

[187] На карти П. Папагеоргија нисмо нашли овај манастир. Уп. Папагеоргију таб. 1.

[188] Соловјев — Мошин бр. 6, стр. 38; Ферјанчић, *Поседи* 230.

вуља Ивирону из априла 1346. године, такође монасима, потврђује посед метоха св. Јована Богослова код Сера са млиновима, виноградима, земљом и присељеницима, као и куће у самом граду Серу (ἐντὸς τῶν Σερρῶν).[189] Значајно је да хрисовуља цара Јована VI Кантакузина из јула 1351. године Ивирону потврђује посед манастира св. Јована Богослова код Сера са припадајућим му млиновима, закупљеним виноградима, парицима, присељеницима и елевтерима, земљом од даривања, као и кућама у граду Серу (ἐντὸς τῆς πόλεως Σερρῶν); затим се потврђује и метох св. Николе Чудотворца са кућама које поседује у граду Серу.[190] Најзад, ваља навести и хрисовуљу цара Јована V Палеолога од 25. августа 1357. године која Ивирону потврђује бројне поседе, па и метох св. Јована Богослова код Сера (εἰς τὰς Σέρρας) са млиновима, виноградима, земљом и присељеницима, као и куће у Серу.[191]

У времену које нас овде занима у Серу је имао поседе и угледни светогорски манастир Ватопед. Њих најпре спомиње хрисовуља Андроника III Палеолога из маја 1329. године, наводећи као манастирски посед метох св. Димитрија код Сера са баштама и границама које је даривала Теодора Кантакузина са сином великим доместиком Јованом Кантакузином. Затим се спомињу следећи поседи Ватопеда: земља и виногради даровани од клирика Калигопула, куће у Серу са двориштем које је даровао неки кентарх, као и куће за издавање и виногради у околини Сера које је манастир купио од покојног Куртикија.[192] Српски цар Стефан Душан издао је две хрисовуље манастиру Ватопеду. Прва од њих, датирана са мајем 1346. године, не може нам много помоћи у откривању ватопедских поседа у Серу, јер само уопштено каже да се Ватопеду потврђују имунитетна права на све поседе у Стримону, Серу, Солуну, Верији и Каламарији.[193] Али зато друга Душанова хрисовуља из априла 1348. године међу осталим поседима потврђује Ватопеду и оно што му је у околини Сера даровао Фокопул: баштинске винограде, њиве и млинове близу Бочне капије

---

[189] Соловјев — Мошин бр. 7, стр. 44 (где је реч ὀσπίτια нетачно преведена као гостионице). Поляковская, *Владения* 317, региструје само куће, али не и метох св. Јована Богослова. Уп. Ферјанчић, *Поседи* 230 сл.

[190] М. Гедеон, Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες, Атина 1936, 47. У повељи се спомиње и земља Јаситова близу Сера, дарована од кћерке покојног Палеолога Синадина, као и имање (агридион) св. Бесребреника са млиновима. Cf. Dölger, *Reg.* No. 2980. О повељи cf. F. Dölger, *Zu den Urkunden des Athosklosters Iberon*, Ἑλληνικά 9 (1936) 208—212 (= *Byzantinische Diplomatik*, Ettal 1956, 179 sq.). На карти П. Папагеоргија у Серу су забележене четири цркве посвећене св. Николи, па је тешко одлучити се за једну од њих. Уп. Папагеоргију таб. 1.

[191] Dölger, *Schatzk.* No. 9, p. 44; Dölger, *Reg.* No. 3068 који верује да се метох св. Јована Богослова налазио у Серу. Уп. Ферјанчић, *Поседи* 231. Поляковская, *Владения* 317 не региструје ове метохе као поседе Ивирона.

[192] Regel, Χρυσόβουλλα No. 14, p. 14—19; Dölger, *Reg.* No. 2746. Уп. Поляковская, *Городские владения* 206; Ферјанчић, *Поседи* 230. Поляковская, *Владения* 317 не бележи метох св. Димитрија као посед Ватопеда. О личностима Калигопула и Куртикија cf. Trapp, PLP Nos. 10336 et 13595.

[193] Соловјев — Мошин бр. 11, стр. 80.

(Παραπορτίου), као и куће у граду са поседом и опсегом њиховим.[194] Разуме се да се поставља питање када је познати серски поседник Георгије Фокопул даровао споменуте поседе Ватопеду: извесно је да се то десило не много пре априла 1348. године, можда на крају византијске или на почетку српске власти над Сером. Септембра 1356. године цар Јован V Палеолог издао је хрисовуљу Ватопеду потврђујући му многе поседе, па и метох св. Богородице Одигитрије у Серу, а изван града метох св. Димитрија са свим што му припада.[195]

У трагању за поседима које су други светогорски манастири имали у Серу навешћемо хрисовуљу Андроника III Палеолога Великој Лаври св. Атанасија (јануар 1329) у којој монасима поред других поседа потврђује и метох св. Атанасија код града Сера (περὶ τὴν πόλιν τὰς Σέρρας), са свим што му припада од даривања или куповине.[196] Међу светогорским манастирима који су имали поседе у Серу налази се и Кутлумуш, о чему нас обавештава већ спомињана даровна повеља Теодоре Кантакузине и сина јој великог доместика Јована Кантакузина. У том акту из октобра 1338. године Кутлумушу се у граду Серу дарују следећи поседи: две баште (περιβόλια), куће на спрат (ἀνωγεωκατώγεα) са двориштем и четири приземне куће (ὀσπήτια χαμαίγεα), као и пекара у суседству св. Георгија Саракинополита; изван града дарују се три радионице за издавање код тржнице (περὶ τὸ ἐμπόριον) а у другом делу врт (κηπωρεῖον) и место за виноград код тврђаве (περὶ τὸ κάστρον) а близу реке. Поред тога дарују се виногради на разним местима код Сера: Висијана, Кори, Пигадион и Њивиста, а близу села Косна зевгалатион од 1.050 модија са два пара волова и 100 оваца.[197]

У посматрању живота Сера и околине у првој половини XIV столећа, па и судбине великог манастира на оближњој Меникејској Гори, треба навести и чињеницу да се као заштитници ове монашке обитељи јављају неке особито угледне личности историје тог времена. У питању је пре свега византијска принцеза Симонида, једина кћерка цара Андроника II Палеолога, која је као српска краљица и Милутинова жена провела више од две деценије на двору Немањића. Новембра 1304. године Андроник II Палеолог издаје простагму манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори са даровањем метоха св. Варваре код царског поседа у Вернари;

---

[194] Исто, бр. 18, стр. 142. Издавачи и овде реч ὀσπήτια нетачно преводе са гостионице.

[195] Гудас, ΕΕΒΣ 4, No. 15, p. 239; Dölger, *Reg.* No. 3059. На карти П. Папагеоргија нисмо нашли убележене цркве Богородице Одигитрије и св. Димитрија. Уп. Папагеоргију таб. 1.

[196] Lavra III, No. 118, p. 7; Dölger, *Reg.* No. 2733 — 2725. На карти П. Папагеоргија црква св. Атанасија убележена је близу западног улаза пута који пресеца град а недалеко од Царске капије. Уп. Папагеоргију таб. 1, бр. 47.

[197] Kutl. No. 18, p. 86. Те поседе региструје Поляковская, *Владения* 317. Од споменутих локалитета два се могу донекле локализовати: Васијана и Пигадион. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 6 et 42, n. 2. Косна је у непосредној близини Сера.

у акту се наглашава да се Меникејски манастир налази под заштитом „вољене кћери царства ми, пречасне краљице Србије".[198] На молбу епископа Зихне цар Андроник II Палеолог је септембра 1317. године издао хрисовуљу, потврдивши све поседе Меникејском манастиру; краљица Симонида је замолила оца Андроника II Палеолога да манастиру дарује и оближњи агридион звани Моноспитон у вредности од 24 перпере, који је раније поседовао пронијар Мартин, а који су монасима даровали доместик западних тема кир Георгије Стратигос и кир Никола Теологит.[199]

Околности под којима је настала ова занимљива повеља постају јасније ако се подсетимо на једну епизоду из мукотрпног и невеселог живота млађане српске краљице Симониде. На самом крају 1316. године умрла је њена мати царица Ирина Монфератска,[200] па је у Византију пристигла Симонида да би присуствовала њеној сахрани у цариградском манастиру Пантократора. Причајући о Симонидином боравку у Византији, Нићифор Григора наводи да је млада краљица, која је тада имала 22 године, дуго остала у Цариграду, не желећи да се врати у Србију мужу краљу Милутину. Зато су у Цариград приспели Милутинови изасланици који су запретили ратом ако се Симонида одмах не врати на српски двор. Млада краљица је намеравала да се замонаши и да тако избегне повратак у Србију, али није хтела да то учини у Цариграду да не би свог оца Андроника II Палеолога умешала у читаву ствар; то би могао бити довољан разлог краљу Милутину да покрене рат против царства Ромеја. На путу према Србији, праћена српским посланицима, Симонида се дуже задржала у Серу, где је одлучила да оствари своју намеру: кришом је купила монашку ризу и обукла је једне ноћи. Када се ујутру Симонида појавила у монашкој одећи пред српским пратиоцима, они су остали неми од страха због евентуалне краљеве освете, па су се колебали да ли да јој силом поцепају ризу и да је што пре одведу свом господару, или да је одмах убију. Дилеме је разрешио Симонидин полубрат деспот Константин Палеолог, који јој је силом поцепао монашку ризу, обукао јој световну одећу и наредио пратиоцима да је што пре одведу краљу Милутину; све је то учињено уз опирање и плач младе српске краљице.[201] Нема сумње да је током

---

[198] Guillou, *Prodrome* No. 1, p. 39 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2272. Простагма је датирана новембром III индикта: као terminus post quem А. Гију даје датум одласка младе Симониде у Србију (пролеће 1299), а terminus ante quem 1309. година, када је метох св. Варваре споменут као посед Меникејског манастира у хрисовуљи Андроника II Палеолога. У том временском размаку III индикт одговара само 1304. години. О садржају повеље cf. Guillou, *Prodrome* p. 9.

[199] Guillou, *Prodrome* No. 17, p. 50 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2394. Новаковић, *Струмска област* 8 сл. је повељу омашком датирао у септембар 1318. године. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 9.

[200] О времену смрти царице Ирине Монфератске в. Виз. извори VI, 188, н. 66 (С. Ћирковић).

[201] За читаву епизоду cf. Greg. I, 287 sq.; Ласкарис, *Виз. принцезе* 76 сл.; A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II Palaeologus*, Cambridge Mass. 1972, 282, епизоду датира у 1318. годину. Cf. H.

свог дугог боравка у Цариграду Симонида замолила оца, цара Андроника II Палеолога, да Меникејском манастиру, који се налазио под њеном заштитом, дарује посед звани Моноспитон, што је он и учинио споменутом хрисовуљом од септембра 1317. године. Датум тог документа сведочи да Симонидин боравак у Византији пада у 1317. годину, како то исправно сматра С. Ћирковић.[202]

Заштитничка улога српске краљице Симониде према манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори огледа се у још неким актима тог времена. Јуна 1321. године Андроник II Палеолог, на молбу српског краља Милутина, супруге му краљице Симониде и хиландарског игумана јеромонаха Гервасија издаје хрисовуљу Меникејском манастиру, потврђујући многе поседе, као и самосталност у односу на митрополита Сера, чије име треба да се спомиње у службама и да му се даје уобичајени каноникон.[203]

Иако се после драматичне епизоде у Серу — ојађена и тешка срца вратила у Србију — краљица Симонида је овде остала до смрти свог супруга краља Милутина (29. октобра 1321), а онда се коначно преселила у Цариград. У спису архиепископа Данила постоји занимљива вест о пошти коју је она исказала свом покојном супругу: две и по године после смрти Милутин је проглашен за светитеља, а Симонида је из Цариграда за његов гроб послала скупоцено златно кандило, а и златом проткана платна као покров. Исти писац наставља да се Симонида замонашила у цариградском манастиру св. Андрије.[204]

Занимљиво је да је Симонида наставила да се брине о Меникејском манастиру и по свом коначном повратку у Византију. Простагма Андроника II Палеолога из априла 1325. године упућена Теодору Палеологу, царевом дворанину и кефалији Волерона, Мосинопоља и Христопоља поново говори о поседу (агридион) Моноспитон који је био пронија царевог дворанина Нићифора Мартина, али га је цар на молбу своје кћери краљице поклонио манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори, о коме је она водила бригу и старање.[205] О истој ствари говори и простагма Андроника II Палеолога из новембра 1325. године, упућена царевом дворанину и доместику кир Јовану Тарханиоту, која спомиње ранију цареву

Hunger — O. Kresten, *Archaisierende Minuskel und Hodegonstil im 14. Jahrhundert. Der Schreiber Theoktistos und die* κράλαινα τῶν Τριβαλῶν, JÖB 29 (1980) 228 sq.

[202] Виз. извори VI, 190 сл. (С. Ћирковић); Nikephoros Gregoras. Rhomäische Geschichte, übersetzt und erläutert von J. L. van Dieten II, 1, Stuttgart 1978, 105 sq. Исту хронологију дао је још Mošin, *Hilandarac Kalinik* 119 sl. који је веровао да је септембра 1317. године Симонида још била у Византији.

[203] Guillou, *Prodrome* No. 9, p. 53—56; Dölger, *Reg.* No. 2459. Све се то понавља у хрисовуљи Андроника III Палеолога са истим датумом. Cf. Guillou, *Prodrome* No. 10, p. 56—59; Dölger, *Reg.* No. 2659.

[204] Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило, изд. Б. Даничић, Загреб 1866, 160 сл. (превод Л. Мирковића, Београд 1935, 120 сл.); Ласкарис, *Виз. принцезе* 80; Hunger — Kresten, *Archaisiriende Minuskel* 229 sq., n. 130.

[205] Guillou, *Prodrome* No. 16, p. 67—70; Dölger, *Reg.* No. 2529. О садржају повеље в. Острогорски, *Пронија* 99—101 (= СД I, 248—250).

хрисовуљу насталу посредовањем „τῆς περιποθήτου θυγατρὸς τῆς βασιλείας μου τῆς ὑψηλοτάτης κραλαίνης τῆς αὐθεντοπούλας σου".[206] Новембра 1325. године Андроник II Палеолог издао је на молбу епископа Зихне хоризму са гаранцијом имунитетних права поседима и сељацима Меникејског манастира, а на почетку акта се каже да је пре извесног времена због исте ствари издата и хрисовуља посредством цареве кћери Симониде.[207] На иста питања односи се и простагма Андроника II Палеолога упућена јула 1326. године царевом дворанину Алексију Цамплакону, великом чаушу, кефалији Сера и тврђава у области Пополије; цар и овде каже да је посредством „τῆς περιποθήτου θυγατρὸς τῆς βασιλείας μου τῆς ὑψηλοτάτης κραλαίνης τῆς αὐθεντοπούλας σου" пре извесног времена издао хрисовуљу којом се поседи Меникејског манастира ослобађају од пореских потраживања, па и од ситаркије, горнине и градозидања.[208] Редови споменутих повеља Андроника II Палеолога необично су значајни за боље разумевање положаја бивше српске краљице која се после смрти свог мужа краља Милутина (29. октобра 1321) вратила у Византију и овде поживела више од једне деценије. Симонида је наставила да се брине о манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори; с друге стране је јасно да су цареви дворани Јован Тарханиот и Алексије Цамплакон истовремено били у служби и бивше српске краљице која је у споменутим повељама означена као њихова господарица.

Поред података о везаности бивше српске краљице за Сер и оближњи Меникејски манастир, има још занимљивих података о њеном животу у Византији. Августа 1322. године у Цариграду је пет дана боравио бунтовни млади цар Андроник III Палеолог да би се после тога вратио у своје упориште Дидимотику. Тада је у престоници била и његова мати Рита Ксенија, боравећи у манастиру Богородице делимично због болести а и да би видела сина; уз њу се налазила и Симонида која се после смрти краља Милутина управо вратила у Византију. Она је цара Андроника II Палеолога обавестила о свему што се тада разговарало.[209] Стицајем околности Симонида је већ као монахиња била умешана у преговоре које је њен отац Андроник II водио са бунтовним унуком Андроником III Палеологом. Октобра 1327. године стари цар је унуку пребацивао за разне преступе, чиме је показао да није достојан било каквог споразума. Оптуживао га је да је, између осталог, покушао да очеву полусестру — тада већ монахињу краљицу Симониду — приволи на противприродни однос, што је она са гнушањем одбила.[210]

---

[206] Guillou, *Prodrome* No. 17, p. 71; Dölger, *Reg.* No. 2539.

[207] Guillou, *Prodrome* No. 18, p. 73 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2540.

[208] Guillou, *Prodrome* No. 19, p. 74—76; Dölger, *Reg.* No. 2551 омашком наводи да је повеља издата месеца јуна.

[209] Cant I, 168 sq.; Greg. I, 359 sq.; N. Gregoras, Rhomäische Geschichte II, 1, 170, n. 132.

[210] Greg. I, 393 sq.; Виз. извори VI, 200 сл. (С. Ћирковић); N. Gregoras, Rhomäische Geschichte II, 1, 81 sq.; 195 sq., n. 196. У питању је посланство које су сачињавали дикеофилакс Григорије Клидас, и могленски епископ Нифон, чија имена наводи само Јован Кантакузин, али зато не спомиње

Подаци извора сведоче да је Симонида остатак живота проводила уз свог остарелог оца Андроника II Палеолога. Почетком 1328. године он се нашао у безнадежном положају, а зрачак наде у спас појавио се када су у Цариград пристигли посланици трновског цара Михајла Шишмана, који је старом цару нудио помоћ у борби против унука Андроника III Палеолога са којим је дотада био у савезу. У те тајне преговоре било је упућено само неколико најповерљивијих царевих људи, а међу њима се налазила и Симонида, преносећи оцу наде које су јој уливали лажни пророци.[211] Савремени историчар Нићифор Григора описује последње дане збаченог цара Андроника II Палеолога (почетком 1332) и разговоре које је са њим водио; каже да је тада уз оца била и краљица Симонида, као и још неки људи одани старом цару. Учени историчар истиче оданост и пријатељство које је осећао према Симониди. Када је Андроник II Палеолог умро 13. фебруара 1332. године, Симонида, која се старала о тужним погребним свечаностима, затражила је од Нићифора Григоре да другог дана жалости одржи посмртно слово њеном покојном оцу.[212] Последња позната епизода из Симонидиног живота потиче из краја 1336—почетка 1337. године, када је у престоници подигнута завера против цара Андроника III Палеолога, који је са флотом водио борбе око Митилене, Хиоса и западне обале Мале Азије. По царевом повратку у Цариград, започело је испитивање учесника завере, а међу осумњиченима се нашао и деспот Димитрије Палеолог. Нићифор Григора описује да је расправи присуствовала Симонида са царицом и другим племенитим госпођама; због поштовања према својој тетки Симониди, Андроник III Палеолог је ћутке прешао преко оптужби против њеног брата деспота Димитрија Палеолога. Писац опет истиче поштовање које је лично гајио према Симониди и њеном брату деспоту, а због светлих успомена на њиховог оца цара Андроника II Палеолога.[213]

После овог екскурза о судбини српске краљице Симониде и њеном животу у Византији, вратићемо се чињеници од које смо кренули; она је више година деловала као заштитница великог манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори код Сера. Из докумената се не може разабрати докле је Симонида обављала ову

Симониду. Cf. Cant. I, 215—217. Вест је датирана по Dölger, *Reg.* No. 2583. Још је Ласкарис, *Виз. принцезе* 81 сматрао да се непријатна епизода са Симонидом десила пре 1326. године, а Bosch, *Andronikos* III, 43 да се тада Симонида налазила у дипломатској мисији код Андроника III Палеолога. Hunger — Kresten, *Archaisierende Minuskel* 231, n. 132 само констатују да је ово први спомен Симониде као монахиње.

[211] Greg. I, 411; N. Gregoras, Rhomäische Geschichte II, 1, 91; Виз. извори VI, 206 (С. Ћирковић); Ласкарис, *Виз. принцезе* 81; Hunger — Kresten, *Archaisierende Minuskel* 231.

[212] Greg. I, 461, 465; N. Gregoras, Rhomäische Geschichte II, 2, 240—242; Hunger — Kresten, *Archaisierende Minuskel* 231 sq.

[213] Greg. I, 533; Виз. извори VI, 221 сл. (С. Ћирковић); Ласкарис, *Виз. принцезе* 81 сл.; N. Gregoras, Rhomäische Geschichte II, 2, 372 sq., n. 468 et 469; Hunger — Kresten, *Archaisierende Minuskel* 232. Исти аутори (p. 232 sq., n. 139) региструју да је краљица Симонида споменута у једном списку антипаламита из 30-тих година XIV века. Уп. Виз. извори VI, 221, н. 135 (С. Ћирковић).

часну дужност, али је извесно да је после промене на престолу маја 1328. године Меникејски манастир добио новог заштитника. О томе говори хрисовуља Андроника III Палеолога из марта 1332. године, која најпре констатује да је митрополит Зихне Јоаким подигао два манастира посвећена имену св. Јована Продрома: на Меникејској Гори и у граду Серу; оба манастира требало је да живе под једним игуманом, с тим што би онај у Серу био метох меникејске свете обитељи. Митрополит Јоаким је донео хрисовуље и простагме царева Андроника II и Андроника III Палеолога које су то потврђивале, а осигуравале су и потпуни порески имунитет манастирским поседима, ослобођеним од плаћања ситаркије, градозидања, горнине и сваког другог јавног потраживања. Осим тога се одређује да оба манастира треба да остану сасвим слободни од серског митрополита, чије ће име спомињати у службама а даваће му и уобичајени каноникон. Митрополит Зихне Јоаким понудио је царевом зету великом доместику кир Јовану Палеологу Кантакузину да преузме бригу и старање о споменутим манастирима и да буде њихов ктитор, што је он прихватио и повељом потврдио; сада су монаси замолили да све то буде оснажено и царевом одлуком, што је Андроник III Палеолог и учинио. Његова хрисовуља је потврдила све манастирске поседе и њихово ослобађање од свих пореских обавеза; споменута је и земља у Желихови за коју су монаси дуговали 7 перпера, али су те обавезе били ослобођени повељом царева мајке.[214] На крају царевe хрисовуље потврђује се одлука да „вољени зет царства ми" велики доместик кир Јован Палеолог Кантакузин буде покровитељ и заштитник споменутих манастира.[215] Треба напоменути да је велики доместик, односно Јован Кантакузин, споменут као ктитор Меникејског манастира и у његовом типику, сачињеном почетком 1332. године, при чему се наглашава да је он добар верник и човек, потекао од побожних родитеља и предака, као што племенит изданак излази из племенитог корена.[216] Из 1332. године потиче простагма цара Андроника III Палеолога манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори која говори о манастирићу Богородице названом Вамвелаки у околини Трилиса; ту се такође наглашава да је Меникејски манастир био под заштитом царевог таста великог доместика кир Јована Палеолога Кантакузина.[217] Најзад, априла 1334. године цар Андроник III Палеолог издао је простагму која говори о избору игумана манастира св. Јована Продрома, што је раније већ било регулисано хрисовуљама покојног цара Андроника II и самог Андроника III Палеолога, као и актом васељенског патријарха; у тексту се поново каже да је Меникејски манастир

---

[214] Баришић, *Повеље царица* 175 региструје ову повељу царице Рите Марије Ксеније и верује да је издáта мало пре марта 1332. године.

[215] Guillou, *Prodrome* No. 26, p. 91—95; Dölger, *Reg.* No. 2872. Nicol, *Kantakouzenos* No. 22, p. 25, n. 2 тумачи да је Јован Кантакузин преко мајке Теодоре био у сродству са Палеолозима, па је зато понекад и узимао то презиме.

[216] Guillou, *Prodrome* App. I, p. 174; Matschke, *Fortschritt* 126.

[217] Guillou, *Prodrome* App. IV, p. 180 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2802. Издавач А. Гију је исказао сумњу у веродостојност повеље, што у регестима није прихваћено.

под старатељством царевог зета кир Јована Палеолога Кантакузина.[218]

Дакле, подаци извора јасно показују да је бригу и старање о манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори преузео Јован Кантакузин, једна од најистакнутијих личности византијске историје прве половине XIV столећа.[219] Било је то свакако већ почетком 1332. године, а извесно је да та нова улога великог доместика у односу на Меникејски манастир стоји у вези са великим поседима које су Теодора Кантакузина и њен син Јован имали у Серу и околини. Промена старатељства и бриге над Меникејским манастиром, који су од српске краљице Симониде прешли на великог доместика Јована Кантакузина, поставља два питања: када је та промена извршена и због чега? Ф. Баришић је веровао да је Меникејски манастир стајао под Симонидином заштитом од далеке 1304. па све до почетка 1332. године, када је ту одговорну и тешку обавезу преузео Јован Кантакузин.[220] Колико нам је познато, о разлозима за ову значајну промену размишљао је једино А. Гију, који је помислио да је бивша српска краљица Симонида можда умрла или да је митрополит Зихне Јоаким, због добрих односа са Ритом Ксенијом, мајком цара Андроника III Палеолога, решио да за Меникејски манастир потражи моћнијег заштитника.[221] Први разлог за промену — смрт краљице Симониде — мора отпасти, јер је А. Гију превидео чињеницу да је она поживела свакако до 1336. године. Други разлог се може примити као вероватан, јер је извесно да је доласком младог Андроника III Палеолога на власт (маја 1328) неизмерно порастао и углед његовог верног сарадника великог доместика Јована Кантакузина који је до цареве изненадне смрти (15. јуна 1341) непосредно учествовао у управљању државом. Тако утицајан човек могао је Јоакиму, митрополиту Зихне, изгледати као погодан заштитник и ктитор манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори. Нажалост, из извора се не може разабрати докле је Јован Кантакузин обављао ову часну дужност.

Посматрајући место и значај града Сера и његове околине у византијској историји прве половине XIV века, поставља се једно важно питање: какав је статус и положај Сер имао у управном систему царства Ромеја тог времена. Да би се на њега одговорило, ваља се обратити изворима који дају скромна али драгоцена обавештења о царским чиновницима у Серу и околини прве половине XIV столећа. Септембра 1322. године Андроник II Палеолог издао је простагму свом дворанину кир Андронику Кантакузину, великом

---

[218] Guillou, *Prodrome* No. 32, p. 106—108; Dölger, *Reg.* No. 2810.

[219] У стручној литератури регистровано је ово ктиторство Јована Кантакузина. Стратис, Ἱστορία 55 упозорава да је Јован Кантакузин имао пашњаке и њиве у равници око Сера, а у самом граду баште и куће, што је оставило трага и у имену градске четврти Κατάκονοζ = Κανταкουζηνοῦ συνοικία. Matschke, *Fortschritt* 126 верује да се Јован Кантакузин одужио Меникејском манастиру додељивањем великих поседа. Поляковская, *Владения* 311, н. 10 покровительство Јована Кантакузина схвата као „квазиктиторство".

[220] Баришић, *Повеље царица* 175, н. 79. Исто: Поляковская, *Владения* 311, н. 10.

[221] Guillou, *Prodrome* p. 92.

хартуларију и кефалији Волерона и Мосинопоља, Сера и Стримона, а и земље Красове, наложивши му да испита сметње које су монаси Меникејског манастира имали у поседовању манастира св. Бесребреника у Кераници.[222] Из споменутог документа је јасно да је Андроник Кантакузин био важан чиновник у Серу и околини. Катарина Асдраха погрешно тумачи да је он у својим рукама сједињавао две функције: кефалије теме Волерона — Мосинопоља, Сера — Стримона, као и кефалије града Сера.[223] Праву оцену положаја Андроника Кантакузина у управи Сера и околине исказао је Љ. Максимовић, нагласивши да је он био кефалија у Серу, али да су његове компетенције превазилазиле оквире катепаникија Сера и да су представљале посебну привремену агломерацију.[224]

Напред је већ истакнута повезаност рода Кантакузина са Сером и околином у првим деценијама XIV века, а сада се овде један његов члан јавља као значајан чиновник — намесник града и околине. Међутим, извесно је да Андроник Кантакузин није дуго остао на овом положају, јер већ октобра 1324. године он је као протовестијар и нећак цара Андроника II Палеолога члан византијског посланства које одлази у Млетке.[225] Иако више није био кефалија Сера и околине, Андроник Кантакузин је имао важну улогу у животу града, о чему сведочи и хоризма Андроника II Палеолога из августа 1327. године. Цар се обраћа свом тасту (συμπενθερός) протовестијариту Андронику Кантакузину а поводом жалбе монаха манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори који су од цара добили имање (агридион) Моноспитон.[226] Тај посед је раније био пронија царевог дворанина и пансеваста кир Нићифора Мартина, који је у току грађанског рата успео да га поново дограби; сада је на молбу монаха, односно епископа Зихне, цар наредио да се посед Моноспитон врати Меникејском манастиру, а да споменути Нићифор Мартин добије у накнаду посед исте вредности.[227] Исти Андроник Кантакузин је као бивши кефалија Сера споменут и у простагми Андроника III Палеолога, насталој између 1328. и 1331. године, где се поново говори о сметњама које су монаси Меникејског манастира имали у Кераници а од стране монаха светогорског манастира Ивирона. У акту се наводи да је поводом тог спора Андроник III Палеолог

---

[222] Guillou, *Prodrome* No. 11, p. 60 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2484. Овај акт је користио заслужни Новаковић, *Струмска област* 10 сл. али по старом издању, па га је омашком датирао у 1323. годину. У том старом издању (MM V, 133 sq.) повеља је погрешно приписана Стефану Душану. Кераница се налазила око 5 км североисточно од Сера, а близу самог Меникејског манастира. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 6.

[223] Asdracha, *Rhodopes au XIVe siècle* 189, n. 26. Чини се да Катарина Асдраха греши и у претпоставци да је Андроник Кантакузин био кефалија Сера после Алексија Цамплакона, иако је управо било обрнуто. Она верује (ibid. p. 188 sq.) да је Андроник Кантакузин обављао и дужност апографевса.

[224] Maksimović, *Administration* 138.

[225] MM III, 101—105; Dölger, *Reg.* No. 2515. О Андронику Кантакузину cf. Nicol, *Kantakouzenos* No. 42, p. 152 sq.

[226] Моноспитон се вероватно налазио око 5 км источно од Сера. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 6.

[227] Guillou, *Prodrome* No. 22, p. 81—84. О садржају повеље уп. Острогорски, *Пронија* 99—101 (= СД I, 248—250).

упутио простагму свом тасту и дворанину, протовестијариту кир Андронику Кантакузину, који се у то време налазио на месту кефалије области (τόπου) Сера. Сада је кефалија био кир Димитрије Анђео Метохит, па се њему и налаже да спор испита и да га реши у корист МенИкејског манастира, чија права у Кераници не треба да буду угрожавана од монаха Ивирона.[228]

Сада се ваља вратити положају кефалије Сера и околине, важној дужности коју је споменути Андроник Кантакузин напустио ускоро после септембра 1322. године. Повеље дају податке о још неким кефалијама Сера у времену које нас овде занима. Из јуна 1326. године потиче простагма Андроника II Палеолога упућена Алексију Цамплакону, царевом дворанину, великом чаушу и кефалији Сера и Пополије, а поводом жалбе монаха светогорског манастира Филотеја да се од њиховог метоха на Струми званог Цаиновог траже неке дажбине. Цар наређује Алексију Цамплакону да убудуће не узнемирава монахе Филотеја тражењем споменутих дажбина.[229] Из јуна исте године потиче и простагма Андроника III Палеолога Алексију Цамплакону, царевом дворанину, великом чаушу и кефалији богоспасног града Сера, као и тврђава и земље Пополије. У акту се каже да су пре извесног времена а залагањем краљице Симониде поседи Меникејског манастира били ослобођени од свих пореза и давања, па и данка ситаркије, горнине и градозидања. Монаси су се пожалили цару да та њихова имунитетна права нису поштована, због чега је он наредио Алексију Цамплакону да се постара да се то више не догађа.[230]

На ове важне податке о Алексију Цамплакону обраћена је пажња у стручној литератури. Још је Г. Теохаридис закључио да је у XIV столећу род Цамплакона био повезан са Македонијом и посебно са Солуном, јер су они имали поседе у овом великом граду и околини.[231] Разуме се да су наведени аутори исправно закључили да је Алексије Цамплакон био кефалија Сера, као и градова и крајева

---

[228] Guillou, *Prodrome* No. 23, p. 84—86; Dölger, *Reg.* No. 2726, датира повељу у октобар 1328—1329. године; Maksimović, *Administration* 137.

[229] Kravari, *Documents* 290 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2551.

[230] Guillou, *Prodrome* No. 19, p. 74—76; Dölger, *Reg.* No. 2554. Истог садржаја је и простагма Андроника III Палеолога издата такође јула 1326. године. Cf. Guillou, *Prodrome* No. 20, p. 77 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2682. Ваља напоменути да је ове повеље, додуше по старим издањима, користио још Новаковић, *Струмска област* 11.

[231] Г. И. Теохаридис, Οἱ Τζαμπλάκωνες, Μακεδονικά 5 (1963) 125, 161. Исти аутор (стр. 161 сл.) верује да је као управник Сера Алексије Цамплакон био присталица старог цара Андроника II Палеолога, јер се према уговору из 1321. године овај град налазио у његовом поседу. Алексије Цамплакон је касније постао велики папија (1327) и као такав је споменут у практику из јануара 1342. године. Cf. Lemerle, *Praktikon* 296 sq.; Kravari, *Documents* 289. Он је с пролећа 1342. године кренуо као изасланик Јована Кантакузина српском краљу Стефану Душану, али га је код Просека заробио пастирски старешина Цимпан. Cf. Cant. II, 256; Виз. извори VI, 376 сл. (Б. Ферјанчић); Lemerle, *Praktikon* 297. Фебруара 1355. године монах Арсеније Цамплакон даровао је повељом своје наследне поседе манастиру Ватопеду (уп. Теохаридис, Τζαμπλάκωνες 129—132), па се с правом може веровати да је то Алексије Цамплакон.

Пополије,[232] а то сазнање је важно за одређивање правог места Сера у провинцијској управи Византије XIV столећа.[233]

Трагајући за још неким намесницима Сера у првој половини XIV века обратићемо се већ помињаној повељи цара Андроника III Палеолога из октобра 1328/9. године која је наређивала кефалији Сера и царевом дворанину Димитрију Анђелу Метохиту да испита жалбу монаха манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори о угроженим правима на метох св. Бесребреника у Кераници.[234] Ова значајна вест је више пута регистрована у стручној литератури, особито због чињенице што је у питању син славног полихистора Теодора Метохита који је дакле 1328/9. године био кефалија Сера, али се не може одређеније казати колико је времена остао на овој важној дужности.[235]

Значајно је да извори дају вести о још неким чиновницима који су у првој половини XIV века деловали у Серу и његовој околини. Један од таквих је Јован Панарет, споменут у практику манастира Ватопеда из 1312. године као апографевс теме Волерон — Мосинопољ, Сер — Стримон.[236] Из простагме Михајла IX Палеолога од марта 1320. године такође се види да је Јован Панарет обављао дужност апографевса у споменутој управној јединици.[237] Ако је споменути Јован Панарет био апографевс теме у коју је спадао и Сер, то не мора значити да је он био и поседник у овом граду. Марта 1313. године издат је хрисовуљни сигилион Андроника II Палеолога који, услишивши молбу великог хетеријарха Јована Панарета, дарује му као наследан посед пронију (економију) у селу Доња Уска вредности 30 перпера.[238] Цар додаје да у уживању тог поседа Јован Панарет не сме бити узнемираван од општих и месних кефалија у крају Сера и Зихне (παρὰ τῶν κεφαλατικευόντων κατὰ καιροὺς καθολικῶς ἢ μερικῶς εἰς τὸν τόπον Σερρῶν τε καὶ Ζίχνας).[239] Подаци ове повеље пре би говорили да су главни поседи Јована Панарета били у околини Зихне.

---

[232] Пополија је област у доњем току Струме, чије је средиште био град Амфипољ (Хрисопољ). Уп. Ст. Кириакидис, Βυζαντιναὶ Μελέται I—V, Солун 1937, 265—267, 270.

[233] Ibid. 230; Поляковская, *Владения* 315 сл. Maksimović, *Administration* 121, 124, 155, n. 188 чини се омашком верује да је Алексије Цамплакон био кефалија Сера већ 1321. године, што је немогуће, јер је још септембра 1322. године тај положај заузимао Андроник Кантакузин.

[234] Guillou, *Prodrome* No. 23, p. 84—86; Dölger, *Reg.* No. 2726 према коме је и датиран овај акт.

[235] Maksimović, *Administration* 137 sq.; Trapp, PLP No. 17980 који бележи да је 1355. године Димитрије Анђео Метохит био велики стратопедарх.

[236] Аркадиос Ватопединос, Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Βατοπεδίου, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 3 (1919) 217; Dölger, *Reg.* No. 2335 региструје цареву наредбу Јовану Панарету да обави овај посао. Cf. Asdracha, *Rhodopes au XIVe siècle* 186; Maksimović, *Administration* 188.

[237] Chil. I, No. 22, p. 49 sq.; Dölger, *Reg.* 2642. У збирци Г. Шламбержеа чувао се печат неког Панарета кога је отац В. Лоран без резерве идентификовао са Јованом Панаретом, апографевсом теме Волерон—Мосинопољ, Сер—Стримон. Cf. V. Laurent, *Les bulles métriques dans la Sigillographie byzantine*, Paris 1932, p. 189, No. 542.

[238] Село Доња Уска налазило се између Сера и Зихне, али знатно ближе овом другом граду. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 6 sq.

[239] Guillou, *Prodrome* No. 6, p. 48 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2345; Острогорски, *Пронија* 71 сл. (= СД I, 213 сл.).

Подаци повеља говоре о још неким пореским чиновницима који су се у првим деценијама XIV века брзо смењивали у Серу и околини. Тако је из јануара 1316. године познат Трифон Кедрин, апографевс теме Волерон — Мосинопољ, Сер — Стримон, који је сачинио познати практик поседа манастира Ивирона.[240] Двојица чиновника севаст и доместик западних тема Георгије Стратигос и севаст Никола Теологит, апографевси Сера, издају повељу августа XIV индикта (1316) која се односи на манастир Богородице Спелеотисе у катепаникију Пополије, посед Велике Лавре св. Атанасија.[241] Исти људи — апографевси теме Волерон — Мосинопољ, Сер — Стримон сачинили су фебруара 1317. године попис парика и поседа Велике Лавре св. Атанасија у селу Доксокампу.[242] Исти порески чиновници саставили су октобра 1317. године практик метоха Андарокастрона у Принариону који је припадао Великој Лаври св. Атанасија.[243] Најзад, из блиског времена познати су Јован Инеот и Теодор Аарон као апографевси теме Волерон — Мосинопољ, Сер — Стримон који су априла 1321. године сачинили практик поседа Велике Лавре св. Атанасија у Ликосхизми.[244]

Према најновијим резултатима М. Бартусиса Сер је у првој половини XIV столећа имао особито важно место у војној организацији царства, јер је био седиште великог војног одреда — алагија, какви су постојали и у неким другим градовима преостале

---

[240] Dölger, *Schatzk.* No. 74—77, p. 206. Хрисовуља Андроника II Палеолога из октобра 1321. године спомиње орфанотрофа Трифона Кедрина као покојног. Cf. Kutl. No. 10, p. 58—60; Dölger, *Reg.* No. 2469; Asdracha, *Rhodopes au XIVe siècle* 186 sq.; Maksimović, *Administration* 191. О личности Трифона Кедрина cf. Trapp, PLP No. 11604.

[241] Lavra III, App. VIII, p. 303—306. Личност Николе Теологита, пансеваста севаста и апографевса Волерона—Мосинопоља, Сера—Стримона (1316—1317) региструје Trapp, PLP No. 7518.

[242] Lavra II, No. 104, p. 161—171. Asdracha, *Rhodopes au XIVe siècle* 187 sq. сматра да је Никола Теологит припадао истој породици као и Јован Теологит, порески чиновник теме Тракије и Македоније из времена 1283—1289. године. Спомен ових чиновника региструје и Maksimović, *Administration* 220 sq.

[243] Lavra II, No. 105, p. 171—173. Из нешто каснијег времена (априла 1325) потиче простагма Андроника II Палеолога која поново говори о поседу Моноспитон некадашњој пронији царевог дворанина Нићифора Мартина, дарованом Меникејском манастиру. Цар наглашава да је раније наредио својим чиновницима доместику западних тема Георгију Стратигу и Николи Теологиту да Нићифору Мартину дају друго имање са истим приходом од 30 перпера, али овај то није добио, па је искористио грађански рат и поново присвојио имање Моноспитон. Сада Андроник II Палеолог налаже свом дворанину кир Теодору Палеологу да речено имање врати Меникејском манастиру а да Нићифор Мартин добије од проније Саракина део у вредности од 30 перпера. Cf. Guillou, *Prodrome* No. 16, p. 67—70; Dölger, *Reg.* No. 2529; Острогорски, *Пронија* 99—101 (= СД I, 348—350). У акту из 1327. године пансеваст севаст и царски чиновник у околини Сера Манојло Теологит добио је налог да испита случајеве нарушавања имунитетних права манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори. Cf. Guillou, *Prodrome* No. 21, p. 79—81; Trapp, PLP No. 7517. О функцији Манојла Теологита cf. Maksimović, *Administration* 211.

[244] Lavra II, No. 112, p. 286—288; Asdracha, *Rhodopes au XIVe siècle* 188.

територије царства (Солун, Виза). Велики алагији, којима је заповедао чауш (τζαούσιος), обично су носили назив по главном граду области, односно теме, коју су покривали, а у овом случају то је била тема Сер — Стримон.[244a] Очигледно је да комбинација М. Бартусиса о великом алагију у Серу почива на чињеници да је у две простагме цара Андроника II Палеолога из јула 1326. године споменут Алексије Цамплакон, царев дворанин, велики чауш и кефалија Сера, градова и земље Пополије.[244b] Аутор је томе додао и фалсификовану хрисовуљу Андроника II Палеолога (јануар 1318) која спомиње извесног Манојла Гарианоса из серског великог алагија.[244c] Оцењујући наведене доказе, слободни смо исказати сумњу у постојање серског великог алагија. Јер, с једне стране је Алексије Цамплакон забележен као велики чауш и кефалија Сера, градова и земље Пополије, дакле није сигурно да ли је осим обављања дужности кефалије био и заповедник серског алагија.[244d] С друге стране ваља обратити пажњу и споменутом Манојлу Гариану за кога се у фалсификованој повељи из 1318. године каже да је потицао ἀπὸ τοῦ Ἱερριωτικοῦ μεγάλου 'αλλαγίου.[244e] Тог Манојла Гариана М. Бартусис је навео као припадника серског алагија а на основу исправке коју је предложио Н. Икономидис: уместо τοῦ Ἱερισσιωτικοῦ треба читати τοῦ Σερριωτικοῦ (ἀλλαγίου).[244f] На основу напред реченог, исказали бисмо сумњу у постојање великог алагија у Серу, остајући у нади да ће се у новим издањима аката светогорских манастира открити још неки доказ за наведену тезу.

Без обзира на споменуте дилеме, ваља споменути да се у Серу XIV столећа спомињу и двојица функционера са титулом дукса која је могла подразумевати и неке војне дужности. Најпре долази Лав Акрополит, дукс теме Сер и Стримон, коме новембра 1295. године цар Андроник II Палеолог хоризмом налаже да испита жалбе монаха Ватопеда око поседа манастира св. Бесребреника.[245] Из нешто каснијег времена познат је Манојло Ливерос, дукс тема Волерон — Мосинопољ, Сер — Стримон, коме је марта 1334. године цар Андроник III Палеолог хоризмом наредио да испита спор Меникејског манастира око једног млина са децом неког Зинара, клирика

[244a] Bartusis, *Byzantine Army* 194 sq.; idem, *The Megala Allagia and the Tzaousios: Aspects of Provintial Military Organization in Late Byzantium,* REB 47 (1989) 194, 202 sq.

[244b] О њему је већ раније било говора, в. нап. 230 и 231.

[244c] Bartusis, *Megala Allagia* 186; idem, *Byzantine Army* 376.

[244d] Алексија Цамплакона, великог чауша и кефалију Сера забележили су Maksimović, *Administration* 119, 121 и Bartusis, *Megala Allagia* 198. При томе је сам М. Бартусис исказао чуђење што је Алексије Цамплакон споменут као велики чауш и кефалија Сера, напоменувши да се у то време могу срести две титуле заједно споменуте, али две функције никада.

[244e] Dölger, *Schatzk.* No. 50, p. 140.

[244f] Bartusis, *Megala Allagia* 186; idem, *Byzantine Army* 376. Наведену исправку Н. Икономидис је предложио на основу сугестије Денисе Папахрисанту. Cf. N. Oikonomidès, *Notes sur un praktikon de pronoiaire (juin 1323),* TM 5 (1973) 338 sq., n. 8.

[245] Гудас, ΕΕΒΣ (1926) No. 6, p. 132 sq.; Dölger, *Reg.* No. 2181; Trapp, PLP No. 521; Maksimović, *Administration* 110.

серске митрополије.[246] Најзад, јула 1339. године Лав Азанит, кастрофилакс Сера, потписан је као царев слуга на акту којим монахиња Ипомони дарује монасима св. Јована Продрома на Меникејској Гори манастир св. Георгија Крионерита. Међутим, нису јасне компетенције и дужности овог функционера, који се доста ретко среће у документима позновизантијског времена.[247]

Сасвим је природно да су се истраживачи трудили да одреде место које је у византијском управном систему XIV века имао важан град Сер, полазећи у том послу од напред наведених изворних података. О томе је најпре расправљала Катарина Асдраха у својој садржајној књизи о области Родопа у XIV столећу. Закључила је да је Сер био средиште посебне теме Сер — Стримон, посведочене документима прве половине XIV века. Такво стање је потрајало до фебруара 1325. године, када је област Волерона до Христопоља припала младом цару Андронику III Палеологу, а Сер са остатком теме Стримон његовом деди цару Андронику II Палеологу.[248] Значај и место Сера у управном систему царства прве половине XIV века оцртао је Љ. Максимовић у својој данас већ класичној књизи о византијској провинцијској управи доба Палеолога. Исправно је уочио да се у повељи из 1313. године у крају Сера и Зихне спомињу опште и посебне кефалије, што сведочи да је у првој половини XIV века Сер био средиште катепаникија, као што је то био случај и са неким другим оближњим градовима (Христопољ, Зихна и др.).[249] Чини се да наведени подаци о кефалијама у Серу потврђују тезу Љ. Максимовића да је Сер управо био средиште катепаникија. Упоредо са кефалијама овде се јављају и други чиновници карактеристични за провинцијску управу доба Палеолога, пре свега апографевси. Међутим, у Серу тог времена јављају се и дукси (Лав Акрополит и Манојло Ливерос), чије тумачење изазива извесне недоумице. Заслужни Ст. Кириакидис је погрешно веровао да је први од њих био поглавар теме Сера и

---

[246] Guillou, *Prodrome* No. 31, p. 104—106; Dölger, *Reg.* No. 2807; Asdracha, *Rhodopes au XIVe siècle* 192; Trapp, PLP No. 14889; Maksimović, *Administration* 110.

[247] Guillou, *Prodrome* No. 34, p. 113; Trapp, PLP No. 327; Maksimović, *Administration* 176 sq. Испред Лава Азанита потписан је као царев човек Гликас без функције или титуле. Cf. Trapp, PLP No. 4245.

[248] Asdracha, *Rhodopes au XIVe siècle* 177—179; Asdracha, *Région* 258 sq. На основу једног документа из 1326. године исти аутор закључује да су тада поново сједињене теме Волерон и Сер. Cf. Asdracha, *Rhodopes au XIVe siècle* 179.

[249] Maksimović, *Administration* 67 sq., 79. Кефалије се као намесници често називају по граду (κάστρου, τόπου, πόλεως): Сера, Јерисоса, Зихне, Берата, Верије и др. Cf. Maksimović, *Administration* 130. Исти аутор (p. 78) наводи следеће катепаникије у Македонији: Каламарија, Ермилија, Јерисос, Касандрија, Апрос, Стримон, Рендина, Стефанијана, Завалтија, Пополија, Зихна и Сер. На другом месту (p. 97 sq.) он наглашава да се у изворима друге половине XIII и прве половине XIV века јавља тема Сер, али том називу не поклања поверење, сматрајући да је Сер, као и остале управне јединице био само катепаникион. Када је у питању Сер, а и други градови тог времена, израз тема се односи на фискалну јединицу. Cf. Maksimović, *Administration* 100 sq.

Стримона.[250] Уверљивије се чини тумачење Љ. Максимовића да су у ово време дукси били фискални чиновници и да су њихове дужности биле сличне онима које су имали апографевси.[251]

Када се говори о улози Сера у византијској провинцијској управи прве половине XIV столећа, ваља навести још две важне чињенице. Пре свега то да је на самом почетку владе Андроника III Палеолога (1328—1341) Сер добио особити значај; тада је одговорну дужност управника запада добио познати Гиј од Лузињана, поверљив човек новог цара, а његово седиште је баш било у Серу са компетенцијама које су се простирале на више катепаникија: Сер, Зихна, Завалтија, Пополија и Христопољ.[252] Друга важна ствар која сведочи о значају Сера у управи и животу царства тог времена односи се на финансијске установе, а чини се да досада није била довољно запажена. Грчка хрисовуља цара Стефана Душана из априла 1346. године ослобађа манастир Зограф од обавезе плаћања 50 перпера на име житнине, од чега је 10 давано у солунску, а 40 у серску благајну.[253] Иако се податак налази у акту насталом после српског освајања Сера (24. септембра 1345), очигледно је да се у њему описује затечено стање из времена византијске власти у југоисточној Македонији, када се једна од царских благајни налазила у Серу. Манастир Зограф је у серску благајну уплаћивао већу суму перпера од оне коју је дуговао солунској благајни, што се може објаснити на два начина. Можда је серска благајна била важнија од солунске, а можда је спомената разлика проистекла из чињенице да је манастир Зограф имао више поседа у долини доње Струме која је гравитирала ка граду Серу.

У прегледу историје града Сера и његовог места у свеукупном животу царства прве половине XIV века обратићемо пажњу и на црквену администрацију и њене функционере. У том послу кренућемо од серског архијереја који је у то доба имао ранг митрополита. Септембра 1315. године патријаршијски синод у Цариграду расправљао је случај монаха Игњатија, а седници је међу другим архијерејима присуствовао и серски митрополит Никола.[254] Заслужни меникејски игуман Христофор прибележио је данас изгубљени акт из 6829 (1320—1) године који је потписао серски митрополит Игњатије, иначе непознат из других савремених извора.[255] Извори прве половине XIV века садрже податке о још неким митрополитима Сера. Тако синодски акт од 2. септембра 1327. године говори о спору који су око неких манастира водили митрополит Сера и

---

[250] Кириакидис, Βυζ. μελέται II—V, 230.

[251] Maksimović, *Administration* 109 sq.

[252] Cant. I, 288; Lemerle, *Philippes* 233; Maksimović, *Administration* 141. Asdracha, *Rhodopes au XIVe siècle* 179 сматра да су таква овлашћења Гија од Лузињана потрајала до 1322. године.

[253] Соловјев — Мошин бр. 9, стр. 68. Овај занимљив податак региструје Maksimović, *Administration* 229.

[254] MM I, p. 11—14; Darrouzès, *Reg.* V, No. 2038. О митрополиту Николи cf. Trapp, PLP No. 24903.

[255] Christophore p. 31 et n. 6; Guillou, *Prodrome* p. 26. О личности серског митрополита Игњатија cf. Trapp, PLP No. 8050.

епископ Зихне. Поред актуелног митрополита Сера, чије име није наведено, у акту је споменут и покојни серски архијереј Нифон који је по свој прилици био његов претходник.[256] На заседању патријаршијског синода од 7. фебруара 1329. године одлучено је да епископ Никопоља треба да буде подређен митрополиту Сера, чије име није наведено; то је учињено због цареве одлуке да се епископија Зихне уздигне у ранг митрополије, чиме је митрополит Сера изгубио једну потчињену му дијецезу. Све је то потврђено простагмом цара Андроника III Палеолога.[257] Први јасан податак о серском митрополиту Макарију потиче из децембра 1329. године, када је он присуствовао седници синода који је расправљао о имовинском спору Теодора Вране и његове таште Еуфросине Петралифине.[258] На основу наведених синодских докумената намеће се као природно претпоставка да је и у ранијим актима споменут серски митрополит Макарије, који је на положај пастира Сера дошао свакако пре септембра 1327. године.[259] С обзиром на околност да је Макарије био митрополит Сера већ 2. септембра 1327. године, онда је у том истом синодском акту споменути Нифон био његов претходник на трону митрополита Сера.[260] Макарије је подуже остао на положају серског митрополита, о чему сведоче подаци различитих извора. Он је пре свега учествовао на седницама патријаршијског синода у Цариграду између фебруара и априла 1330. године, као и од 6. априла 1331. године.[261] Митрополит Макарије је потписао један акт из 6842 (1333—4) године, а године 6847 (1338—9) издата је повеља којом се потврђује једно његово даривање.[262] Описујући прилике у царству у пролеће 1342. године, када је практично почињао борбу за власт, Јован Кантакузин наглашава да је поред серског намесника Гија од Лузињана против њега био и серски митрополит, чије име не наводи, али је свакако у питању Макарије.[263] Извесно је да је он остао митрополит Сера све до пада града у руке српског краља Стефана Душана (24. септембра 1345), када се склонио у Цариград.[264]

Поред података о серским митрополитима повеље прве половине XIV века садрже занимљиве вести и о чиновницима серске митро-

---

[256] MM I, 144—146; Darrouzès, *Reg.* V, No. 2135.

[257] MM I, 148 sq.; Darrouzès, *Reg.* V, No. 2149.

[258] MM I, 149—151; Darrouzès, *Reg.* V, No. 2153.

[259] Darrouzès, *Reg.* V, No. 2138, који верује да се Макарије обратио патријаршијском синоду на самом почетку своје дужности архипастира Сера. Trapp, PLP No. 16273 каже да је Макарије био митрополит Сера од 1327. до 1347. године, а да је умро између 1347. и 1354. године. Заједно са патријархом Исаијом био је за измирење Андроника II Палеолога са унуком Андроником III због чега га је стари цар децембра 1327. године затворио у царску палату. Макарије је био противник Јована Кантакузина, а после српског освајања Сера (септембра 1345) отишао је у Цариград.

[260] Trapp, PLP No. 20658. Само што Нифон није могао постати митрополит Сера још 1309, јер је септембра 1315. године врховни пастир Сера био горе споменути Никола, а 1320/1. године Игњатије.

[261] MM I, 151—158, 164—167; Darrouzès, *Reg.* V, Nos. 2155, 2157 et 2164.

[262] Christophore p. 31. et n. 6; Guillou, *Prodrome* p. 28 sq.

[263] Cant. II, 228.

[264] Trapp, PLP No. 16273.

полије који су чинили уобичајени административни апарат сваке епархије. Многе од тих вести су већ коментарисане у стручној литератури, а ми бисмо овом приликом желели да их посматрамо из угла значаја града Сера у првој половини XIV столећа.[265] Међутим, пре него што се позабавимо тим питањем, јасноће ради подсетићемо на неке основне ствари из структуре и организације функционера епископије који се у изворима називају црквени архонти (ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες). Од њих су најважнији били чланови прве пентаде десног хора који су „по својим дужностима били епископови помоћници". У ту прву пентаду улазило је шест функционера који су имали следећа задужења. Први по рангу био је економ или велики економ који је имао особито важну дужност: располагање и руковођење имовином епархије. Други функционер био је сакеларије, у ствари финансијски надзорник епископије који је водио бригу и о мушким манастирима у епархији. Трећи по рангу био је скевофилакс који се бринуо о црквеној ризници и богослужбеним књигама. Четврти по рангу је хартофилакс, чије су дужности биле од особитог значаја за живот епископије: он је водио бригу о свим службеним списима и књигама, потписивао је и печатио одлуке епископа. Пети функционер сакелије старао се о женским манастирима, као и о парохијским црквама и свештенству. На последњем шестом месту пентаде био је протекдик или дикеофилакс који је заступао епархију у разним правним споровима.[266]

Ти чиновници серске митрополије могу се пратити углавном по продајним актима житеља Сера и околине, а ми ћемо се потрудити да у том послу идемо хронолошким редом. Већ смо спомињали акт из децембра 1305. године којим Петар Капасас и његова кћер Ирина продају Козми Панкалосу виноград код Сера; тај продајни акт су потписали следећи функционери серске митрополије: Георгије Мармарас, протонотар (наведен у тексту као сведок), Теодор, економ, Теодор Зервос, јереј и протекдик (наведен у тексту као сведок), Теодор Калигопул, примикирије табуларија и Јован Фалакрис, писар (ὁ γραφεὺς τοῦ ὕφους) и табуларије.[267] Из 6817 (1308—9) године потиче акт којим Теодосина, унука покојног Ксифије, продаје Акиндину Филомату наследну кућу у Серу; овај знатно оштећени продајни документ потписали су следећи функционери серске митрополије: Георгије Мурмурас, протонотар, Теодор Зервос, јереј и протекдик, Василије Хонијат, јереј (функција избрисана), Јован Синадин, јереј и клирик, Георгије Триволис, примикирије табуларија (наведен у тексту као сведок), Алексије Лизикос, ђакон и писар (ὁ γραφεὺς τοῦ ὕφους).[268] Поређење имена потписаних функционера серске митрополије на ова два документа с почетка XIV

[265] В. пре свега Соловјев, *Судије и суд* 147—162; Живојиновић, *Судство* 197—249.

[266] О томе в. Н. Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902, 259; Соловјев, *Судије и суд* 150 сл.; Живојиновић, *Судство* 207—221.

[267] Kutl. No. 7, p. 47—50.

[268] Lavra II, No. 102, p. 157 sq.

века показује да су се са протеком година међу њима дешавала извесна померања. Неким од њих посветићемо особиту пажњу, пре свега због чињенице да се њихова имена могу пратити и кроз касније документе.

Најпре долази у обзир јереј Теодор Зервос који је напредовао у служби: у споменутим документима потписан је као протекдик митрополије, а у делимично очуваном практику Меникејског манастира (1339—42) међу осталим поседима споменута је радионица коју је даровао Зервос, сакелије серске митрополије.[269] Иако је извесно да је у питању Теодор Зервос, познат из повеља од 1305. и 1308/9. године,[270] није могуће казати када је он напредовао у својој служби.

Друга личност која нас занима је Георгије Мурмурас у споменутим актима из 1305. и 1308/9. године наведен као протонотар серске митрополије.[271] Да бисмо нешто више о њему казали, обратићемо се неким документима из 20-их година који садрже доста података о функционерима серске митрополије. То је пре свега продајни акт протопсалтиса Адама[272] из септембра 1323. године који Хиландару продаје виноград у Загори; документ је сачинио Теодор Логариаст, анагност и табуларије серске митрополије, а потписали су га њени следећи функционери: Манојло Куварас, ђакон и економ, Георгије Мурмурас, сакеларије, Јован Модин, јереј и скевофилакс, као и Теодор Ириник, ђакон и хартофилакс.[273] Акт из времена између 1323. и 1326. године којим разни људи продају поседе Хиландару такође је сачинио Теодор Логариаст, анагност и табуларије серске митрополије, а потписали су га следећи функционери: Манојло Куварас, ђакон и економ, Георгије Мурмурас, сакеларије, као и Јован Модин, јереј и скевофилакс.[274] Та екипа функционера серске митрополије као коначно формирана забележена је у акту којим септембра 1324. године Ана Добрина из Сера продаје виноград Хиландару; документ о томе сачинио је Теодор Логариаст, анагност и табуларије серске митрополије а потписали су га следећи функционери: Манојло Куварас, ђакон и економ, Георгије Мурмурас, сакеларије, Јован Модин, јереј и скевофилакс, Теодор Ириник, јереј и хартофилакс, као и Теодор Цемцеас, протекдик.[275] Анагност и табуларије Теодор Логариаст сачинио је још неке акте којима су житељи Сера продавали поседе Хиландару а потписали су их исти функционери серске митрополије; то су акти из септембра 1324, маја 1325. и априла 1326. године.[276]

[269] Guillou, *Prodrome* No. 35, p. 116.

[270] О овим споменима личности са именом Зервос cf. Trapp, PLP, Nos. 6546 et 6544.

[271] Живојиновић, *Судство* 219 исправно верује да је Георгије Мурмурас споменут у оба продајна акта из 1305. и 1308/9. године.

[272] О тој личности cf. Trapp, PLP No. 283.

[273] Chil. I, No. 93, p. 199 sq.

[274] Ibid. I, No. 109, p. 226 sq.

[275] Ibid. I, No. 98, p. 206 sq.; Ћоровић, *Света Гора* 115.

[276] Chil. I, No. 99, p. 207 sq., No. 105, p. 216 sq., No. 107, p. 220.

Међутим, године су чиниле своје, па један акт из јула 1339. године даје друкчију слику о чиновницима серске митрополије; то је повеља Ипомони, удовице сакеларија Мурмураса, која манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори дарује манастир св. Георгија Крионерита. Акт су потписали следећи функционери серске митрополије: Јован Модин, јереј и сакеларије, Генадије Трапезунтски ὁ τὰ δίκαια διέπων, Манојло Куварас, ђакон и економ, Теодор Цемцеас, јереј и скевофилакс, Никола Авалантис, ђакон и хартофилакс, Михајло Калоризос, ђакон и сакелије, као и Сергије Синадин, протекдик.[277]

Сада се ваља окренути првој групи функционера серске митрополије у првим деценијама XIV века, а који су очигледно дуже остали на својим положајима. По реду како су навођени најпре долази Теодор Логариаст, анагност и табуларије, који је овај положај држао између 1323. и 1326. године, и као такав је састављао продајне акте.[278] Много занимљивији и карактеристичнији је Манојло Куварас, ђакон и економ митрополије, пре свега зато што је дуго обављао ту одговорну дужност: био је на том положају и јула 1339. године, а задржао га је и за време српске власти у Серу (после 24. септембра 1345), о чему ће бити речи касније.[279] Друга занимљива ствар је то што се још неки чланови рода Кувараса појављују као чиновници серске митрополије, али се ти подаци односе на године српске власти над Сером, и околином, па ће о њима бити говора на одговарајућем месту.

Личност која нас такође занима је Георгије Мурмурас који је у актима из 1305. и 1308/9. године потписан као протонотар серске митрополије, али је са годинама узнапредовао у служби, јер је у времену између 1323. и 1326. године постао сакеларије.[280] Извесно је да је Георгије Мурмурас био имућан житељ Сера, о чему недвосмислено сведочи чињеница да је са женом у монаштву нареченом Ипомони основао манастир св. Георгија Крионерита који је његова удовица јула 1339. године даровала манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори.[281] У овој групи чиновника серске митрополије javља се и свештеник Јован Модин, који је најпре био скевофилакс (1323—1326) а касније (1339) и

---

[277] Guillou, *Prodrome* No. 34, p. 110—113. Акт су потписали и двојица световних функционера: Глика, чије је име избрисано и Лав Азанит, кастрофилакс Сера; обојица се називају царевим слугама (δοῦλοι).

[278] О тој личности cf. Trapp, PLP No. 14993; Живојиновић, *Судство* 224.

[279] Соловјев, *Судије и суд* 153; Живојиновић, *Судство* 208 сл.; Самсарис 205, н. 5; Trapp, PLP No. 13357; Kravari, *Documents* 299. Грчка хрисовуља српског краља Стефана Душана из јула 1344. године, коју је недавно издала Василики Кравари, спомиње извесног Јована Лувараса. Cf. Ibid. 299. Trapp, PLP No. 13356 бележи Константина Кувараса из XIII века.

[280] Соловјев, *Судије и суд* 153; Живојиновић, *Судство* 210; Trapp, PLP No. 19525. Протонотар се налазио на челу друге пентаде епископског клира. Уп. Соловјев, *Судије и суд* 151.

[281] Guillou, *Prodrome* No. 34, p. 110—113. У истом документу споменута су њихова деца: кћи Ксанти и син Ксенос Мурмурас. Cf. Trapp, PLP No. 19526.

сакеларије.[282] Ђакон Теодор Ириник јавља се као хартофилакс серске митрополије само у документима из времена између 1323. и 1326. године.[283] Међу тим функционерима серске митрополије занимљив је и свештеник Теодор Цемцеас, који је најпре био хартофилакс (1323—1326) а затим је унапређен у звање скевофилакса (1339), на којој дужности је вероватно наследио већ споменутог Георгија Мурмураса.[284] Најзад, документ из јула 1339. године потписали су још неки функционери серске митрополије који су попунили упражњена места својих претходника; били су то дикеј Генадије Трапезунтски,[285] ђакон и хартофилакс Никола Авалантис,[286] ђакон и сакелије Манојло Калоризос,[287] као и протекдик Сергије Синадин. Овај последњи био је световњак, а припадао је оном огранку рода Синадина који је живео у Серу. Међутим, чиновници серске митрополије биће поново предмет наше пажње када будемо посматрали период српске власти у овом граду.

Познато је да је од јесени 1341. године Византију задесио дуг и тежак грађански рат оличен у борби за престо између Јована Кантакузина и регенства на челу са царицом Аном Савојском, удовицом изненада преминулог цара Андроника III Палеолога (15. јуна 1341) и мајком недораслог наследника престола Јована V Палеолога. Овом приликом се нећемо бавити детаљним описом те дуге борбе за царски трон у којој су учествовали и суседи царства (Срби, Селџуци, Османлије па и Бугари), већ ћемо се само потрудити да опишемо збивања у Серу и околини, као и услове под којима је овај значајан град доспео под српску власт, оставши под њом скоро три деценије (1345—1371). На почетку дугог грађанског рата Сер се са широм околином налазио под управом Гија од Лузињана, занимљивог човека византијске историје прве половине XIV столећа.[288] Гиј од Лузињана је тада

---

[282] Соловјев, *Судије и суд* 153; Живојиновић, *Судство* 211; Самсарис 205, н. 6; Trapp, PLP No. 19231. Исти аутор (No. 19228) бележи Теодора Модина који је око 1300. године писао писма у Серу. Соловјев, *Судије и суд* 160, н. 91 каже да се у грчком бечком рукопису бр. 219 налазе стихови и писма Јована Захарије, хартофилакса серске митрополије (1353—1378), као и Теодора Модина. Cf. H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 1, Wien 1961, 328. О члановима породице Модина као поседницима у крају доње Струме уп. Мирјана Живојиновић, *Хиландарски метох Здравик и његови ранији поседници*, ЗРВИ 20 (1981) 85—98.

[283] Соловјев, *Судије и суд* 153; Живојиновић, *Судство* 213. О њему cf. Trapp, PLP No. 5980.

[284] Соловјев, *Судије и суд* 153. У издању документа из јула 1339. године издавач је потпис прочитао као Теодул Цемцеас (Guillou, *Prodrome* No. 34, p. 113), али се чини да Живојиновић, *Судство* 211 исправно сматра да је у питању Теодор Цемцеас. О њему в. Живојиновић, *Судство* 219 сл.

[285] О спомену Генадија Трапезунтског в. Соловјев, *Судије и суд* 153.

[286] О њему cf. Trapp, PLP No. 16.

[287] О њему cf. Trapp, PLP No. 10673.

[288] О Гију од Лузињана и његовој каријери у Византији cf. St. Binon, *Guy d'Arménie et Guy de Chypre. Isabelle de Lusignan à la cour de Mistra*, Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves 5 (1937) 126—130; Lemerle, *Philippes* 194; Lemerle, *Praktikon* 294; B. Neranzi—Varmazi, Συργῆς Ντελενουζίας, ἄρχων Σερρῶν 1341—1342, Byzantina 10 (1980) 195 sq.

био намесник у Серу, али су његове компетенције територијално биле знатно шире; простирале су се све до приморског града Христопоља, обухватајући више катепаникија: Сера, Зихне, Завалтије, Пополије и Христопоља.[289] Чини се да ту констатацију јасно потврђују редови савременог Јована Кантакузина, који каже да је Гиј од Лузињана био намесник града Сера (τῆς πόλεως τῶν Σερρῶν) и градића (πολιχνίων) до Христопоља.[290]

Сасвим је разумљиво да је као намесник тако важне и простране области са средиштем у Серу Гиј од Лузињана био врло занимљив и за Јована Кантакузина у плановима борбе за царски трон. Јован Кантакузин је могао да рачуна на подршку серског намесника, јер је још за владе цара Андроника III Палеолога (1328—1341) његов млађи син Манојло био верен са Гијовом кћерком.[291] Зато је претендент на престо упутио изасланике Гију од Лузињана у Сер са понудом споразума о савезу, али их је овај оптужио да су варалице, а онда их је бацио у тамницу. Запленио је многе поседе и стада које је Јован Кантакузин имао у Серу и околини, а од њихове продаје добио је доста новаца. Међутим, Гиј од Лузињана се тада окренуо и против бројних имућних људи у Серу, оптуживши их да су присталице Јована Кантакузина, па их је затворио и запленио им имовину. Тада је Гиј од Лузињана отказао и раније склопљену веридбу своје кћери са Манојлом, другим сином Јована Кантакузина.[292] Из тих дана намесништва Гија од Лузињана у Серу и околини потиче и писмо Нићифора Григоре у коме га он моли да ослободи његовог пријатеља који се налази у његовим рукама.[293] Можда је тај утамничени човек био један од присталица Јована Кантакузина против којих се окренула оштрица репресалија Гија од Лузињана. Занимљиве податке о мерама Гија од Лузињана у Серу и околини даје практик из јануара 1342. године који је саставио царев слуга (δοῦλος) Михајло Папулас а по наредби царевог ујака κυρίου μου τοῦ Συργγείν, свакако Гија од Лузињана. Текст овог документа говори о заплени поседа Јована Кантакузина и његових присталица, конкретно великог папије Арсенија Цамплакона, што је учињено по наредби Гија од Лузињана. Један део конфискованих поседа предат је присталицама супротне стране, као нпр. Јовану Маргариту, дворанину цара Јована V Палеолога.[294] Имовина Јована Кантакузина вредела је 23, а Арсенија

---

[289] Binon, *Guy d'Arménie* 126 sq.; Lemerle, *Philippes* 194, n. 8, 196; Кириакидис, Βυζ. μελέται II—V, 231; Maksimović, *Administration* 141 sq.; Neranzi—Varmazi, o. c. 196 sq.; Lemerle, *Praktikon* 294. Trapp, PLP No. 15074 само кратко напомиње да је Гиј од Лузињана 1341/2. године био намесник у Серу.

[290] Cant. II, 191; Neranzi—Varmazi o. c. 197.

[291] Cant. II, 289 sq.; Виз. извори VI, 407 (Б. Ферјанчић); Neranzi—Varmazi o. c. 197.

[292] Cant. II, 191 sq. Знатно сажетије о томе говори и Нићифор Григора. Cf. Greg. II, 623. О томе cf. Nicol, *Kantakouzenos* p. 49; Neranzi—Varmazi o. c. 197 sl.; Lemerle, *Praktikon* 292; Kravari, *Documents* 293.

[293] R. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, Paris 1927, No. 122, p. 124; Neranzi—Varmazi o. c. 198.

[294] О њему cf. Trapp, PLP No. 16850.

Цамплакона 24 и четвртину перпере.[295] Дакле, редови тог занимљивог документа у најбољој мери потврђују оно што о репресалијама према присталицама Јована Кантакузина у Серу и околини говори сам цар писац а и други савременик Нићифор Григора.[296]

Пошто је зиму 1341/2. године провео у свом најјачем упоришту Дидимотици, Јован Кантакузин се 5. марта 1342. године запутио према Солуну и крајевима Македоније. Тада је као претходницу послао Константина Палеолога, али је он — видећи да ствари Јована Кантакузина не стоје добро а и страхујући да не изгуби имовину у Серу — одмах пришао Гију од Лузињана.[297] Када је на путу према западу Јован Кантакузин од Перитеориона, који није могао да освоји, кренуо према Солуну, Гиј од Лузињана је против њега упутио војску која се сјединила са оном из Цариграда, предвођеном од Андроника и Томе Палеолога. Гиј од Лузињана је са својим одредом учествовао у акцији против Јована Кантакузина у Гинекокастру, после чега се претендент са преосталим присталицама повукао у Србију.[298] Занимљиво је да у опису догађаја из тих дана Јован Кантакузин наглашава да је Гиј од Лузињана са серским митрополитом Макаријем осећао једнаку мржњу према њему; тада је у Сер приспео и Михајло Мономах из Тесалије, па је Гиј од Лузињана послао уходе у табор Јована Кантакузина који су ухваћени.[299]

Изгубивши присталице у Византији, Јован Кантакузин је одлучио да крене у Србију и да код краља Стефана Душана потражи помоћ у борби за царски трон. Извесно је да је та промена положаја Јована Кантакузина дала и нове димензије догађајима у грађанском рату у царству, а у њима је значајно место имао и град Сер. После закључења пријатељства и савеза са Стефаном Душаном, Јован Кантакузин је крајем лета 1342. године са помоћним српским одредом кренуо према Серу. Непосредно пре напада савезника Гиј од Лузињана је напустио град и запутио се у далеку Јерменију да би преузео тамошњи престо који му је по наследном праву припадао.[300] Вероватно да је напад Јована Кантакузина и српских чета на Сер био и условљен одласком Гија од Лузињана.

Сам цар писац прича како је три дана провео под Сером, настојећи да његове житеље преговорима приволи да му приђу,

---

[295] Lemerle, *Praktikon* 281, 290 sq., 293.

[296] У лето 1342. године Гиј од Лузињана је са војском освојио Рендину у којој је Јован Кантакузин оставио 200 људи са заповедником. Њих је Гиј од Лузињана опљачкао и избатинао, а богате житеље града је казнио и лишио их имовине. Cf. Cant. II, 277.

[297] Cant. II, 196. Занимљиво је да сам цар писац наводи да је Константин Палеолог био житељ Сера (Φεραίοις γὰρ συνῴκει). Уп. Neranzi—Varmazi o. c. 199. Константин Палеолог је био син деспота Михајла Кутрула и Ане, кћерке цара Михајла VIII Палеолога. Cf. A. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen* (1259—1453), Amsterdam 1962, No. 48, p. 40; Trapp, PLP No. 21495.

[298] Cant. II, 255, 236, 253: Neranzi—Varmazi o.c. 199.

[299] Cant. II, 228.

[300] Cant. II, 277; Neranzi—Varmazi o. c. 199 sq.

али су му они и даље остали огорчени противници, па су Кантакузинове присталице засули камењем и стрелама. Због тога је војска читаву околину града пустошила као непријатељску земљу. Тада је савезничку српску војску изненада погодила болест од које су најпре страдали њени заповедници Вратко и Јован Оливер, а затим и други архонти као и скоро сви војници. Од болести су помрли неки заповедници, као и више од 1.500 војника, а Јован Кантакузин жели да објасни и разлоге за ову изненадну болест која је десетковала његове савезнике Србе: каже да су стомаке претоварили медовином и месом, којима овај крај обилује, а то су залили младим вином. Због наведених недаћа Јован Кантакузин је морао да се повуче од Сера.[301] Други савременик Нићифор Григора знатно сажетије описује ову епизоду, најпре нагласивши да је Јован Кантакузин гајио наду да ће без борбе освојити Сер, јер су му присталице из града тајним писмима обећавале лак улазак. Нићифор Григора такође спомиње болест која је погодила табор Срба (Трибала) и од које је умрло више од 1.000 људи; додаје да је болест настала услед неумереног једења грожђа, или због неког другог узрока.[302] Дакле, према независним извештајима двојице савременика Јован Кантакузин је у рану јесен 1342. године имао присталица али и противника у Серу. С друге стране, значајно је да обојица савременика описују богатство Сера и околине у медовини, месу и грожђу.

У зиму 1342/3. године претендент Јован Кантакузин обратио се за помоћ старом пријатељу селџучком емиру Умуру, који је са војском требало да олакша положај његове супруге Ирине у Дидимотици и присталица у Серу. Појава Селџука у Тракији који су, прошавши поред Дидимотике, кренули ка Серу, узнемирила је његове житеље па су одлучили да прибегну лукавству. У име Јована Кантакузина саставили су лажно писмо којим је он емиру Умуру тобоже захваљивао на указаној помоћи и молио га да се повуче у Малу Азију. Поверовавши садржају лажног писма, а и због јаке зиме, Умур је одлучио да тако и поступи, па се вратио преко Хелеспонта.[303]

Непосредно после престанка селџучке опасности житеље Сера снашле су нове невоље, јер су се у пролеће 1343. године савезници Јован Кантакузин и краљ Стефан Душан поново нашли под бедемима града. У опису тог догађаја цар писац даје неке занимљиве податке о стању у Серу. Српски краљ је послао изасланике у Сер, позивајући становнике да град предају Јовану Кантакузину и претећи им да ће, уколико то не учине, као његов савезник опусто-

---

[301] Cant. II, 292—294; Виз. извори VI, 410—413 (Б. Ферјанчић).

[302] Greg. II, 647 sq.; Виз. извори VI, 240 сл. (Б. Ферјанчић).

[303] Cant. II, 346 sq.; Виз. извори VI, 432 сл. (Б. Ферјанчић). Други савремени извори Нићифор Григора и турска римована хроника наводе само оштру зиму као разлог за повлачење Селџука. Cf. Greg. II, 648—652; Le Destān d'Umur Pacha (Düstūrnāme-i Enveri). Texte, traduction et notes par J. Mélikoff—Sayar, Paris 1953, ver. 1327—1340. О Умуровој експедицији cf. P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur »La Geste d'Umur Pacha«*, Paris 1957, 150 sq., 158.

шити читаву околину града. Житељи Сера су одлучно одговорили да то никако неће учинити, јер су спремни да у мржњи према Јовану Кантакузину претрпе и најгоре. На то их је, како каже сам Јован Кантакузин, наговарао и Константин Палеолог, тада управник града (ὅς ἦγε τὴν πόλιν τότε), који је као таст Андроника, сина великог дукса Алексија Апокавка, осећао наклоност према њему. Противник Јована Кантакузина тада је био и серски митрополит Макарије, али сам цар писац наглашава да му нису јасни разлози за такав његов став. Јован Кантакузин је страховао да ће Сер, велики и леп град бити отргнут од власти Ромеја, па је његовим становницима саветовао да никог не пуштају унутра, већ да само славе царицу Ану Савојску и њеног сина цара Јована V Палеолога, како би безбедни сачекали даљи ток догађаја. Те савете и упозорења житељи Сера нису послушали, већ су Кантакузиновог посланика убили и исекли га на четири дела која су истакли на четири градске куле. Када је за ово сазнао, Јован Кантакузин је у Сер послао неког Георгија, ухваћеног изван градских бедема, који је носио његово писмо пуно огорчења а и са предсказивањем скоре пропасти града.[304] После неуспеха у преговорима са житељима Сера, Јован Кантакузин је са нешто српске војске кренуо ка Дидимотици, а краљ Стефан Душан је остао под Сером, пустошећи и пљачкајући све у околини града.[305] У новијим истраживањима исправно је постављено питање у којој мери су тада страдали и метоси које су поједини манастири имали у околини Сера. У повељама краља Стефана Душана манастиру св. Јована Продрома о томе нема спомена, али се зато у актима атоских манастира често наводе штете које су њихови поседи претрпели, па и они у околини Сера.[305a] Други савремени историчар Нићифор Григора само кратко бележи да је у пролеће 1343. године Јован Кантакузин поново нападао Сер.[306]

Наведени подаци савремених извора, пре свега самог Јована Кантакузина, показују да је с пролећа 1343. године у Серу још увек имала превагу њему противна струја, предвођена од његових старих противника Константина Палеолога и митрополита Макарија. Осим тога, важно је сазнање да је Константин Палеолог, који је почетком марта 1342. године пребегао Гију од Лузињана у Сер, сада постао чак и заповедник овог значајног и великог града.[307]

Међутим, ситуација у Серу ипак није била сасвим чиста, јер је, према исказу Нићифора Григоре, још у нападу предузетом почетком јесени 1342. године Јован Кантакузин рачунао са присталицама у граду. Због дуге опсаде одреда српског краља Стефана Душана, који су опустошили читаву његову околину, Серу је

---

[304] Cant. II, 328—330; Виз. извори VI, 426 сл. (Б. Ферјанчић). О личности Георгија cf. Trapp, PLP No. 3923.

[305] Cant. II, 331; Виз. извори VI, 428 (Б. Ферјанчић).

[305a] Кораћ, *Света Гора* 48 сл.

[306] Greg. II, 653; Виз. извори VI, 243 (Б. Ферјанчић). Те догађаје кратко региструје Стратис, Ἱστορία 60 сл.

[307] О Константину Палеологу в. нап. 297.

озбиљно запретила авет глади. Суочени са таквом катастрофом, његови житељи су крајем 1344. године упутили посланике Јовану Кантакузину у Дидимотику и понудили су предају града, верујући да би у том случају Стефан Душан због пријатељства према њему прекинуо опсаду. Када се на улицама Сера клицало Јовану Кантакузину, а у црквама града се спомињало његово име, српски краљ је одлучио да прекине опсаду Сера, понудивши његовим становницима неко примирје. Посланици из Сера су плачући молили Јована Кантакузина да им опрости раније грехе и да им пошаље заповедника града, а овај им је описивао тежак положај царства Ромеја. Као посланика упутио им је Јована Хрисоверга, давши житељима Сера рок од 15 дана да размисле о понуђеним условима. Тада је Јован Кантакузин и поставио свог заповедника у Серу, а накнадно је размишљао о променама људске судбине: житељи Сера, који су раније убили његовог посланика, сада су га скрушени као покајници молили за опрост и помоћ.[308]

Збивања око града Сера имала су и даље драматичан ток, а пре свега због сталне опасности од освајачких планова краља Стефана Душана. У лето 1345. године он је већ освојио неке ромејске градове, а дуго је опседао Сер, довевши тиме његове житеље у крајњу оскудицу, због чега се надао да ће град и освојити. У самом Серу било је људи спремних да град предају Србима, будући да им је Стефан Душан обећао да ће им као награду доделити положаје заповедника (архоната) града; на челу тих људи био је Манојло Асен, стриц царице Ирине Кантакузин.[309] Међутим, у Серу је било и људи који су стајали уз Ромеје, односно Јована Кантакузина, а на њиховом челу су тада, по речима самог цара писца, били Константин Палеолог и велики стратопедарх Димитрије Цамплакон. Они су послали изасланике Јовану Кантакузину, тражећи помоћ, а он је тада у табор српског краља послао Јована Вријенија, захтевајући да се хитно повуче од Сера и претећи да ће, ако то не учини, против њега послати Турке.[310] Ови редови сасвим потврђују већ наведене вести савременика Нићифора Григоре да је у Серу постојала група људи наклоњена Јовану Кантакузину. Међутим, извесно је да је у граду била јача странка чији су припадници желели да приђу српском краљу уз обећања да од њега добију место заповедника у Серу. Јер, када је 24.

---

[308] Cant. II, 468—470; Виз. извори VI, 470—472 (Б. Ферјанчић).

[309] Пошто је овај члан рода Асена означен као стриц (θεῖος) царице Ирине Кантакузин, намеће се закључак да је он био син трновског цара Јована III Асена. Cf. E. Trapp, *Beiträge zur Genealogie der Asanen in Byzanz,* JÖB 25 (1976) 167; Божилов, *Асеневци* 288, No. 8. Вероватно да је тај Асен споменут у једном анонимном памфлету из времена око 1330. године. Cf. H. Hunger, *Anonymes Pamphlet gegen eine byzantinische »Mafia«*, Revue des études sud-est européennes 7 (1969) 96—101 sq. О овом Манојлу Асену cf. Trapp, PLP No. 1505.

[310] Cant. II, 534—536; Виз. извори VI, 477—480 (Б. Ферјанчић). Ту епизоду је кратко регистровао још Новаковић, *Струмска област* 54 сл. Види и Soulis, *Serbs* 25 sq.; G. J. Theocharides, *Eine Vermächtnissurkunde des Gross-stratopedarchen Demetrios Tzamplakon,* Polychronion, Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg 1966, 389—491.

септембра 1345. године Сер пао под српску власт, савремени извори, пре свега повеље, бележе да су многи угледни житељи града пришли новом господару српском краљу и цару Стефану Душану. Предводник те струје становника Сера, спремних да град предају Србима, био је, што је можда на први поглед зачуђујуће, Манојло Асен, сродник Јована Кантакузина; био је стриц његове жене Ирине, која је непосредно потицала из бугарског царског рода Асена. Са друге стране, једнако су занимљиви подаци и о угледним људима из Сера који су били одани ствари Ромеја. Један од њих био је већ спомињани Константин Палеолог који је, како смо видели, почетком марта 1342. године напустио странку Јована Кантакузина и пришао Гију од Лузињана у Серу; њега је сам цар писац апострофирао као свог противника у пролеће 1343. године када је поново покушао да освоји Сер. Зашто и када је Константин Палеолог из Сера променио држање и постао пријатељ Јована Кантакузина није могуће утврдити. Занимљиво је да Јован Кантакузин овде не апострофира као свог противника митрополита Макарија, који је у тим летњим данима 1345. године свакако још био врховни пастир Сера. Посланици Јована Кантакузина ускоро су се вратили у његов табор са добрим вестима — да се српски краљ још пре њиховог доласка повукао од Сера, страхујући од напада Турака. Посланици су истовремено предочили Јовану Кантакузину да из града свакако треба протерати присталице српског краља, јер би иначе они могли наговорити становнике да му предају град.[311]

У данима лета 1345. године знатно су се измениле прилике у Цариграду: 11. јуна у престоници је изненада убијен велики дукс Алексије Апокавк, централна личност регенства царице мајке Ане Савојске. То је несумњиво изненада ојачало позиције претендента Јована Кантакузина и увећало амбиције његових присталица. Сам цар писац описује саветовања која је у лето 1345. године имао са својим присталицама и савезницима Турцима, а о даљим плановима у борби за освајање власти. Већина их је тада била за то да се одмах крене на Цариград, али је сам Јован Кантакузин сматрао да дужну пажњу ваља посветити и Серу, дивном и великом граду који свакако треба да остане у држави Ромеја. Зато је предлагао да већина снага крене према престоници, а да он са одредом од 3.000 људи оде до Сера и да одатле протера присталице српског краља.[312]

Сви споменути планови су пропали јер су Турци изненада одлучили да се врате у Малу Азију, што је неизмерно ослабило позиције Јована Кантакузина, а могло је да ојача борбени морал српског краља. Сам цар писац описује како је за време боравка у Дидимотици сазнао да је Стефан Душан, чувши за повлачење Турака, деловањем својих присталица у граду освојио Сер.[313] О српском освајању Сера кратко говори и други савремени историчар

[311] Cant. II, 546; Виз. извори VI, 480 (Б. Ферјанчић).
[312] Cant. II, 547 sq.; Виз. извори VI, 481 (Б. Ферјанчић).
[313] Cant. II, 551 sq.; Виз. извори VI, 482 (Б. Ферјанчић).

Нићифор Григора, који само бележи да се „због глади и дуге опсаде“ Стефану Душану предао славни град Сер.[314] Иако споменути историчари не дају прецизнију хронологију српског освајања Сера, она се може изванредно тачно одредити, а захваљујући белешци у једном грчком рукопису манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори (бр. 62). Ту је забележено да су српски гардисти (φύλακες) 24. септембра 1345. године четвртог индикта освојили серску тврђаву, а да је у недељу 25. септембра краљ Стефан Душан ушао у доњи град и присуствовао служби у митрополији.[315]

[314] Greg. II, 746; Виз. извори VI, 263—265 (Б. Ферјанчић).

[315] Ту значајну белешку је познавао још Стратис, Ἱστορία 65 (cf. N. Bees, Byz. neugriechische Jahrbücher 8, 1931, 380 sq.), а постала је познатија захваљујући труду Соловјева, *Цар Душан* 472—477. Та прецизна хронологија српског освајања Сера усвојена је у стручној литератури. Уп. Виз. извори VI, 482, н. 406 (Б. Ферјанчић).

2. СРПСКА ВЛАСТ У СЕРУ (1345—1371)

У стручној литератури је одавно констатовано да је освајање славног града Сера представљало велики успех краља Стефана Душана, после чега је уследило његово проглашење за цара (крај новембра — децембар 1345) обављено по свој прилици баш у овом граду.[316] Сер, који је по тачној оцени Г. Острогорског једини од византијских градова пружао јачи отпор Стефану Душану,[317] остао је са читавом облашћу под српском влашћу пуне две и по деценије, све до судбоносног пораза браће Мрњавчевића, краља Вукашина и деспота Јована Угљеше у боју са Турцима на Марици (26. септембра 1371). Међутим, и то време српске власти над овим значајним градом може се јасно поделити на две целине: до смрти цара Стефана Душана (20. децембра 1355) Сер је, као и толики други освојени византијски градови, живео у границама Српског царства. Затим су настале крупне промене јер је током следећих година до судбоносне 1371. Сер био средиште — престоница посебне државе израсле из рушевина Српског царства. Том државом је најпре владала Душанова удовица царица Јелена, у монаштву наречена Јелисавета, а затим деспот Јован Угљеша, који је и пао у боју са Турцима на Марици (1371). Историја те занимљиве државе, колико то подаци извора допуштају, сјајно је испричана у делу Г. Острогорског,[318] па ће можда изгледати сувишно да се поново говори о том времену. Међутим, наша је жеља да овом приликом у жижу посматрања ставимо баш град Сер и збивања која су за њега везана, да покушамо да оцртамо промене које је у живот града унела нова српска власт. Са друге стране је важно да подаци извора о Серу под српском влашћу могу осветлити

---

[316] О том чину в. Виз. извори VI, 265, н. 125 (Б. Ферјанчић); Soulis, *Notes* 373 каже да је освајање Сера одлучно утицало на промену политике Стефана Душана који се после тога баш у овом граду прогласио за цара Срба и Грка.

[317] Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 302 (= СД IV, 243).

[318] Острогорски, *Серска област* 1 и даље (= СД IV, 425 и даље).

једно необично важно питање: темеље на којима је почивала власт Стефана Душана у градовима и крајевима освојеним од царства Ромеја.

У таквим разматрањима кренућемо од значаја и улоге коју је Сер имао већ у оквирима државе Стефана Душана до децембра 1355. године. Рано преминули византолог Џ. Сулис убедљиво је истакао да је Сер био најважнији центар југоисточних крајева царства Стефана Душана и да је служио "as a kind of capital for the area".[319] Полазећи од података извора о честим боравцима Стефана Душана у Серу, А. Дероко је сматрао да је Сер био његова престоница на југу, али је сумњао да је он тамо стално боравио. Веровао је да су Стефан Душан, царица Јелена и деспот Јован Угљеша боравили на платоу изнад вароши, „а одмах источно у продужетку горњега града". Угледни људи су тада „можда боравили и на нижем платоу, јужно испод тврђаве".[320] А. Дероко верује да је за време српске власти Стефан Душан „појачавао тврђаву и да је можда обновио цркву серске митрополије посвећену светим Теодорима".[321] Испод горњег града налазила се црква св. Николе у коју је краљ Стефан Душан и ступио непосредно после освајања Сера (25. септембра 1345).[322]

У настојању да осветлимо доба српске власти у Серу и околини почећемо од описа главних збивања у животу града. Расути подаци у изворима сведоче да је Стефан Душан чешће боравио у том славном граду. Већ 26. октобра 1345. године дубровачки поклисари су српског краља затекли под Сером, па је он овде и даровао повељу републици са значајним трговачким повластицама.[323] Може се са великом вероватноћом претпоставити да је краљ Стефан Душан октобра 1345. године у Серу издао потврдну хрисовуљу манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори, где се на почетку каже „да је Божјом помоћу град Сер дошао под власт краљевства ми", као и манастири св. Јована Продрома на Меникејској Гори и у самом Серу.[324] У јесен 1354. године у Серу је заседао сабор на коме је после смрти патријарха Јоаникија за поглавара српске цркве рукоположен Сава.[325] Та значајна вест регистрована је у стручној литератури, али је Н. Радојчић одлучно веровао да је споменути сабор

---

[319] Soulis, *Serbs* 151. Живојиновић, *Судство* 197 наглашава да је међу бројним освојеним градовима најзначајнији био Сер који је „добио централно место у новоосвојеним крајевима" а касније је постао и центар посебне државе. Соловјев, *Цар Душан* 473 такође каже да је после крунисања у Скопљу Стефан Душан „волео да се бави у Серу који можемо сматрати у неку врсту као другу престоницу његове царевине".

[320] А. Дероко, *Неки споменици из српског времена у Серезу и околини*, Споменик САНУ 106 (1957) 63.

[321] Црква светих Теодора, заштитника града Сера, налазила се у његовом средишту мало северније од главног пута. Уп. Папагеоргију таб. 1.

[322] Дероко, *Споменици* 61.

[323] F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Vindobonae 1858, 117 sq.; Новаковић, *Струмска област* 23.

[324] Guillou, *Prodrome* No. 39, p. 128.

[325] Архиепископ Данило, издао Даничић 380 (превод Л. Мирковића 289), где се изричито каже да је то у Серу учинио српски и грчки сабор. Уп. Соловјев, *Цар Душан* 473.

одржан у Скопљу.[326] Зиму 1353/4. године цар Стефан Душан је провео у Серу, одакле је 23. фебруара 1354. писао Дубровчанима, молећи кнеза да његовим посланицима преда поклад који је стајао код Мароја Гучетића.[327] Најзад, треба подсетити на чињеницу да је Сер спомињан у преговорима које је у зиму 1350/1. године цар Јован Кантакузин код Солуна водио са српским царем Стефаном Душаном. После ликвидације власти зилота у Солуну Јован Кантакузин је у јесен 1350. године у успешној противофанзиви преотео српском цару неке важне градове у солунском залеђу, пре свега Верију и Воден.[328] Налазећи се тада далеко на северозападу у рату против Босне, цар Стефан Душан је пред крај 1350. године похитао према залеђу Солуна, где се састао са Јованом Кантакузином. Како сам цар писац каже, после дугих и мучних преговора у четири ока, двојица владара су се споразумели о подели градова и територија. Ако је веровати његовом исказу, тада је договорено да Ромејима треба да припадну Акарнанија и Тесалија, Сервија, градићи према мору између њих, Верија, Воден, Гинекокастрон, Мигдонија са насељеним градовима, села око Струме до граница Сера и Тантесана. Српском цару би припали Зихна, Сер, Мелник, Струмица и Касторија, као и друга села и градићи Македоније.[329] Како наглашава Јован Кантакузин, српски цар је под утицајем својих великаша одустао од овог договора.[330]

Већ смо нагласили да су велике промене у животу Сера наступиле после прераке смрти српског цара Стефана Душана (20. децембра 1355), јер се његова пространа држава расточила на неколико делова којима су завладали локални великаши. У већ класичном пасусу савременог византијског цара писца наводи се да се тада — не верујући ни сину Урошу а ни девeру Симеону — осамосталила и Душанова удовица Јелена, потчинивши себи много градова и окруживши се знатном војском; никога није нападала, нити је покретала рат.[331] Међутим, иако Јован Кантакузин овде не каже да је седиште царице Јелене, у монаштву назване Јелисавете било у Серу, то показују неки каснији догађаји о којима ће одмах бити речи.

Сасвим је природно да је Византија покушала да искористи расуло Душановог царства и да поврати неке изгубљене градове и крајеве. Карактеристично је да то није чинио сам василевс Јован V Палеолог, већ поједини великаши царства Ромеја, а од тих покушаја овде ћемо обратити пажњу само на оне који се тичу Сера

---

[326] Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 139.

[327] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, Београд — Сремски Карловци 1929, бр. 70, 67; Соловјев, *Цар Душан* 473; Soulis, *Serbs* 57.

[328] О читавој акцији в. детаљно Cant. III 118—130; Виз. извори VI, 498—511 (Б. Ферјанчић).

[329] Cant. III, 156; Виз. извори VI, 537 (Б. Ферјанчић). То региструју Стратис, Ἱστορία 69 и Lemerle, *Philippes* 202.

[330] Cant. III, 156—159; Виз. извори VI, 538 сл. (Б. Ферјанчић).

[331] Cant. III, 314 sq.; Виз. извори VI, 558 сл. (Б. Ферјанчић). За литературу о читавом питању в. Исто 559, н. 627 (Б. Ферјанчић).

и његове околине. Ради добијања јасне слике о положају тзв. Серске државе у којој се осамосталила царица удова Јелена, ваља подсетити на важну околност да је већ 1356. или почетком 1357. године уследила акција византијских великаша великог примикирија Алексија и протосеваста Јована који су повратили градове Хрисопољ и Анакторопољ, као и острво Тасос.[332] Дакле, новообразована држава са центром у Серу убрзо је изгубила неке поседе који су се налазили у југоисточним деловима Српског царства. Међутим, један од покушаја ромејских моћника да искористе расуло Српског царства после 1355. године, непосредно је угрозио баш Сер, средиште државе Душанове удовице царице Јелене. Била је то експедиција Матије, најстаријег сина бившег цара Јована Кантакузина, предузета у лето 1357. године.[333] Матији Кантакузину су дошли изасланици српских великаша из градова Мигдоније (крај између Месте и Струме) и понудили да му предају себе и градове, будући да су и раније, док је његов отац боравио међу Србима, осећали велику наклоност према њему. Изасланике је послао и кесар Војихна, господар Драме који је јавио да је све припремио за акцију, придобивши и заповедника (архонта) Сера да им се придружи и преда град, јер је „придобијен и од саме Краљице и великим новцем".[334] Желећи да искористи повољну прилику, Матија Кантакузин је са савезницима Турцима и нешто Ромеја кренуо у поход према западу. Кесар Војихна тада није био у Драми; сазнавши шта се збива и сусревши српску војску послату од цара Уроша као помоћ мајци, он се повукао у Сер да би са осталим завереницима одлучио шта ваља даље чинити. Када су одреди Матије Кантакузина стигли до Сера, Турци су немилосрдно опустошили читаву околину, а затим је дошло до жестоког окршаја између српских чета и људи Матије Кантакузина, који је том приликом показао особиту храброст и вештину, захваљујући чему су Срби били потучени и приморани да се повуку у Сер. После те победе Матија Кантакузин се са војском улогорио на реци Панаку, а онда је изненада дошло до пометње међу његовим савезницима Турцима који су у паници почели да се повлаче. Кесар Војихна се тада са војском налазио у Серу, а људе Матије Кантакузина су у паничном бекству убијали становници града Филипа. Сам Матија Кантакузин је ухваћен у мочварама крај Филипа, па је најпре предат кесару Војихни а затим василевсу Јовану V Палеологу.[335]

Детаљан опис неуспеле акције Матије Кантакузина, садржан при крају историјског списа његовог оца, пружа неколико важних сазнања о Серу и његовом положају у првим годинама после смрти српског цара Стефана Душана. Пре свега то су први подаци који

[332] О акцији споменуте браће, који су вероватно били Палеолози cf. Lemerle, *Philippes* 206—213; Острогорски, *Серска област* 28 сл. (= СД IV, 467 сл.).

[333] О хронологији похода в. Виз. извори VI, 564, н. 635 (Б. Ферјанчић).

[334] Cant. III, 322—324; Виз. извори VI, 565 сл. (Б. Ферјанчић).

[335] О читавој акцији в. пре свега Cant. III, 325—331; Виз. извори VI, 567—571 са прегледом литературе (Б. Ферјанчић). Исти поход описује и други савремени историчар Нићифор Григора, али не спомиње Сер. Cf. Greg. III, 564 sq.; Виз. извори VI, 295 сл. (Б. Ферјанчић).

јасно показују да је седиште царице Јелене било у Серу, што исти Јован Кантакузин није забележио у споменутом опису расула Српског царства после смрти Стефана Душана. Осим тога, јасно је да је поход Матије Кантакузина превасходно био уперен против Сера, најважнијег града у југоисточним крајевима распадајућег Српског царства.[336] Очигледно је да је поход Матије Кантакузина требало да настави већ споменуте успешне акције које су непосредно пре тога против југоисточних крајева Српског царства предузели велики примикирије Јован и протосеваст Алексије Палеолози. Прича Јована Кантакузина пружа још једно драгоцено сазнање: у Сер је тада пристигла војска цара Уроша који је очигледно био спреман да помогне својој угроженој мајци. Из тога проистиче закључак да је у првим годинама свог боравка у Серу царица Јелена не само била у добрим односима са сином, већ да је и признавала његову врховну власт.[337] Ти подаци изазивају сумњу у раније исказану оцену истог Јована Кантакузина да се царица удовица Јелена осамосталила после мужевљеве смрти, не признајући власт ни сина Уроша а ни девера Симеона Палеолога. Очигледно је да је цар писац погрешно оценио положај царице Јелене бар у првим годинама њене власти у Серу, када је она признавала примат цара Уроша.

Најзад, опис похода Матије Кантакузина из лета 1357. године пружа још неке податке о стању у Серу и у тим крајевима Српског царства, непосредно после смрти Стефана Душана. Првенац бившег византијског цара Јована Кантакузина могао је да у свом походу рачуна на подршку српских великаша у градовима између Месте и Струме (Мигдонија); пришао му је и кесар Војихна, господар града Драме, али је за нас у овом тренутку особито занимљиво да је — изгледа посредством истог Војихне — Матија Кантакузин нашао присталице и у самом Серу који су били спремни да му предају град. Међу таквима је био чак и заповедник (архонт) града. Још је С. Новаковић изнео претпоставку да је овај неименовани заповедник Сера био Јован Угљеша.[338] Ту духовиту и на први поглед примамљиву комбинацију оспорио је Г. Острогорски, напоменувши да је „у тим годинама серски кефалија био Дука Нестонг, а после њега Димитрије Евдемонојоан".[339] Чини се да околност да је тада 1357. године кефалија Сера можда био Дука Нестонг — о чему ће касније бити више речи — не мора искључивати могућност да је истовремено заповедник (архонт) Сера био баш Јован Угљеша, јер су у питању две различите дужности.

У овом бурном и занимљивом времену Сер се, као престоница државе царице Јелене, још једном нашао у средишту важних

---

[336] Још је Новаковић, *Струмска област* 1 тачно оценио да се „Цело пак питање о југоисточним границама српскога царства и српских држава XIV века своди на питање о господству над Сером и над облашћу која се под Сером налазила".

[337] Острогорски, *Серска област* 5 сл. (= СД IV, 438); Soulis, *Serbs* 90 sq.; Михаљчић, *Крај српског царства* 23—25.

[338] С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960, 170.

[339] Острогорски, *Серска област* 14, н. 57 (= СД IV, 448, н. 57). То прихвата и Михаљчић, *Крај српског царства* 81.

догађаја. У питању је позната мисија васељенског патријарха Калиста, који је у лето 1363. године приспео у Сер као изасланик византијског василевса.[340] О том важном посланству пре свега прича Јован Кантакузин на самом крају своје историје: каже да је патријарх Калист послат од стране цара Јована V Палеолога као изасланик Јелисавети, супрузи Краљевој, која је после његове смрти боравила у Серу. Посланство је носило поруку да се одмах прекину међусобни ратови и да се Срби и Ромеји заједнички окрену против варвара који из дана у дан пустоше њихове земље. Мисија је добро примљена од српских (трибалских) великаша у Серу, јер им се чинило да је заиста неопходно заједничким снагама повести борбу против неверника. Царица Јелена, у монаштву названа Јелисавета, особито се старала да васељенски патријарх буде дочекан као најугледнији гост. Међутим, патријарха Калиста је изненада спопала болест, па је он скончао свој живот у Серу, а уз њега су били „најодабранији од угледних из свештенства цркве". Царица Јелена је преминулог патријарха достојно сахранила у митрополији Сера, иако су светогорски монаси молили да његово тело пренесу на Атос. Цар писац додаје да се појавила сумња да су васељенски патријарх и људи из његове пратње отровани, али такве сумње одлучно одбацује.[341] О мисији васељенског патријарха Калиста говоре сасвим сажето и Кратке хронике: једна од њих бележи да је другог индикта 6872 (1363/4) године патријарх Калист као посланик ишао у Србију и да је тамо умро; друга наводи да је патријарх Калист 20. јула 1363. године отишао Србима и да је тамо умро.[342]

Свакако да није случајно да се ромејски василевс Јован V Палеолог најпре обратио царици удови Јелени у Серу, а желећи да што боље припреми борбу угрожених балканских хришћана против Турака. По свом географском положају Серска држава царице Јелене била је непосредно угрожена од турске опасности, па је реална процена ситуације налагала да се најпре са њом преговара о савезу. Сам Јован Кантакузин јасно казује да је васељенски патријарх требало да са Србима (Трибалима) преговара о заједничкој борби против Турака који су угрожавали крајеве Ромеја и Срба.

У настојању да опишемо значај и улогу Сера у животу Српског царства и његових делова после смрти цара Стефана Душана (20. децембра 1355) ваља испитати изворне податке који говоре о статусу града и његовом положају у оквирима српске државе до 1371. године. А како рекосмо и српска власт се у Серу може поделити на два периода: до смрти цара Стефана Душана (1355), када је Сер био само једно од средишта његове простране државе, и од 1355. до 1371. године, када је Сер био главни град посебне државе којом је најпре владала Душанова удовица царица Јелена (Јелисавета), а затим моћни великаш деспот Јован Угљеша.

---

[340] О хронологији мисије в. Виз. извори VI, 573 (Б. Ферјанчић).
[341] Cant. III, 360—363; Виз. извори VI, 573—575 (Б. Ферјанчић).
[342] Schreiner, *Kleinchroniken* I, No. 16, p. 93, No. 16 p. 66.

Ми смо већ нагласили да Сер може послужити као згодан модел за одређивање принципа и темеља на којима је почивала организација свеукупне власти Стефана Душана у освојеним византијским градовима и крајевима. Драгоцене вести о том питању, бар када је у питању Сер, даје већ хрисовуља краља Стефана Душана из октобра 1345. године манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори. У гарантовању имунитетних повластица пространих поседа угледном манастиру каже се да нико од кефалија у богоспасном граду Серу и изван њега, а ни други државни чиновници (οὔτε τῶν ἐντὸς τῆς θεοσώστου πόλεως Σερρῶν κεφαλατικευόντων, οὔτε τῶν τὰ δημόσια διενεργούντων, ἢ τῶν ἄλλων ἁπάντων τῶν ταχθησομένων), не треба да улази у манастирска имања, да их узнемирава и да нешто са њих потражује.[343] Сличне податке садрже и неки други акти српског цара, иако се непосредно не односе на Сер. Фебруара 1352. године цар Стефан Душан издао је простагму на захтев монаха Јакова којом се манастиру св. Анастасије код Зихне потврђује право на посед старог села (παλαιχώριον) званог Острина. Манастир је требало да споменуто село држи сасвим неометано и да нико „τῶν ὑπὸ τὴν βασιλείαν μου εὑρισκομένων κεφαλάδων καθολίκων ἢ μερικῶν ζουπάνων" нема права да га у томе узнемирава.[344] У недатираној хрисовуљи Стефана Душана говори се о поседу који је у селу Толос код Зихне имала царева тетка Ирина Хумнос Палеологина. Она је то добро даровала Меникејском манастиру, па се овим актом одређује да монаси треба да га поседују неометано и да их у томе не узнемиравају кефалије царства ми у крају Зихне или други државни чиновници (οἱ κατὰ καιροὺς εὑρισκόμενοι τῶν ἐκεῖσε κεφαλατικευόντων τῆς βασιλείας μου περὶ τὴν Ζίχναν ἢ τῶν τὰ δημόσια χορηγούντων).[345] У хрисовуљи цара Стефана Душана манастиру Ватопеду од маја 1346. године монасима се потврђује село св. Маманта и Музакијева земља у чијем поседовању не треба да их узнемиравају кефалије и жупани.[346] Хрисовуља истог цара Ватопеду из априла 1348. године каже да његове поседе не треба да узнемиравају ни садашње а ни будуће кефалије жупани, као ни они који ће их наследити, или радити као порезници и порески пописивачи (οὔτε οἱ νῦν κεφαλατικεύοντες ζουπάνοι, οὔτε οἱ διεδεξόμενοι τούτους, οὔτε μὴν οἱ τὰ τοῦ δημοσίου ἢ τὰ τῆς ἀπογραφῆς διενεργοῦντες).[347]

Наведени подаци савремених повеља особито су значајни за одређивање темеља управног система Српског царства у освојеним византијским крајевима, па и у граду Серу који нас овде посебно занима. Захваљујући бројним истраживањима, а нарочито монографији Љ. Максимовића, јасни су основи провинцијске управе Византијског царства времена Палеолога. Најважнији чиновници тог управног система били су кефалије које је постављао цар, а

[343] Guillou, *Prodrome* No. 39, p. 128 sq.

[344] Ibid. No. 43, p. 137. О свему томе требало је да се стара царев дворанин (οἰκεῖος) и логотет Георгије. Cf. Trapp, PLP No. 4024.

[345] Guillou, *Prodrome* No. 46. p. 143 sq.

[346] Соловјев — Мошин бр. 11, стр. 80.

[347] Исто бр. 18, стр. 144.

они су у својим рукама сједињавали различите компетенције. Управљали су већим или мањим областима, а зависно од тога звали су се опште или посебне кефалије. Некада су управљали већим целинама, а често и мањом облашћу која се простирала само у околини једног града.[348]

У повељама тог времена могу се наћи и други подаци важни за осветљавање темеља и принципа на којима је почивала власт Српског царства у освојеним византијским градовима и крајевима. Акти српске краљевске и царске канцеларије с једне стране говоре о затеченим облицима и чиновницима византијске провинцијске управе, али с друге стране и о променама које је овде евентуално унела нова српска власт. Пошто нас овом приликом посебно занима град Сер, настојаћемо да скренемо пажњу на углавном познате изворе који говоре о овом питању. Међутим, пре тога ваља навести неке оцене које су о томе изречене у стручној литератури. Г. Острогорски је веровао да је у читавој Серској држави живот почивао на византијским узорима, што је наслеђено из времена Стефана Душана, јер „у странама грчке земље сви елементи јавног живота остају византијски".[349] Сличне оцене даје и Ц. Сулис, наглашавајући да је Стефан Душан у Серу, као и у другим византијским градовима, оставио византијске институције, а да су важна места поверена Грцима који су били предводници просрпске струје у Серу.[350]

Прелазећи конкретно на податке о функционерима у Серу за време српске власти, почећемо са кефалијама с обзиром на чињеницу да су они чинили кичму провинцијске управе читаве Византије доба Палеолога, па свакако и грчких градова и крајева које је освојио краљ и цар Стефан Душан. У потрази за таквим подацима треба најпре узети у обзир простагму цара Стефана Душана издату априла 1346. године кир Георгију Фокопулу. Он је већ раније добио акт царевог дворанина и кефалије богоспасног града Сера кир Михајла Аврамваке, као и осталих царевих архоната и пречасних црквених архоната, а са дозволом да поред свог млина подигне још један млин. Георгије Фокопул је сада замолио да добије и цареву простагму као потврду којом је одлучено да он у поседовању тог млина не треба да буде ни од кога ометан, па ни од деце покојног Дипловатаца.[351] Нема сумње да је пред нама податак о првом кефалији у Серу под српском влашћу, што је одавно и регистровано у стручној литератури.[352] Извесно је да редови споменуте простагме српског цара упућују на неке

---

[348] Maksimović, *Administration* 117—137.

[349] Острогорски, *Серска област* 80 (= СД IV, 531).

[350] *Soulis*, Serbs 151; idem, *Notes* 374.

[351] Guillou, *Prodrome* No. 42, p. 134 sq. Старије издање документа Соловјев — Мошин бр. 10, стр. 74. О тој повељи в. Г. Острогорски, *Простагме српских владара*, Прилози за КЈИФ 34 (1967) 245—257.

[352] Соловьев, *Архонты* 279; Острогорски, *О серском митрополиту* 224; Soulis, *Serbs* 151; idem, *Notes* 374; Maksimović, *Administration* 150, 153, 243; Самсарис 205, н. 2; Trapp, PLP No. 60. Занимљиво је да је Папагеоргију 283 уочио да се у једном кодексу из 1630. године спомињу 'Αβραμπακίνα и 'Αβραμπακίς.

закључке који су корисни за нашу тему. Пре свега је јасно да је Михајло Аврамвака, први кефалија под српском влашћу, био Грк, иако нажалост о њему нема података у другим савременим изворима.[353] То може бити важно за одређивање основа и принципа на којима је почивала власт Стефана Душана у освојеним византијским крајевима, па и у граду Серу. Најједноставније је било прихватити затечено стање, о чему сведочи и пример Михајла Аврамваке, кефалије богоспасног града Сера. Разуме се да се као природно поставља питање да ли је кир Михајло Аврамвака постао кефалија Сера тек после 24. септембра 1345. године, када је српски краљ освојио овај град, или је и раније под ромејском влашћу био на том важном положају? А. Соловјев је само упозорио на околност да је раније кефалија Сера био Гиј од Лузињана, „принц краљевске крви", а да је пре освајања Сера краљ Стефан Душан преговарао са његовим житељима, које је предводио Манојло Асен, стриц царице Ирине Кантакузин.[354] Иако, нажалост, није могуће одлучно одговорити на горе постављено питање, може се веровати да је кир Михајло Аврамвака био серски кефалија и непосредно пре пада града под српску власт.

Споменута простагма српског цара важна је и због податка о компетенцијама кефалије кир Михајла Аврамваке. Из њених редова се види да је серски кефалија донео одлуку о праву кир Георгија Фокопула да поред постојећег млина подигне још један, али то није учинио сам; уз њега су били световни и црквени архонти града Сера. Серски кефалија и споменути архонти — световни и црквени — чинили су мешовити суд који је решавао многа питања, па и о праву кир Георгија Фокопула да подигне нови млин. Чини се да је у праву Љ. Максимовић који у овом примеру види настављање принципа наслеђених од Византије, где су кефалије имале разноврсне и важне компетенције међу које су спадале и судске.[355] Простагма српског цара из априла 1346. године сведочи о још једној важној ствари да су после српског освајања Сера новој власти пришли многи угледни људи у граду, разуме се очекујући да ће тако очувати старе а и стећи нове поседе и повластице. У овом конкретном случају то су били кефалија кир Михајло Аврамвака и кир Георгије Фокопул, обојица наведени као дворани (οἰκεῖος) српског цара; извесно је да су тако поступили и именима непознати световни и црквени достојанственици (архонти). Иако ће о овој важној појави касније бити више речи, сматрали смо да треба овде упозорити на важне податке Душанове простагме.

У документима из времена српске власти постоје подаци о још неким личностима које су тада заузимале важно место кефалије у великом граду Серу. Иако су они углавном регистровани у стручној литератури, овде ћемо их навести хронолошким редом. Јуна

---

[353] Cf. Trapp, PLP No. 60.
[354] Соловьев, *Архонты* 279.
[355] Maksimović, *Administration* 243.

1354. године цар Стефан Душан упутио је посланство папи Иноћентију VI у Авињон које су чинили следећи људи: васељенски судија Божидар, Нестонг, кефалија Сера и Которанин Дамјан (Bossidarius, judex generalis, Nestegus cephalia Serenus et Damianus de Catara civis Catarensis).[356] Тако се серски кефалија Нестонг, који је свакако био Грк, нашао у посланству српског цара, а уз њега су били, како је то духовито приметио још А. Соловјев, „један Србин и Далматинац католик".[357]

Споменути Нестонг остао је коју годину на положају кефалије Сера, а онда је дошло до промене, о чему сведочи акт из новембра 1360. године. Повеља говори о поседима хиландарског метоха св. Николе у Каменикији које су присвојили неки суседи, па се они сада враћају светогорској монашкој обитељи. У тексту одлуке се каже да су на терен изашли велики папија Дука Нестонг и Комнин Евдемонојоан, а од црквених архоната хартофилакс и протонотар; занимљиво је да се за обојицу именованих угледника каже да су дворани (οἰκεῖοι) господарице царице, свакако Душанове удовице Јелене у монаштву наречене Јелисавете. На полеђини акта налазе се и потписи двојице световних функционера: царичиног слуге (δοῦλος) и великог папије Дуке Нестонга, као и царичиног слуге (δοῦλος) кефалије Сера Комнина Евдемонојоана.[358] Осим њих овде су потписани и неки чиновници серске митрополије, али ћемо о њима расправљати касније; засада нас само занимају серски кефалија Комнин Евдемонојоан, али и други угледни световњак велики папија Дука Нестонг. Спомен новог серског кефалије Комнина Евдемонојоана, који је по свој прилици наследио већ споменутог кефалију Нестонга, широко је регистрован у стручној литератури.[359]

Иако се ради о истом функционеру, чини се да између њих ипак постоји извесна разлика: Нестонг је био кефалија у Серу у годинама када је овај град био само једно од средишта царства Стефана Душана, док је Комнин Евдемонојоан ту важну дужност обављао у времену када је Сер већ био главни град државе којом је после Душанове смрти владала његова удовица Јелена (Јелисавета). Зато кефалија Комнин Евдемонојоан, као и велики папија Дука Нестонг имају епитет дворана (οἰκεῖοι) царице Јелене, а на полеђини акта су потписани као њене слуге (δοῦλοι). То несумњиво показује да је у јесен 1360. године царица Јелена била владарка у Серу. Са друге стране, сасвим је извесно да је у овом документу

---

[356] A. Theiner, *Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia* II, Romae 1859, p. 8; Ljubić, *Mon. Slav. Meridionalium* III, p. 264; Соловьев, *Архонты* 282; исти, *Судије и суд* 157; Живојиновић, *Судство* 201 сл.; Ostrogorsky, *Juges généraux* 1319 (= СД IV, 259); исти, *Серска област* 92 сл. (= СД IV, 547); Soulis, *Serbs* 151, 260, n. 4; idem, *Notes* 374, n. 4; Самсарис 205, н. 3; Михаљчић, *Крај српског царства* 140; Maksimović, *Administration* 19.

[357] Соловьев, *Архонты* 282.

[358] Chil. I, No. 146, p. 307—310.

[359] Острогорски, *О серском митрополиту* 224; idem, *Juges généraux* 1319, n. 9 (= СД IV, 259 сл., н. 9); исти, *Серска област* 92 сл. (= СД IV, 547); Soulis, *Serbs* 151; idem, *Notes* 374; Живојиновић, *Судство* 201 сл.; Самсарис 205, н. 4.

споменути и потписани велики папија Дука Нестонг, у ствари ранији кефалија Сера Нестонг, познат као члан посланства цара Стефана Душана из јуна 1354. године. Он је очигледно био угледан житељ Сера, па је чувао утицајне и важне положаје: у јесен 1360. године више није био кефалија Сера, јер га је на том положају наследио Комнин Евдемонојоан, али је сада носио титулу великог папије[360] и налазио се и даље у кругу утицајних житеља Сера, учествујући у раду мешовитог суда.[361]

У даљем трагању за серским кефалијама из доба српске власти (1345—1371) обратићемо пажњу на судски акт из августа 1365. године. Овај занимљив документ којим се решава спор између светогорских манастира Есфигмена и Кутлумуша око цркве св. Георгија у селу Зинзос биће и касније предмет наше пажње, а овом приликом ћемо пре свега навести чињеницу да је од световних достојанственика овде споменут кир Радослав, кефалија Сера, велики челник, дворанин (οἰκεῖος) и зет царице Јелене (Јелисавете). Како је то уобичајено, на крају судског акта потписани су многи световни и црквени функционери, а најпре стоји српски потпис кефалије Радослава.[362] Серски кефалија Радослав вишеструко је занимљива личност, пре свега због чињенице да је то први познати Србин који је био на том важном положају за време српске власти у Серу, а на њега је дошао свакако после Грка Комнина Евдемонојоана. Личност кефалије Радослава одавно је запажена у стручној литератури, па се са правом веровало да је он био брат Милоша Повића, челника и логотета цара Стефана Душана. Тај Радослав Повић писао је 1368. године Дубровчанима „in domo sua in civitate Serrarum".[363] Чини се да је серски кефалија Радослав, који је на

---

[360] У скоро савременом трактату Псеудо Кодина велики папија се налазио на 23-ћем месту листе титула; наглашава се да је у старини имао неку непознату дужност, а да сада нема никакву. Cf. Pseudo Kodinos 138, 178.

[361] О Дуки Нестонгу cf. Trapp, PLP No. 20198. Познато је да је Дука Нестонг био учен човек и да је написао једну хронику од стварења света. Cf. Chil. I, p. II; Ostrogorsky, *Juges généraux* 1318 (= СД IV, 259 сл.); Soulis, *Serbs* 151, 260, n. 3 et 4; Самсарис 205, н. 3 напомиње да најстарији спомен породице Нестонга потиче из XI века. Још је Соловьев, *Архонты* 282, н. 36 претпоставио да је породица Нестонга била словенског порекла, из XIII века наводи Андроника Нестонга, полубрата цара Јована III Ватаца (1224), а из 1267. године Алексија Дуку Нестонга, кефалију Солуна.

[362] Esph. No. 27, p. 162—164. Акт је сачуван у препису где је регистрован и потпис кефалије Радослава, али је назначено да је у оригиналу било написано σλαβώνιστι. О том податку в. Соловјев, *Судије и суд* 157; Ostrogorsky, *Juges généraux* 1319, n. 11 (= СД IV, 260, н. 11); исти, *Серска област* 93 (= СД IV, 547 сл.); исти, *О серском митрополиту* 224; Михаљчић, *Крај српског царства* 140. Живојиновић, *Судство* 202 уочава чињеницу да је Радослав потписао одмах иза серског митрополита Јакова, што кефалије обично нису чиниле.

[363] К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик 11 (1892) бр. 19, стр. 35; Јиречек, *Историја* I, 245; Соловјев, *Судије и суд* 157; Живојиновић, *Судство* 202; Острогорски, *Серска област* 93, 101 (= СД IV, 548, 557); Ostrogorsky, *Juges généraux* 1319, n. 11 (= СД IV, 260 н. 11); Михаљчић, *Крај српског царства* 140. Учени R. J. Loenertz, *Notes sur le règne de Manuel II à Thessalonique*, BZ 50 (1957) 393, n. 12 погрешно је веровао да је у питању Радослав Хлапен, признати великаш из средине XIV столећа. Ваља упозорити на важну исправку коју је у читање документа из августа 1365. године унео издавач Н. Икономидис. Ранији издавачи су сматрали да је Радослав припадао

тој дужности сменио Комнина Евдемонојоана, добар пример за упознавање управног апарата Српског царства у освојеним византијским крајевима. Као угледан великаш, Радослав је поред ове одговорне дужности имао и титулу великог челника, а био је и дворанин (οἰκεῖος) и зет царице Јелене, али се не може одредити степен тог сродства.

Пратећи установе које су за српске власти у Серу живеле у овом граду, ваља се окренути судовима и функционерима ангажованим у њиховом раду. Истине ради треба навести да постоје вредне студије о судијама и судству у грчким крајевима Српског царства,[364] као и то да је и Г. Острогорски у данас већ класичној књизи о Серској држави документовано расправљао о организацији њеног судства.[365] Стога ће можда изгледати непотребно да се опет о томе расправља, јер се јавља реална опасност да се понове неке већ изречене оцене. Свесни тога, ипак ћемо приступити споменутом послу а у жељи да судство посматрамо само кроз призму живота града Сера. Мирјана Живојиновић је сажела изнета тумачења о карактеру судства у византијским областима државе Стефана Душана која постављају важно питање: да ли је оно моделирано по српском законодавству, или „што је још вероватније да се оно ту образовало под утицајем византијских правних норми".[366] У досадашњим истраживањима је наглашавано да је у Серу мешовити митрополитски суд за српске власти доживео знатне промене, а нарочито када је после децембра 1355. године овај град постао средиште нове државе; тада је овде коначно створен мешовити суд какав је постојао и у византијским градовима а у чијем раду су учествовали и угледни световни људи.[367]

Мирјана Живојиновић је педантно забележила да је из времена између 1348. и 1388. године сачувано осам докумената суда серске митрополије.[368] Та констатација се може донекле исправити, јер постоји документ који сведочи да је такав мешовити суд у Серу деловао и пре 1348. године. То је споменута простагма из априла 1346. године коју је цар Стефан Душан издао свом дворанину кир Георгију Фокопулу, угледном житељу Сера. Тај текст сведочи да је Георгије Фокопул већ имао акт којим му се дозвољава да сагради још један млин, а који је издао серски кефалија кир Михајло Аврамвака са световним и црквеним архонтима Сера.[369] Дакле, један мешовити суд је постојао у Серу већ у пролеће 1346.

угледној византијској породици Торника, а нови издавач је уместо тог презимена прочитао да је Радослав имао титулу великог челника. Cf. Esph. No. 27, p. 159.

[364] Соловјев, *Судије и суд* 147 и даље; Живојиновић, *Судство* 197 и даље.

[365] Острогорски, *Серска област* 82—93 (= СД IV, 534 —545).

[366] Живојиновић, *Судство* 200.

[367] Острогорски, *Серска област* 83 (= СД IV, 535); Ostrogorsky, *Juges généraux* 1318, n. 4 (= СД IV, 259, н. 4); Живојиновић, *Судство* 200 сл.

[368] Живојиновић, *Судство* 198.

[369] Guillou, *Prodrome* No. 42, p. 134 sq. Соловјев, *Судије и суд* 159 сликовито каже да „бисмо могли овај скуп назвати обласном скупштином која врши судске функције".

године, не много после пада града у руке краља Стефана Душана. Штавише, чини се да је у праву био стари А. Соловјев верујући да је такав мешовити суд постојао у Серу и пре његовог пада под српску власт.[370] То показује да је српска власт у Серу само преузела мешовити суд, установу која је постојала у византијском правном систему доба Палеолога.

Из октобра 1348. године потиче одлука црквеног суда у Серу о метоху који је светогорски манастир Алипиу имао у селу Јежову, а на коме су били насељени елевтери пресељеници од мештана названи Кацулофанеримити (Κατζουλοφανερημίτας). Те сељаке су недавно присвојили архонтопули из Сера, па су монаси доказивали своја права на њих, показујући акте блаженог деспота Ромеја кир Калиста Палеолога а и покојног протостратора Синадина. На акту су после чланова митрополитовог клира најпре потписани Атанасије Скулисим, слуга (δοῦλος) моћног и светог нашег господина и цара, а онда и велики хетеријарх Јован Гаврас; потписи осталих лица су знатно оштећени, па се од једног чита само Каваларије (Καβαλλάριος).[371] Подаци ове судске одлуке показују да су ситни великаши из Сера — архонтопули користили нередовне прилике у којима се очигледно на прелазу од византијске ка српској власти нашао овај велики град. Настојали су да прошире и увећају своје поседе, па су у томе посегли и за неким имањима која су светогорски манастири поседовали у околини Сера.

У трагању за вестима о организацији судства и његовим установама у Серу за српске власти (1345—1371) окренућемо се документима који су већ из других разлога привукли нашу пажњу. То је пре свега судски акт из новембра 1360. године који расправља о поседима хиландарског метоха св. Николе у Каменикији, присвојеним у нередовним приликама од стране неких суседа а сада враћеним светогорској монашкој обитељи. Из повеље се види да је суду који је расправљао о овом спору председавао серски митрополит добро познати Србин Јаков, а да су у његовом раду учествовали пречасни црквени архонти, као и неки од „τῶν ἐπισήμων ἀρχόντων τῶν τε τῆς βασιλείας καὶ τῶν τῆς πολιτείας". По наредби митрополита на терен су изашли дворани пресвете царице Јелене (Јелисавете) велики папија Дука Нестонг и Комнин Евдемонојоан, а од црквених архоната хартофилакс и протонотар. Текст овог занимљивог акта, који је више пута био предмет пажње истраживача, у ствари је одлука мешовитог суда који је деловао у Серу и решавао многе спорове. На челу тог суда наслеђеног из византиј-

---

[370] Соловјев, *Судије и суд* 158 сл. као доказ наводи уговор о поклону метоха св. Георгија манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори (1344). Тај акт је састављен „пред пречасним црквеним и другим архонтима", а на крају су потписани: сакеларије, дикеј, економ, скевофилакс, сакелије, протекдик и двојица властелина, од којих је један био кастрофилакс града Сера.

[371] Kutl. No. 22, p. 92. Живојиновић, *Судство* 201, н. 3 и 4 најпре подсећа да је према Псеудо Кодину хетеријарх била војна функција; за титулу каваларија упозорава да је носио Станиша, брат Георгија, кефалије Јерисоса. Cf. Chil. I, No. 151, p. 316.

ског времена стајао је серски митрополит Јаков, који је и први српски потписао ову одлуку. Остали потписи на грчком језику откривају и друге чланове мешовитог суда: били су то најпре чланови митрополитовог клира, којима ћемо касније посветити више пажње,[372] али и двојица већ споменутих серских великаша: дворани царице Јелене серски кефалија Комнин Евдемонојоан и велики папија Дука Нестонг.[373] Као и наведена судска одлука из октобра 1348. године, тако и овај акт даје особито занимљиве вести да су људи из Сера користили нередовне прилике промене власти у граду и присвајали имања појединих манастира у околини.

Други документ, значајан за живот града Сера под српском влашћу, такође је већ спомињани судски акт из августа 1365. године, којим се решава спор између светогорских манастира Есфигмена и Кутлумуша око цркве св. Георгија у селу Зинзос. О предмету се решавало пред судом коме је председавао на крају и потписани серски митрополит Сава, а у чијем раду су учествовали пречасни црквени архонти митрополита, као и царичин дворанин и зет, велики челник и кефалија Сера Радослав, царичин дворанин и братучед Алексије Асен, васељенске судије ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ Орест и Димитрије Комнин Евдемонојоан, затим неки из сената: велики чауш кир Кардамис (нема имена), Палеолог Макродука, кир Михајло Схулис и други архонти.[374] За нас је важно да су се од чланова мешовитог суда на крају акта потписали: Алексије Асен, слуга (δοῦλος) и братучед (ἐξάδελφος) царице Јелене, који је потписао међу црквеним архонтима, док су на полеђини потписани слуга δοῦλος) царице Јелене, ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ и васељенски судија Орест, као и Димитрије Комнин Евдемонојоан, васељенски судија.[375]

Да би се стекла потпунија слика о организацији судства за време српске власти у Серу (1345—1371), треба погледати још

---

[372] Потписани су: Манојло Куварас, ђакон и економ серске митрополије, Јован Модин, јереј и сакеларије, Георгије Триволис, јереј и хартофилакс, Јован Заварнас, ђакон и сакелије, Димитрије Апелмене, протекдик, а на полеђини и Јован Синадин, протонотар.

[373] Chil. I, No. 146, p. 307—310. О значају тог судског акта уп. Соловјев, *Судије и суд* 157 који наглашава да у овом суду поред митрополита седи још 6 чланова његовог клира и двојица световних властелина, од којих је један био кефалија а други бивши кефалија; он сматра да ова слика потпуно одговара члану 175 Душановог законика. В. и Острогорски, *Серска област* 94 (= СД IV, 536); Ostrogorsky, *Juges généraux* 1319 (= СД IV, 260); Живојиновић, *Судство* 201 сл.; Михаљчић, *Крај српског царства* 154.

[374] Esph. No. 27, p. 162 sq.

[375] Ibid. No. 27, p. 163 sq. Од црквених достојанственика овде су потписани: серски митрополит Сава (српски), архимандрит и протосинђел Григорије, игуман Пресвете Богородице Спилејске (српски), јеромонах Захарије, еклесијарх серске митрополије, Никола Милец, дикеј серске митрополије (српски), Манојло Лизикос, сакеларије серске митрополије, Јован Дисипат, ђакон и скевофилакс серске митрополије и Теодор Куварас, ђакон и хартофилакс серске митрополије. О значају овог акта cf. Ostrogorsky, *Juges généraux* 1319 (= СД IV, 261 сл.); Острогорски, *Серска област* 94 (= СД IV, 536); Esph. p. 159. Још је Соловјев, *Судије и суд* 159 приметио да је састав ове „судске скупштине бројан: митрополит + 7 чланова клира + кефалија + 2 васељенских судија + световна властела више од 4. Дакле било је 8 црквених и најмање 7 световних достојанственика".

један судски акт из тих година. Потиче из октобра 1366. године а решава спор око права и претензија великог примикирија Исариса на наследство његовог покојног зета каваларија Георгија Станише. О томе је решавао суд сакупљен по наредби деспота Јована Угљеше, који је и председавао седницама, а чинили су га серски митрополит, црквени архонти, васељенске судије и сви из сената (συγκλήτου). Тада је деспот наредио да ствар реши митрополит Сера заједно са следећим лицима: Јаков Прикаканис, игуман Велике Лавре св. Атанасија, Исаија из руског манастира на Светој Гори, Теодосије из Ватопеда, архимандрит Григорије, васељенске судије ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ Орест и Димитрије Комнин Евдемонојоан, мудар човек Никита Педиасим и пречасни црквени архонти.[376] Д. Кораћ верује да се деспот Јован Угљеша уствари тада повукао из споменутог суда, јер се радило о парници покренутој од угледног великаша Исариса.[376a] Сходно саставу мешовитог суда, акт су потписали: серски митрополит Сава (српски), јеромонах Јаков, игуман Велике Лавре, архимандрит и протосинђел Григорије, игуман Пресвете Богородице Спилејске (српски), јеромонах Григорије из Каракале, јеромонах Макарије Софијан, монах Теофан, велики економ Лавре св. Атанасија, Теодосије Ватопедски (српски), Манојло Лизикос, сакеларије серске митрополије, ђакон Теодор Куварас, сакелије серске митрополије, Јован Авалантис, табуларије серске митрополије. На полеђини акта потписани су васељенски судија и ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ Орест, Димитрије Комнин Евдемонојоан и Никита Педиасим; сва тројица потписаних световњака имају епитет слуге (δοῦλοι) деспота Јована Угљеше.[377]

Фебруара 1369. године настала је повеља која има снагу хрисовуље (χρυσοβούλλου δύναμιν ἔχων) деспота Јована Угљеше о спору између јериског епископа Давида и монаха Зографа око земљишта званог Сараварисовог у Јерисосу. Парница је вођена пред деспотом Јованом Угљешом и светим синодом (ἱερᾶς συνόδου) који су сачињавали: охридски архиепископ кир Григорије, светогорски прот и духовни отац деспотов кир Сава, ватопедски игуман кир Игњатије, хиландарски игуман кир Јован, игуман Ксенофона кир Доротеј, каракалски игуман кир Григорије, хиландарски проигуман кир Калист, башта хиландарског пирга кир Макарије, еклесијарх Карејске Лавре кир Дамјан, као и пречасни монаси кир Теодосије и кир Григорије Опареша. Пошто на основу исказа и докумената парничних страна — епископа Јерисоса Давида и монаха Зографа — пресуда није могла бити донета, одлучено је да се кир Никита Педиасим, дворанин (δοῦλος) деспота Јована Угљеше упути у Солун да би тамо испитао неке сведоке. Када се он вратио из Солуна, са потребним подацима, спор је решен у корист Зографа коме је деспотов отрок и дворанин кир Никита Педиасим требало да преда споменуту земљу у Јерисосу на слободно и несметано посе-

[376] Chil. I, No. 151, p. 316—321.
[376a] Кораћ, *Света Гора* 148.
[377] Chil. I, No. 151, p. 520 sq.

довање. На крају повеље је грчки потпис „Јован у Христу Богу верни деспот и самодржац Угљеша".[378]

О два последња судска акта детаљно је расправљао Г. Острогорски; пре свега је закључио да је деспот Јован Угљеша „овом престоничком суду председавао и руководио целокупним његовим радом", позивајући се на судски акт из октобра 1366. године. Анализом другог судског акта из фебруара 1369. године Г. Острогорски је закључио да је деспот Јован Угљеша увео новину у састав серског суда, јер се као његови чланови „поред серског митрополита, његовог клира и представника серског двора појављују представници светогорских манастира". Утицај цркве у судству карактеристичан је за Византију доба Палеолога, а подаци документа из фебруара 1369. године сведоче да је тако било и у Серу деспота Јована Угљеше.[379] Д. Кораћ такође верује да је о овом спору решавао суд серске митрополије у коме су учествовали десеторица светогорских монаха од којих су шесторица били Срби, а тројица Хиландарци; на основу тога закључује да је деспот Јован Угљеша за рад у суду одабирао поверљиве људе.[379a] Ако смо сагласни са изнетим тумачењем акта из октобра 1366, чини се да други акт деспота Јована Угљеше из фебруара 1369. године не говори о суду серске митрополије већ о сасвим другом телу — Светом синоду (ἱερὰ σύνοδος) у чијем раду су учествовали охридски архиепископ Григорије, представници најистакнутијих светогорских манастира, као и још неки угледни монаси. У исправност таквог тумачења уверава нас и чињеница да се у саставу овог тела — Светог синода не спомиње ниједан световни функционер или угледни великаш из Сера, како је то увек био случај. Нажалост, није познато зашто се овај Свети синод окупио у Серу почетком 1369. године и зашто је расправљао о спору између монаха Зографа и Давида, епископа Јерисоса. Из текста повеље деспота Јована Угљеше види се да је у раду овог Светог синода у Серу видну улогу имао и охридски архиепископ Григорије, али је свакако неубедљива претпоставка И. Сњегарова да се тада његова резиденција налазила у Серу, а да је његова јурисдикција обухватала Свету Гору, Сер и Драму.[380] Убедљивије изгледа тумачење Г. Острогорског да је архиепископ Григорије само привремено боравио на двору деспота Јована Угљеше у Серу и да је био његов главни саветодавац у спору између монаха Зографа и епископа Јерисоса.[381]

Анализирани документи, који су одавно запажени у стручној литератури, дају прегршт сазнања не само о судским установама у Серу, већ и о многим другим стварима везаним за живот тог града под српском влашћу. У њиховом посматрању кренућемо од суда који је постојао у Серу, решавајући многе имовинске и

---

[378] Соловјев — Мошин бр. 36, стр. 269—279.

[379] Острогорски, *Серска област* 84—86 (= СД IV, 536—539). Уп. Михаљчић, *Крај српског царства* 138 сл.

[379a] Кораћ, *Света Гора* 149, 151.

[380] И. Снегаров, *История на охридската архиепископия* I, София 1924, 335.

[381] Острогорски, *Серска област* 54 сл. (= СД IV, 536 сл.).

друге спорове. Подаци тих повеља јасно показују да је мешовити суд у Серу доживео извесне промене које су се пре свега односиле на структуру његових чланова: у првим годинама времена које нас овде занима у том мешовитом серском суду седео је кефалија града, као и угледни световни архонти. Међутим, у његовом раду учествовали су и угледни црквени архонти града, пре свега серски митрополит, али и чланови његовог клира који су и потписивали споменуте судске одлуке. Занимљиво је да су у раду тог суда учествовали и неки угледни световни људи из Сера, а понекад и представници угледних светогорских манастира.

Разуме се да се поставља питање од када је постојао и радио тај мешовити суд у Серу? У стручној литератури се често јављало уверење да његов рад ваља везивати за српску власт над Сером и крајевима југоисточне Македоније, односно за време после 24. септембра 1345. године, када су одреди Стефана Душана ушли у Сер. Повеље које смо анализирали дају основ за закључак да је такав мешовити суд постојао у Серу и пре његовог пада под српску власт и да је само наставио свој живот под новим господарима. Та констатација је веома важна за поимање темеља на којима је почивала власт краља и цара Стефана Душана у освојеним византијским градовима и крајевима, јер показује да су у области судства преузете установе које су постојале за претходне византијске власти. Само се мора признати да је за српске власти тај мешовити суд у Серу доживео извесне промене које су биле условљене и променама у самом граду и околини. Јер, српска власт је у Серу обележена и једном важном променом у положају и статусу града. До смрти цара Стефана Душана (20. децембра 1355) Сер је био само један од важних градова у његовој пространој држави, можда чак и једна од њених престоница, да би се после тога његов положај потпуно изменио. После тог за судбину Српског царства фаталног догађаја, Сер је постао главни град државе у којој је најпре владала Душанова удовица царица Јелена (Јелисавета), а затим од јесени 1365. године моћни великаш деспот Јован Угљеша. Акт из октобра 1366. године сведочи да је мешовитим судом у Серу председавао деспот Јован Угљеша, што је очигледно новина у односу на раније стање, јер је још колико августа исте године тим судом председавао сам митрополит града. Очигледно је да се та важна промена може објаснити променама и у положају самог града Сера и државе којој је он био средиште: како је то убедљиво растумачио Г. Острогорски тада је дошло до промене у самом врху Серске државе, јер је царицу удовицу Јелену на власти сменио деспот Јован Угљеша.[382]

---

[382] Острогорски, *Серска област* 5—7, 84 (= СД IV, 436—439, 536). Михаљчић, *Крај српског царства* 140 сматра да је деспот Јован Угљеша наметао своју личност установама световног и црквеног карактера и да је серском митрополиту ускратио важна права. Потписи световних функционера на анализираним повељама речито илуструју споменуту промену власти у Серу: на повељи из новембра 1360. потписани су: Алексије Асен, кефалија Сера Комнин Евдемонојоан и велики папија Дука Нестонг, сви као слуге (δοῦλοι) свете и владајуће царице, односно Јелене (Јелисавете). На судској

Анализиране повеље садрже још неке важне податке о организацији судства у Серу за српске власти, а тиме и у другим крајевима царства Стефана Душана. То је пре свега установа васељенских судија која је такође позната из судства савремене Византије. Овде бисмо само хтели да подсетимо на неке основне податке: установу васељенских судија, којих је било четворица — двојица световњака и двојица из реда духовних лица — увео је реформом цар Андроник III Палеолог.[383] Међутим, установа васељенских судија доживела је ускоро промене и у самој Византији, пре свега због избијања скандала око њихове корумпираности (1337), после чега се осим оних у престоници васељенске судије јављају и у другим значајним градовима царства (Солун, Лемнос, Мореја па чак и далеки Трапезунт).[384] Пошто нас овде особито занима град Сер, подсетићемо на важну чињеницу да се овде за владе царице Јелене (Јелисавете) и деспота Јована Угљеше јављају двојица васељенских судија: καθολικοὶ κριταί Орест и Димитрије Комнин Евдемонојоан који је раније био кефалија Сера; о њима дају податке два акта мешовитог суда у Серу из августа 1365. и октобра 1366. године, дакле из времена када је Сер већ био главни град државе која је издвојена из оквира Српског царства после смрти Стефана Душана (20. децембра 1355). Из самог краја српске власти у Серу (јануар 1371) потиче повеља која решава спор између Хиландара и руског манастира св. Пантелејмона око неких поседа у околини Струмице. Спор је решен у корист Хиландара а на крају акта је потписан Михајло Јоскулис, васељенски судија и слуга (δοῦλος) нашег светог господара и пресрећног деспота.[385] Нема сумње да је пресрећни деспот који је наведен и у тексту

одлуци из августа 1365. од световних лица потписани су: Алексије Асен, затим ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ и васељенски судија Орест, као и васељенски судија Димитрије Комнин Евдемонојоан, сва тројица као слуге (δοῦλοι) свете и владајуће царице, односно Јелене (Јелисавете). Cf. Chil. I, p. 146, p. 310; Esph. No. 27, p. 163. Насупрот томе, повеља из октобра 1366. показује сасвим друкчије стање; на крају акта од световних функционера потписани су: ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ и васељенски судија Орест, васељенски судија Димитрије Комнин Евдемонојоан и Никита Педиасим, сва тројица као слуге (δοῦλοι) „пресрећног и моћног деспота", односно Јована Угљеше. Cf. Chil. I, No. 151, 320 sq. Такви односи функционера према владару сасвим одговарају византијским узорима.

[383] О томе в. И. Соколов, *Вселенские суды в Византии,* Казан 1915; P. Lemerle, *Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III,* Memorial L. Petit, Paris 1948, 292 sq.; idem, *Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues,* Mélanges H. Grégoire I (1949) 369 sq.; idem, *Documents et problèmes nouveaux concernant les juges généraux,* Δελτίον τῆς Χρνστ. 'Αρχεολ. Ἑταιρείας IV, 1 (1964—5) 29—44.

[384] Lemerle, *Juge général* 301; Ostrogorsky, *Juges généraux* 1317 (= СД IV, 257 сл.). Ostrogorsky, *Juges généraux* 1319 (= СД IV, 265 сл.) је напоменуо да се у Солуну као градски судија (κρίτης τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης) јавља Константин Арменопул; овде су касније деловали двојица судија који немају епитет Ῥωμαίων.

[385] V. Mošin — A. Sovre, *Suplementa ad acta graeca Chilandarii,* Ljubljana 1948, No. 8, p. 31—33. О том спору говоре два грчка акта Хиландара из децембра 1370. и јуна 1374. године (cf. Chil. I, No. 153, p. 323 sq., No. 155, p. 326—329), као и српска повеља из 1376. године. Уп. А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века),* Београд 1926, бр. 84, 169—171.

у ствари Јован Угљеша, па је према томе Михајло Јоскулис био последњи васељенски судија за време српске власти у Серу.[386]

Разуме се да су у стручној литератури одавно запажени подаци о васељенским судијама у Серу за време српске власти.[387] О суштини и месту васељенских судија у Српском царству први је размишљао П. Лемерл, уочивши да су они овде имали друкчије место него у Византији; васељенске судије у Серу не потписују сами наведене документе, већ као чланови мешовитог суда.[388] Те идеје угледног француског византолога делимично је прихватио Г. Острогорски, који је у више махова посматрао улогу и место васељенских судија у Серу. Остао је уверен да се они јављају у Серу тек пошто је град постао средиште посебне државе под царицом удовицом Јеленом (Јелисаветом), а затим и деспотом Јованом Угљешом. С друге стране, Г. Острогорски је уочио да се, за разлику од Византије, у Серу јављају само двојица васељенских судија и да су обојица били световњаци, али је нагласио да „то уосталом не значи да је удео цркве у судству овде био мањи но у Византији. Васељенске судије Орест и Евдемонојоан делају као чланови суда серске митрополије. Да ли су они вршили ту дужност и ван овог суда? То је могућно, али недостатак извора не допушта нам да то са сигурношћу тврдимо". Пошто се у анализираном судском акту из новембра 1360. године још не спомињу васељенске судије, Г. Острогорски верује да је то terminus post quem за њихову појаву у Серу, док terminus ante quem види у повељи из августа 1365. године, када су први пут споменути.[389]

Уверење Г. Острогорског о времену појаве васељенских судија у Серу почива на подацима споменутих судских аката из августа 1365. и октобра 1366. године. Међутим, чини се да се може поверовати да су васељенске судије постојале у Српском царству и за владе Стефана Душана, дакле пре децембра 1355. године. О томе пре свега сведочи податак да је у посланству цара Стефана Душана папи Инођентију VI у Авињон (јуна 1354) био и „Bossidarius iudex generalis".[390] На основу тога је А. Соловјев веровао да је установа васељенских судија постојала и у царству Стефана Душана.[391] Јасније

[386] Острогорски, *Серска област* 90 сл. (= СД IV, 544 сл.); Ostrogorsky, *Juges généraux* 1320 (= СД IV, 262). О личности Михајла Јоскулиса cf. Trapp, PLP No. 8220.

[387] Соловьев, *Архонты* 283; Исти, *Судије и суд* 157; Живојиновић, *Судство* 202 сл.; Острогорски, *Серска област* 87, н. 27 (= СД IV, 546, н. 27); Ostrogorsky, *Juges généraux* 1318 sq. (= СД IV, 258—262).

[388] Lemerle, *Juge général* 313 sq. Чини се да Ostrogorsky, *Juges généraux* 1321 (= СД IV, 263 сл.) с правом сумња у уверење истог аутора да су васељенске судије у Серу само сачувале своје титуле без функција.

[389] Ostrogorsky, *Juges généraux* 1321 (= СД IV, 263); Острогорски, *Серска област* 87 сл. (= СД IV, 540, н. 27). Те судове прихвата Живојиновић, *Судство* 202 сл.

[390] В. нап. 356.

[391] Соловьев, *Архонты* 281. Још је Јиречек, *Историја* I, 233 веровао да је овде у питању дворски судија који се спомиње у члану 177 Душановог законика. Уп. Соловјев, *Судије и суд,* 157. То прихвата и Острогорски, *Серска област* 87 сл., н. 27 (= СД IV, 540, н. 27).

ради овде бисмо подсетили на податке о васељенским судијама у другим крајевима расточеног Српског царства. Из маја 1362. године потиче простагма цара Симеона Палеолога Стагијском скиту која потврђује поседе дароване од лариског митрополита Антонија, васељенског судије Ромеја.[392] Дакле, верујемо да је установа васељенских судија постојала у царству Стефана Душана и пре његове смрти (20. децембра 1355), па да их је можда било и у Серу, једном од најважнијих градова тада простране српске државе.

Анализирани акти мешовитог суда у Серу из августа 1365. и октобра 1366. године садрже још нека важна сазнања о васељенским судијама у овом граду. Пре свега значајно је да су обојица васељенских судија били Грци, свакако угледни житељи Сера који су прихватили нову српску власт. Од њих двојице пажњу ћемо најпре посветити Оресту, који је поред важне функције васељенског судије имао и титулу ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ.[393] На југоисточној страни серске тврђаве сачувана је кула у локалном предању позната као Јеленина или Орестова кула. На кули је изведена представа шлема са двоглавим орлом са чије обе стране се налази грчки натпис изведен у опеци. Његов десни део — око кога су се трудили многи заслужни истраживачи историје и старина града Сера[394] — по прихваћеном читању требало би да гласи Πύργος Στεφάνου βασιλέως ὅν ἔκτισεν Ὀρέστης.[395] На левој страни од споменутог хералдичког шлема такође се налази краћи натпис за који се најпре веровало да је словенски, али га је тачно прочитао А. Ксингопулос, искусни и заслужни истраживач споменика Сера; по њему ту стоји Αὐγού(στου) Δ΄(Ι)νδ(ικτιωνος Γ) . . ΩΝΗ (6858).[396] Дакле, натпис показује да је велику кулу у Серу саградио Орест за владе цара Стефана Душана августа 1350. године, што несумњиво показује да је он био угледна личност за српске власти у Серу.

О Оресту је расправљао још А. Соловјев, упозоривши да се у повељи цара Андроника II Палеолога из августа 1323. године царевом

---

[392] Соловјев — Мошин бр. 33, стр. 246. Постоји још једна повеља у којој је лариски митрополит Антоније забележен као васељенски судија Ромеја; то је његов акт датиран јуном XI индикта којим се потврђују поседи Атанасију, ктитору Метеора. Cf. Н. Веис, Σερβικὰ καὶ βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου, Βυζαντίς 2 (1911) No. 4, стр. 18. Та друга повеља по свој прилици потиче из јуна 1359. године. Уп. Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 251, н. 103.

[393] У трактату Псеудо Кодина из средине XIV века ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ се налази на 30-том месту ранг-листе, а каже се да му је дужност да када војска треба да застане, одабере погодно место за логоровање. Cf. Pseudo-Kodinos 138, 248 sq.

[394] О читавој дискусији у читању натписа в. сажето Soulis, *Serbs* 153 sq., App. III; Острогорски, *Серска област* 89, н. 35 (= СД IV, 542 сл., н. 35); Виз. извори VI, 482 сл., н. 407 (Б. Ферјанчић).

[395] То читање натписа предложио је Соловјев, *Цар Душан* 475 сл. Острогорски, *Серска област* 89, н. 35 (= СД IV, 542 сл., н. 35) каже да је А. Ксингопулос прихватио ово читање. Soulis, *Serbs* 153 sq., App. III га такође прихвата речима да је оно "the most acceptable reading".

[396] А. Ксингопулос, Ἔρευναι εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Σερρῶν, Солун 1965, 14 сл. Уп. Острогорски, *Серска област* 90, н. 36 (= СД IV, 543, н. 36); Soulis, *Serbs* 154, App. III. Папагеоргију 240 верује да је Орестова кула била на месту Великог пирга, споменутог у хрисовуљама Андроника II Палеолога.

дворанину пансевасту севасту кир Јовану Оресту потврђује баштински посед у Мелнику који је он добио од таста севаста Палата. А. Соловјев је веровао да је тај Орест, ако се оженио почетком 20-тих година XIV века, 1366. године могао бити још жив.[397] Орест је заинтересовао и друге истраживаче историје града Сера под српском влашћу, па се јавила и доста раширена претпоставка да је он био кефалија града и то баш августа 1350. године када је сазидао споменуту кулу.[398] Г. Острогорски је прихватио и идеју А. Соловјева да је васељенски судија Орест у ствари пансеваст севаст Јован Орест из хрисовуље Андроника II Палеолога од августа 1323. године, на основу чега је закључио да је у питању велепоседник у византијским крајевима који су пали под српску власт; тада је Орест, као и други угледни Ромеји, пришао цару Стефану Душану и уместо скромне титуле севаста добио нову ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ.[399] Претпоставка да је Орест био и 1350. године кефалија Сера могла би се поткрепити још једном чињеницом: серски кефалија Димитрије Комнин Евдемонојоан (1360) постао је касније васељенски судија (1365), па се може веровати да је исти пут каријере имао и споменути Орест.

Други васељенски судија познат за српске власти у Серу био је такође Грк — Димитрије Комнин Евдемонојоан који је пре добијања ове одговорне дужности био кефалија Сера (1360), али за разлику од Ореста, он нема никакву титулу. Иако је извесно да је и Димитрије Комнин Евдемонојоан био угледан и имућан житељ Сера, о њему нема података у другим савременим изворима. Г. Острогорски само наводи натпис са једне плаштанице (1406—7) где се каже да је она дар Николе Евдемонојоана, можда потомка нашег васељенског судије у Серу.[400]

Већ смо нагласили да споменути судски акти дају читав прегршт занимљивих података о приликама у граду Серу. Идући редом њиховог значаја, најпре ћемо обратити пажњу на вести о сенату. Тако акт из августа 1365. године каже да су у раду мешовитог суда учествовали и други чланови сената (συγκλήτου): велики чауш кир Кардамис (нема имена), Палеолог Макродука, кир Михајло Схулис и други архонти.[401] Други судски акт из октобра 1366. године такође каже да су у раду мешовитог суда, којим је председавао деспот Јован

---

[397] Гудас ΕΕΒΣ 4 (1926) No. 11, p. 226—229; Dölger, *Reg.* No. 2496; Соловьев, *Архонты* 280 сл.

[398] То је помислио већ Соловьев, *Архонты* 281, али је касније веровао да је Орест био и кастрофилакс Сера. Уп. Соловјев, *Цар Душан* 472 сл. Идеју да је Орест био кефалија Сера прихватају: Острогорски, *Серска област* 90 (= СД IV, 542 сл.); Ostrogorsky, *Juges généraux* 1320, n. 14 (= СД IV, 261, н. 14); Soulis, *Serbs* 151, 261, n. 7; idem, *Notes* 374, n. 6; Михаљчић, *Крај српског царства* 140; Esph. p. 159.

[399] Острогорски, *Серска област* 90 (= СД IV, 544).

[400] Catalogue de l'exposition L'art byzantin, art européen, Athènes 1964, p. 476, No. 586; Ostrogorsky, *Juges généraux* 1319, n. 9 (= СД IV, 260, н. 9). О тој личности cf. Trapp, PLP No. 6222.

[401] Esph. No. 27, p. 162 sq. Издавач акта Н. Икономидис у коментару наглашава да споменути великаши нису познати из других извора. Cf. Ibid. p. 159. О првој двојици Кардамису и Палеологу Макродуки cf. Trapp, PLP Nos. 11184 et 17434.

Угљеша, учествовали и сви из сената (συγκλήτου).[402] Наведене вести о сенату у Серу коментарисао је Г. Острогорски у својој класичној књизи о Серској држави царице удове Јелене (Јелисавете) и деспота Јована Угљеше. Полазећи од чињенице да се први податак о сенату у Серу среће тек у повељи из августа 1365, а да о тој установи још нема речи у акту из новембра 1360. године, Г. Острогорски је почетак рада серског сената везао за време када је овај град био престоница државе царице Јелене и деспота Јована Угљеше. Сенат у Серу је устројен по угледу на Цариград а окупљао је најугледније световне великодостојнике. Сасвим је уверљиво тумачење Г. Острогорског да сенат као тело није учествовао у раду споменутог мешовитог суда, већ да су у питању само угледни људи из града који су због тога и били чланови сената.[403] Ради добијања тачне слике о сенату у византијским градовима времена Палеолога навешћемо резултате истраживања Љ. Максимовића: он сматра да су у Солуну постојали неки облици градске самоуправе, пре свега једна врста градског сената (βουλλή, σύγκλητος) који су сачињавали чланови угледних великашких породица. Са тим телом је сарађивао и кефалија града, вероватно као његов председник.[404] Што се тиче сената у Серу, исти аутор верује да је он настао по узорима из византијских градова, али сматра да није реч о сталном телу, већ да се оно састајало према потреби, окупљајући угледне људе из града. Серски сенат био је државни а не градски орган, јер је Сер после децембра 1355. године био престоница посебне државе.[405]

Наведени документи из 1360, 1366. и 1369. године говоре и о појединим угледним личностима Сера у доба српске власти. У питању је најпре Никита Педиасим у тексту повеље из октобра 1366. године, назван отроком и дворанином (οἰκεῖος) деспота Јована Угљеше, али који нема никакву титулу. Иако ћемо у каснијем излагању посветити пажњу угледним људима Сера који су после септембра 1345. године пришли новој српској власти, овде бисмо хтели ипак да нешто прозборимо о Никиту Педиасиму, занимљивом човеку који је привукао пажњу истраживача. О њему је први расправљао А. Соловјев, погрешно претпоставивши да је он био васељенски судија у Серу, што се из савремених докумената не може закључити. Са друге стране, истакнути посленик наше старије историографије је на основу епитета премудри (σοφώτατος) веровао да је Никита Педиасим имао положај ипата филозофа на српском двору.[406] Г. Острогорски је обратио пажњу на личност Никите Педиасима, напоменувши да он потиче из угледне византијске породице. Јован Педиасим, ђакон и скевофилакс Охридске архиепископије из времена

---

[402] Chil. I, No. 151, p. 316—321.

[403] Острогорски, *Серска област* 91 сл. (= СД IV, 545 сл.).

[404] Maksimović, *Administration* 254.

[405] Ibid. 150 sq.

[406] Соловьев, *Архонты* 283 сл.; исти *Судије и суд* 160. У то да је Никита Педиасим био васељенски судија посумњао је с правом још Lemerle, *Juge général* 313; idem, *Tribunal imperial* 378, n. 2. Исто: Острогорски, *Серска област* 86, н. 20 (= СД IV, 538, н. 20). О Никити Педиасиму cf. Trapp, PLP No. 22236.

царева Андроника II и Андроника III Палеолога, имао је титулу ипата философа, а писао је коментаре о Хесиоду, Теокриту, Аристотелу, као и „саставе из грчке митологије са алегоричким тумачењима, расправе о геометрији и музици, опробао се и у песништву јамбским стиховима о рђавој и доброј жени". Исти аутор спомиње и Теодора Педиасима који је у првој половини XIV столећа живео у Серу; писао је беседничке списе духовне и световне садржине, затим о серском храму и о светим Теодорима Стратилату и Тирону, заштитницима града Сера. Г. Острогорски се пита да ли Никита Педиасим није можда био син овог Теодора Педиасима.[407] После ових корисних подсећања на могуће претке нашег Никите Педиасима, Г. Острогорски је расправљао и о њему. Исправно је закључио да је он — иако није имао никакву титулу или функцију — био поверљив човек деспота Јована Угљеше, што се види из епитета правдољубив и премудри који му се придају, а пре свега из околности да га је у јесен 1369. године серски господар послао у Солун поводом дугог спора између манастира Зографа и епископа Јерисоса. Осим тога, Никита Педиасим је у споменутој зографској повељи назван деспотовим отроком, чиме он „наглашава присност свог односа према њему као свом личном поверенику"; Никита Педиасим „не само да није роб већ је господин — кир — и деспотов дворанин οἰκεῖος)".[408] Тачно је да је у споменутој зографској повељи из фебруара 1369. године он назван господин (кир) и што је још важније и деспотовим дворанином, а то је чињено у духу византијских норми у односима великаша и функционера царства према василевсу.[409] Са друге стране, не треба сметнути са ума да је исти Никита Педиасим споменут и у акту мешовитог серског суда из октобра 1366. године, а што је још важније на крају је поред других угледних лица потписан као слуга (δοῦλος) деспота Јована Угљеше.[410] У јесен 1366. године деспот Јован Угљеша био је врховни господар у Серској држави, па је односе према својим великашима моделирао по узорима царства Ромеја.

У даљој анализи споменутих судских аката споменућемо и важан податак да је новембра 1360. године мешовитим судом у Серу председавао митрополит Јаков, а да је исти био састављен од пречасних црквених архоната ἀλλὰ δὴ καί τινων τῶν ἀπὸ τῶν ἐπισήμων ἀρχόντων τῶν τε βασιλείας καὶ τῶν τῆς πολιτείας.[411] Колико нам је познато, досада је једино Г. Острогорски обратио пажњу на ово занимљиво место, тумачећи да се термин βασιλεῖα односи на Византијско

[407] Острогорски, *Серска област* 86 сл., н. 22 (= СД IV, 538 сл., н. 22). О томе cf. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München 1897, 486; H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 710 sq., 700; Б. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници*, Београд 1942, 84 сл. О споменутим члановима рода Педиасима cf. Соловјев, *Судије и суд* 160; Trapp, PLP Nos. 22235 et 22234.

[408] Острогорски, *Серска област* 86, н. 22 (= СД IV, 539, н. 22).

[409] О томе пре свега в. Maksimović, *Administration* 29 sq., 55, 57 где је наведена и одговарајућа литература.

[410] Chil. I, No. 151, p. 321.

[411] Ibid. I, No. 146, p. 307 sq.

царство, а да други термин πολιτεῖα подразумева Серску државу.[412] Као доказ за изнето тумачење он је навео чињеницу да се у другом судском акту из августа 1365. године спомиње неки човек из царства (ἀνὴρ τὶς τῶν ἐκ τῆς βασιλείας).[413]

Посматрајући исказе наведених докумената који су временски блиски, чини се да међу њима постоји извесна разлика. У покушају да такво тумачење и оправдамо кренућемо од другог акта који описује раније стање. Одлука суда серске митрополије из августа 1365. године решава спор између манастира Кастамонита и Есфигмена око цркве св. Георгија у селу Зинзосу. Тај храм је из темеља саградио неки човек из царства (ἀνὴρ τὶς τῶν ἐκ τῆς βασιλείας) по имену Кападокс који је то учинио уз дозволу тадашњег цара. Пред крај живота споменути Кападокс је цркву св. Георгија даровао манастиру Есфигмену и о томе је у присуству његовог сина Јована Кападокса сачињен акт, а он је сам изјавио да тај тестамент треба да се оствари за 20 година.[414] Сасвим је извесно да се овде израз царство (βασιλεῖα) односи на Византију, јер је споменути Кападокс храм св. Георгија зидао још у време када су ови крајеви били под скиптром василевса Ромеја. Што се тиче термина царство (βασιλεῖα) у судском акту из новембра 1360. године, чини се да он има друкчије значење. Да подсетимо да се овде каже да су у раду мешовитог суда којим је председавао серски митрополит Јаков поред црквених архоната учествовали и неки од угледних људи из царства (βασιλεῖα) и политије (πολιτεῖα).[415] По нашој оцени под изразом политија (πολιτεῖα) ваља разумети град Сер и његове установе, док се под изразом царство (βασιλεῖα) крије нова држава која је после смрти Стефана Душана створена са центром у том граду, најпре под влашћу царице Јелене (Јелисавете), а затим негде од јесени 1365. године деспота Јована Угљеше. Стварање те нове државе унело је значајне промене у положај и живот Сера, јер је град сада постао њена престоница. Поред архоната града, који су се и раније истицали угледом и утицајем, сада се јављају и архонти царства (βασιλείας) који су у ствари били у служби царице Јелене, господарице у новој Серској држави. Они су се и могли звати ἄρχοντες τῆς βασιλείας с обзиром на чињеницу да је она титулу царице носила од 16. априла 1346. године. Чини се да овакво тумачење налази потврду у више пута спомињаном судском акту из августа 1365. године у коме је као члан мешовитог суда митрополије у Серу најпре споменут Радослав, челник, кефалија Сера и слуга (δοῦλος) царице Јелене (Јелисавете); у раду суда учествовао је и Алексије Асен, који је братучед (ἐξάφελφος) али и слуга (δοῦλος) царице Јелене. На крају акта су потписи световних и духовних лица, од којих су царичиним

---

[412] Острогорски, *Серска област* 81 (= СД IV, 532); Ostrogorsky, *Juges généraux* 1318 sq. (= СД IV, 259). Та тумачења прихвата Н. Икономидис. Cf. Esph. p. 160.

[413] Esph. No. 27, p. 162. У коментару се верује да се покојни Кападокс обратио Андронику II или Андронику III Палеологу. О споменутим члановима рода Кападокса cf. Trapp, PLP Nos. 11051 и даље.

[414] Esph. No. 27, p. 162 sq.

[415] Chil. I, No. 146, p. 307 sq.

слугама (δοῦλοι) названи исти Алексије Асен, Орест који је био васељенски судија и ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, као и васељенски судија Димитрије Комнин Евдемонојоан.[416] Дакле, царица Јелена је као владарка у Серској држави имала своје људе архонте, од којих су неки именом споменути у судском акту од августа 1365. године. Извесну потврду нашем тумачењу даје члан 176 Душановог законика о компетенцијама „владалаца градских" који би могли бити исто што и ἄρχοντες τῆς πολιτείας.[417]

У даљем посматрању прилика у Серу под српском влашћу, дакле у времену између 1345. и 1371. године, обратићемо пажњу на вести извора о угледним и имућним локалним великашима који су прихватили нове господаре и под њима текли успешне каријере. Подаци о њима значајни су не само за упознавање прилика у самом Серу, већ и знатно шире у читавом Српском царству Стефана Душана. Као природно се поставља питање у којој мери су Грци, односно византијски архонти били спремни да приђу новим господарима, разуме се под условом потврде старих и стицања нових поседа и повластица. О томе постоје корисни радови који речени проблем посматрају у целини или у појединим грчким областима освојеним од српског краља и цара Стефана Душана.[418]

Пошто нас овде занима град Сер, покушаћемо да саберемо вести о локалним архонтима Грцима који су прихватили нову српску власт и уклопили се у њене токове. О неким од њих смо већ говорили будући да су заузимали важна места у управи коју је организовала нова власт, па ћемо овде само на њих подсетити. У питању су пре свега кефалије Сера; идући хронолошким редом, били су Михајло Аврамвака, по свој прилици Орест, затим Димитрије Комнин Евдемонојоан и Радослав Повић, што показује да су тројица од њих били Грци а један Србин.[419] После њих на ред долазе васељенске судије Орест и Димитрије Комнин Евдемонојоан, обојица припадници утицајне и богате локалне властеле која је делимично прихватила српску власт, очекујући од тога материјалне и друге користи. Међутим, извесно је да у изворима постоје обавештења о још неким припадницима серске аристократије који су такође пришли новој власти, али нису били подарени одговорним дужностима у управном и судском апарату. Упркос томе, они су били важан сегмент нове српске власти у Серу, па ћемо покушати да их овде наведемо хронолошким редом.

---

[416] Esph. No. 27, p. 162.

[417] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354,* Београд 1898, 137 сл., Соловјев, *Судије и суд* 156.

[418] Соловьев, *Архонты* 275—287; А. Соловьев, *Фессалийские архонты в XIV веке,* Bsl. 4 (1932) 159—174. За Серску државу в. Острогорски, *Серска област* 1 и даље (= СД IV, 425 и даље). За Тесалију в. Ферјанчић, *Тесалија* 227—264.

[419] Острогорски, *Серска област* 101 (= СД IV, 557) одлучно је устао против идеја К. Јиречека да су Грци били изузетак у Душановој служби, истакавши да је у Серској држави на највишим местима било више Грка него Срба. Међутим, он ипак сматра да Грци нису били на најодговорнијим положајима, па као пример наводи серског кефалију Радослава Повића који се српски потписивао.

Кренућемо од кир Георгија Фокопула, угледног житеља Сера. Већ смо имали прилике да се упознамо са простагмом од априла 1346. године којом цар Стефан Душан свом дворанину (οἰκεῖος) кир Георгију Фокопулу потврђује право да поред постојећег подигне још један млин и да у његовом поседовању не буде ометан од деце покојног Дипловатаца. Споменутом простагмом у ствари се потврђује одлука суда у Серу састављеног од архоната а коме је председавао кефалија кир Михајло Аврамвака.[420] Из априла 1348. године потиче хрисовуља цара Стефана Душана која Ватопеду потврђује разне поседе, па и оно што је око Сера монасима даровао Фокопул: баштинске винограде и њиве близу Мале капије, а у граду (ἐντὸς τοῦ κάστρου) куће са поседом и опсегом њиховим, као и баштинску земљу око Толоса величине 500 модија.[421] Иако није споменуто име овог члана рода Фокопула, по свој прилици је у питању наш кир Георгије Фокопул. Најзад, долази најзанимљивији документ који се односи на споменутог Георгија Фокопула. То је хрисовуља цара Стефана Душана од маја 1352. године издата на његову молбу; тај царев дворанин (οἰκεῖος) је тражио да му се призна право на неометано поседовање кућа у богоспасном граду (πόλεως) Серу, купљених, или подигнутих сопственим средствима и трудом. Изван града у питању су били млинови и виноград, зевгалатион у Лестијани и земља од 300 модија у Тумви. Те поседе кир Георгије Фокопул може да поклони манастиру,[422] а треба да их држи несметано и да у њих не улази нико од архоната и архонтопула царства.[423] Значајно је да је у картулару игумана Христофора забележен акт (ἀφιερωτήριον) из 6861 (1352—3) године којим Ватац Фокопул дарује Меникејском манастиру куће, радионице и поседе у Серу.[424] Дакле, породица Фокопула је уживала знатан углед у Серу, а имала је и бројне поседе у граду и околини. Занимљиво је да је њен члан Георгије рано пришао Стефану Душану и постао његов дворанин (οἰκεῖος), разуме се под условом да од нове власти добије потврду старих али и нове поседе и повластице.[425] Документ са споменом другог члана овог рода Ватаца Фокопула није сачуван, а из белешке коју о њему преноси заслужни игуман

[420] Guillou, *Prodrome* No. 42, p. 134 sq.

[421] Соловјев — Мошин бр. 18, стр. 142, стр. 144. Толос је село око 7 km северозападно од Зихне или око 12 km југоисточно од Сера. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 6 sq.

[422] Иако у тексту није речено о коме манастиру се ради, по свој прилици у питању је манастир св. Јована Продрома на Меникејској Гори. Поляковская, *Владения* 314 је чини се погрешно закључила да су сви поседи припадали Меникејском манастиру.

[423] Guillou, *Prodrome* No. 44, p. 138 sq. Тумва се налази око 15 km југоисточно од Сера (cf. Guillou, *Prodrome* p. 6 sq.), док за топоним Лестијани није сигурно где се налазио. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 129, n. 5.

[424] Christophore p. 33 et n. 3; Guillou, *Prodrome* p. 12, 30.

[425] Кир Георгија Фокопула као Душановог човека региструју Соловьев, *Архонты* 284; Soulis, *Serbs* 261, n. 7; idem, *Notes* 374, n. 6. Maksimović, *Charakter* 179 наглашава да су и страни освајачи признавали византијској аристократији поседе у градовима, па као пример даје кир Георгија Фокопула коме су за српске власти као посед потврђене куће у Серу.

Христофор не може се разабрати да ли је и он био дворанин српског цара Стефана Душана.

У потрази за угледним житељима Сера који су пришли новој српској власти ваља се окренути и одлуци црквеног суда из октобра 1348. године а која расправља о елевтерима у Јежови светогорског манастира Алипиу. Поред црквених достојанственика одлуку су потписали и Атанасије Скулисимос, слуга (δοῦλος) моћног и светог господара и цара, свакако Стефана Душана, као и хетеријарх Јован Гаврас. Поред њих су сачувана два имена Каваларије и Михајло, који су бар по реду потписа били световњаци, али о њима нажалост више ништа није познато.[426]

Значајне вести о припадницима локалне аристократије у Серу, који су одлучили да свесрдно прихвате нову српску власт, даје више пута цитирана одлука мешовитог суда из августа 1365. године; радило се о спору светогорских манастира Кастамонита и Есфигмена око цркве св. Георгија у селу Зинзос.[427] Ту се каже да су у раду мешовитог суда у Серу учествовали кефалија Сера и челник кир Радослав, кир Алексије Асен, васељенске судије ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ кир Орест и Димитрије Комнин Евдемонојоан, као и чланови сената (συγκλήτου) велики чауш Кардамис, Палеолог Макродука и кир Михајло Схулис. Занимљиво је да чланови сената нису потписани на крају овог судског документа.[428] У питању су свакако угледни житељи Сера који су у новој српској власти нашли места за стицање завидне каријере, а вредно је напоменути да су они, како то имена показују, били Грци, што може бити важно за разазнавање принципа на којима је почивала власт цара Стефана Душана у освојеним грчким градовима и крајевима. А што се самог Сера тиче, подсетили бисмо на раније наведене оцене Јована Кантакузина да су у годинама (1342—1345), када је Стефан Душан покушавао да освоји град, овде постојали угледни људи који су били спремни да му отворе градске капије, разуме се уз обећање важних положаја у новој власти.

У настојању да осветлимо угледне личности Сера за власти царице Јелене (Јелисавете) кренућемо редом како су они споменути у судском акту из августа 1365. године. Први од њих је кир Алексије Асен, који додуше нема никакву функцију или титулу, али је зато наведен као братучед (ἐξάδελφος) и дворанин (οἰκεῖος) царице Јелене, што му је осигуравало одређени углед у Серској држави. Са истим епитетима Алексије Асен је и потписан на крају акта, а после потписа серског митрополита Саве, кефалије Радослава и Григорија, игумана манастира Богородице Спилејске.[429] Колико нам је познато, кир Алексија Асена први је запазио још К. Јиречек, али је сасвим погрешно претпоставио да је у питању Алексије, један

---

[426] Kutl. No. 21, p. 92 sq.

[427] По мишљењу Н. Икономидиса село Зинзос је данашњи Ситохори, 5 km јужно од језера Ахинос. Cf. Esph. p. 160 sq.

[428] Ibid. No. 27, p. 162. Cf. Ostrogorsky, *Juges généraux* 1320 (= СД IV, 262).

[429] То је исправно приметио Ostrogorsky, *Juges généraux* 1320 (= СД IV, 261).

од браће који су после смрти цара Стефана Душана (20. децембра 1355) и распада његовог царства освојили неке градове на југоистоку територије српске државе (Христопољ, Хрисопољ и острво Тасос).[430] Наводећи податке о Алексију Асену, Г. Острогорски је опрезно претпоставио да је он можда био брат деспота Јована и Манојла Асена.[431] Б. Крекић је само упозорио на могућност да је у питању Александар Асен.[432] У опширном коментару за ново издање одлуке серског суда из августа 1365. године Н. Икономидис констатује да се ради о припаднику угледне византијске великашке породице, али наглашава да је Алексије Асен "le personnage est mal connu", као и да је 1375. године потписао повељу манастира Кутлумуша.[433] Последњи је о кир Алексију Асену расправљао И. Божилов у просопографској студији о члановима овог славног рода. Није прихватио ниједно од предложених тумачења, а исправно је уочио да би Алексије Асен као братучед (ἐξάδελφος) Душанове удовице царице Јелене морао бити у истом сродству и према њеном брату трновском цару Јовану Александру. Међутим, ни то му није помогло да одреди место серског кир Алексија у роду Асена.[434]

Без обзира на изречене дилеме око личности кир Алексија Асена, задржаћемо још мало пажњу на њему. Кир Алексије Асен је несумњиво био угледан житељ Сера, што потврђује и чињеница да је он потписао акт серске митрополије из 1375. године, али овога пута као слуга (δοῦλος) цара Јована V Палеолога.[435] Иако ћемо се у каснијем излагању вратити том занимљивом акту, сматрамо да га већ овде треба нотирати а ради тачнијег увида у значај Алексија Асена у животу Сера друге половине XIV столећа. Када већ говоримо о том, подсетићемо на раније податке извора о значају и улози рода Асена у животу Сера. У том послу ваља се вратити у бурне дане завршне етапе дугог грађанског рата (децембар 1327 — јануар 1328), када су у околини Сера боравили деспот Димитрије Палеолог, протовестијар Андроник и Михајло Асен. Када је млади цар Андроник III Палеолог кренуо према Серу, одатле су срамно побегле наведене присталице старог цара, а њихови војници су пришли унуку и предали му град Сер. Тада је Андроник III

---

[430] Јиречек, *Историја* I, 244 сл. О тој двојици ромејских великаша: великом стратопедарху Алексију и великом примикирију Јовану, који су по свој прилици били Палеолози в. Острогорски, *Серска област* 147—154 (= СД IV, 615—624).

[431] Острогорски, *Серска област* 17 (= СД IV, 453) који упозорава да је тај Алексије Асен потписао и један акт манастира Кутлумуша из 1375. године. Уп. Острогорски, *Серска област* 17, н. 75 (= СД IV, 453, н. 17). О деспотима Јовану и Манојлу Асенима в. Божилов, Асеневци No. 14 et 15, p. 295—306.

[432] B. Krekić, *Contribution à l'étude des Asanes à Byzance*, TM 5 (1973) 354.

[433] Esph. p. 159. То се понавља у коментару споменутог акта манастира Кутлумуша из 1375. године. Cf. Kutl. p. 127.

[434] Божилов, Фамилията No. 30, p. 323—325. Trapp, PLP No. 1485 бележи само једног Алексија Асена који је средином XV столећа пао у борби са Турцима.

[435] Kutl. No. 33, p. 130.

Палеолог освојио све градиће (πολίχνια) у Македонији, а тиме је запленио „и жене, децу и имања деспота, протовестијара, Асена и свих угледних племића (συγκλητικοί) који су тамо са њима боравили".[436] За нашу тему још је занимљивији податак Јована Кантакузина да је у лето 1345. године српски краљ Стефан Душан преговарао са житељима Сера, тражећи од својих присталица да му предају град уз обећање да ће као награду добити положаје архоната у њему; на челу те просрпске струје у Серу био је Манојло Асен, стриц (θεῖος) царице Ирине Кантакузин.[437] Дакле, породица Асена, тачније један њен огранак, имала је значајну улогу у животу Сера прве половине XIV столећа, а што је за нас још важније њен припадник Манојло, стриц царице Ирине Кантакузин, био је предводник просрпске странке у граду у лето 1345. године. Свакако да је и кир Алексије Асен припадао овој грани споменутог рода која се приклонила новој српској власти, од чега је извесно извукла и неке користи. Касније се исти кир Алексије Асен вратио под окриље византијске власти, па је у повељи из 1375. године потписан као слуга (δοῦλος) цара Јована V Палеолога.

У судском акту из августа 1365. године спомињу се још неки угледни људи у Серу, па ћемо и њима посветити дужну пажњу. То је, пре свега, велики чауш Кардамис, чије је име избрисано, а кога је прибележио још А. Соловјев уз напомену да се титула великог чауша налази на 37-ом месту листе временски блиског трактата Псеудо Кодина.[438] У коментару ових редова Н. Икономидис наглашава да наведени чланови сената у Серу "ne sont pas attestés par ailleurs, mais la famille Kardamès est connue en Macédoine"; ништа више није речено о Кардамису, а ни о другој двојици наведених чланова сената у Серу: Макродуки Палеологу и Михајлу Схулису.[439]

Недавно је Василики Кравари објавила науци непознат акт из архива манастира Филотеја (децембар 1355) који даје занимљиве податке о грчким великашима у Серу и околини за време српске власти. То је повеља серског митрополита Јакова који је од цара Стефана Душана добио наредбу да заједно са митрополитом

---

[436] Greg. I, p. 409—411; Виз. извори VI, 204 сл. (С. Ћирковић). О Михајлу Асену в. Божилов, *Асеневци* No. 4, p. 259—267.

[437] Cant. II, 534 sq.; Виз. извори VI, 478 (Б. Ферјанчић). О Манојлу Асену в. Божилов, *Асеневци* No. 8, p. 288.

[438] Соловьев, *Архонты* 283 сл.

[439] Esph. p. 159. Соловьев, *Архонты* 283 је погрешно разумео да се велики чауш звао Кардамис Палеолог, али је исправно навео да се ова титула налази на 37-ом месту у спису Псеудо Кодина; ту се каже да су велики чауши имали дужност да се старају о реду око цара и да су били потчињени великом примикирију. Cf. Pseudo Kodinos 138, 182. Споменуте две личности Кардамис и Макродука Палеолог нису познати из других извора. Cf. Trapp, PLP Nos. 11184 et 17434. Извесни Никола Кардамис споменут је као сир 1322. године (cf. Ibid. No. 11187); Григорије Кардамис био је монах пре 1315, игуман Ватопеда 1315. и јеромонах 1315—1323/4. године. Cf. Ibid. No. 11185. Неки Кардамис поседник у Серу даровао је пре 1339—42. године врт Меникејском манастиру. Cf. Ibid. No. 11183. Најзад, Јован Кардамис био је знатно касније (1420—1429) угледни житељ Солуна и члан клира цркве св. Софије. Cf. Ibid. No. 11186.

Зихне а и великим доместиком и кефалијом Раулом испита случај поседа Цаина, својине манастира Филотеја. Поступајући према наредби, спомената лица су изашла на терен заједно са функционерима две митрополије (Сера и Зихне), као и царевим дворанином Дуком Коресисом, добрим познаваоцем граница и статуса споменутог поседа који је враћен монасима Филотеја. На крају документа поред црквених функционера потписани су и следећи световњаци: царев слуга (δοῦλος) Дука Коресис, царев слуга и ујак (θεῖος) велики доместик Алексије Дука Раул, као и царев слуга Димитрије Палеолог Раул.[440] Епитети дворани и слуге цара, односно Стефана Душана, сведоче да су у питању људи који су прихватили српску власт и под њоме текли успешну каријеру, само се поставља питање да ли су сви били везани за Сер. Издавач акта Василики Кравари учинила је племенит напор да утврди о којим византијским великашима се ради. У том послу је кренула од Дуке Коресиса, подсетивши на чињеницу да је један Дука Коресис — "peut-être le même" — пре 1360. године продао посед хиландарском метоху св. Николе у Каменикији близу Сера, а да је 1360. године присвојио један посед истог метоха.[441]

Што се тиче друге личности — великог доместика, царевог слуге и ујака Алексија Дуке Раула, његова идентификација далеко је извеснија. Овде најпре желимо да упозоримо на резултате Г. Острогорског који је протумачио недатирану простагму сачувану у архиву манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори. У питању је акт којим цар испуњава молбу свог дворанина великог доместика Алексија Раула и потврђује његово даривање села Желихове манастиру Светих арханђела код Зихне који је био својина Меникејског манастира.[442] Детаљном анализом садржаја документа Г. Острогорски је показао да он потиче из канцеларије српског цара Стефана Душана, па да је према томе споменути велики доместик Алексије Раул био његов дворанин. Штавише, Г. Острогорски је упозорио да се у ватопедском акту из јула 1366. године спомиње житељ Зихне Раул који је био велики доместик Србије.[443] На основу тога је исправно претпоставио да је у питању иста личност — Алексије Раул који се налазио у служби српског цара Стефана Душана.[444] У настојању да осветли лик великог доместика Алексија

---

[440] Kravari, *Documents* p. 313 sq.

[441] Chil. I, No. 146, p. 308. Иста ауторка подсећа да је серски житељ Коресис споменут у актима Кутлумуша из фебруара 1341, као и августа и октобра 1375. године (cf. Kutl. No. 19, p. 89, No. 33, p. 128 sq., No. 34, p. 131 sq.), али није склона да ту личност идентификује са Дуком Коресисом, дворанином српског цара Стефана Душана, споменутом у акту из децембра 1355. године. Cf. Kravari, *Documents* 310; Korać, *Charters* 210 sq. О Коресима cf. Trapp, PLP Nos. 13171—13184.

[442] Guillou, *Prodrome* No. 25, p. 83 sq. где је та простагма приписана Андронику III Палеологу и датирана у време између 1329. и 1341. године. Исто: Dölger, *Reg.* No. 2738.

[443] В. Мошин, *Акти из светогорских архива,* Споменик САНУ 91 (1939) 155—163.

[444] G. Ostrogorsky, *Alexios Raul, Grossdomestikos von Serbien,* Festschrift P. E. Schramm, Wiesbaden 1964, 342—348 (= СД IV, 342—348); Korać, *Charters* 211.

Раула из пресуде серске митрополије од децембра 1355. године Василики Кравари је навела све познате личности са презименом Раул из средине XIV столећа, па је обазриво прихватила идеју да је све то спомен Алексија Раула, познатог из акта од децембра 1355, а споменутог као доместика Србије у ватопедском акту из јула 1366. године.[445] Дакле, очигледно је у питању велики доместик Алексије Раул, ујак (θεῖος) и дворанин (οἰκεῖος) српског цара Стефана Душана, али он излази из нашег видокруга, јер је био житељ Зихне. У судском акту серског митрополита Јакова он је и наведен због чињенице да је био из Зихне, јер се споменути посед манастира Филотеја налазио у близини тог града. За трећу личност споменуту у акту серског митрополита Јакова — Димитрија Палеолога Раула, потписаног на мало необичан начин ὁ δοῦλος καὶ ὑιὸς τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου, Василики Кравари напомиње да њена идентификација причињава тешкоће.[446]

Када се говори о поседницима у Серу и околини за време српске власти (1345—1371), треба погледати и редове више пута коришћене повеље из новембра 1360. године која говори о поседима хиландарског метоха св. Николе у Каменикији. Због небриге људи који су се о метоху старали, његове поседе присвојили су други власници, па је читаву ствар требало да испита комисија у саставу: велики папија Дука Нестонг, серски кефалија Комнин Евдемонојоан, а од црквених архоната хартофилакс и протонотар. Они су утврдили да су следећа лица присвојила поседе св. Николе у Каменикији: Дука Коресис, Морфинос, Георгилас, Манојло, син Трагудистов, Зомватос, Плексидас и зет му Маврикије, као и Армениос. Поред њих у акту су споменути још неки поседници: Лединос, монах Јоаница, покојни архонт цркава Токсарас, Мангиписа, примикирије Парајован, Атанасије Врахеолос, Ставракопул, протопсалтис покојни Куварас, Кападокс, покојни Синадин и Марамантис.[447] Од овде споменутих поседника неки се срећу и у другим документима који се односе на Сер и околину тог времена; то су Дука Коресис, познат из неколико повеља, затим Кападокс, који је зидао цркву св. Георгија у селу Зинзос.[448] Ту су споменута и два припадника Куварасa и Синадина, угледних родова града Сера XIV столећа. О

---

[445] Kravari, *Documents* 309 sq. Иста ауторка региструје и дукса Алексија Раула који је 7. јула 1345. године играо одлучујућу улогу у атентату на великог дукса Алексија Апокавка, као и Алексија Раула споменутог у неиздатом практику Зографа. С. Фасулакис верује да је велики доместик Алексије Раул учествовао у атентату на Алексија Апокавка, као и да је касније био велики доместик Србије, односно дворанин цара Стефана Душана. Cf. S. Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul — Ral(l)es,* Athens 1973, No. 32, p. 48—50.

[446] Kravari, *Documents* 310 која напомиње да се личност истог имена пола столећа касније борила са Францима и Турцима на Пелопонезу. Korać, *Charters* 212 опрезно претпоставља да би овај Димитрије Палеолог Раул могао бити син великог доместика Алексија Раула.

[447] Chil. I, No. 150, p. 307—310.

[448] О њему cf. Trapp, PLP No. 11050.

осталим поседницима који су наведени у споменутом документу нема података у другим савременим изворима.[449]

Сасвим је извесно да је црквена организација била важан сегмент у животу сваког византијског града па и Сера, како док је био у границама царства Ромеја (до септембра 1345), тако и за време српске власти која је потрајала скоро три деценије. Познавање црквених прилика у Серу у времену између 1345. и 1371. године може допринети потпунијем поимању темеља организације српске власти у освојеним градовима и крајевима Византијског царства. У том послу кренућемо од главе црквене организације Сера — митрополита који је стајао на челу простране епархије. Већ на почетку треба упозорити на омашку толико заслужног Џ. Сулиса који је својим садржајним радовима неизмерно обогатио знања о односима краља и цара Стефана Душана са Византијом. У простагми краља Стефана Душана издатој по своj прилици 1345. године дворанину Рајку, кефалији Трилиса и Вронта, говори се о суми од 25 перпера коју он треба да плаћа Кипријану, епископу Ферема (Φερεμῶν). Рајко је оспоравао то право епископа, па му је владар наредио да мора да даје споменуту суму.[450] Полазећи од редова овог документа, Џ. Сулис је закључио да је споменути Кипријан био митрополит Сера непосредно пред пад града у руке краља Стефана Душана (24. септембра 1345); извесно је да га је на такву идеју навело име дијецезе слично облику Φέραι који се у неким савременим изворима јавља за град Сер.[451] Питање овог епископа и заблуду Џ. Сулиса разрешавају два документа из архива манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори. Први је из октобра 1333. године и њиме Кипријан, епископ Ферема (Φερεμῶν) дарује Меникејском манастиру манастир Богородице називан Вамбаки у Трилису са два метоха.[452] Монаси Меникејског манастира су тражили да им то даривање потврди Митрофан, митрополит Мелника, што је он и учинио актом датираним новембром III индикта, издатим дакле 1334. или 1349. године, бар како на основу датума наводи његов издавач.[453] Омашку Џ. Сулиса уочио је Г. Острогорски, позивајући се на два споменута документа везана за личност епископа Кипријана, чија се дијецеза налазила у граду на горњој Бистрици.[454]

---

[449] Редом како су споменути у тексту то су: Морфинос (cf. Trapp, PLP No. 19332), Георгилас (cf. ibid. No. 3916), Лединос (cf. ibid. No. 14373), монах Јоаница (cf. ibid. No. 8863), Манојло, син Трагудистов, Зомватос (cf. ibid. No. 6595), Мангиписа (cf. ibid. No. 16018), Парајован, примикирије (cf. ibid. No. 21855), Атанасије Врахеолос (cf. ibid. No. 3198), Марамантас (cf. ibid. No. 16825), Плексидас (cf. ibid. No. 23361) и Арменије (cf. ibid. No. 1337).

[450] Guillou, *Prodrome* No. 37, p. 120—122.

[451] Soulis, *Serbs* 151, 261, n. 8 сматра да је простагма издата између септембра и децембра 1345. године. Cf. Soulis, *Notes* 375.

[452] Guillou, *Prodrome* No. 30, p. 100—103.

[453] Ibid. No. 33, p. 105—110. Чини се да се мора прихватити 1334. година која је много ближа настанку даровног акта самог епископа Кипријана (в. претходну напомену).

[454] Острогорски, *Серска област* 104, н. 3 (= СД IV, 561, н. 3). Издавач споменутих аката Меникејског манастира каже да је седиште епископије

Дакле, извесно је да споменути Кипријан није био митрополит или епископ Сера непосредно пред пад града под српску власт (24. септембра 1345). Али је исто тако извесно да је промена власти у Серу донела и промену на челу епархије града, о чему сведочи један акт о процесу вођеном новембра 1345. године, а поводом спора између хиландарског монаха Антонија и есфигменског Атанасија. Документ су потписали Михајло Ликопус, ђакон и хартофилакс Охридске архиепископије, Константин Арменопул, царев слуга и судија града Солуна, као и царев слуга Константин Триакондафил. Суђењу је присуствовао и серски митрополит, чије име није наведено, а сасвим је извесно да је процес вођен у Солуну, где се и затекао серски архијереј који је одмах после српског освајања напустио град и склонио се у Солун.[455]

Ако није познато име последњег митрополита Сера за византијске власти, нема никакве дилеме о личности која је дошла на положај врховног пастира града после његовог пада под српску власт (24. септембра 1345). Први митрополит Сера у том времену био је Јаков, који је пре тог рукоположења заузимао одговоран положај игумана манастира Светих арханђела код Призрена, задужбине Стефана Душана. Овом приликом не бисмо хтели да се бавимо личношћу ученог Јакова и његовом каријером до доласка у Сер.[456] Нас Јаков овде занима само као митрополит Сера, па ћемо се стога и позабавити том етапом његовог животног пута. Разуме се да се најпре поставља питање када је Јаков дошао као митрополит у Сер, о чему су размишљали и ранији истраживачи његовог живота и каријере. Колико нам је познато, тим питањем се први позабавио Р. Грујић, претпоставивши да је Јаков дошао као митрополит у Сер тек после 1352. године, односно после завршетка градње Душанове задужбине манастира Светих Арханђела.[457] Међутим, та хронологија се мора напустити, јер је после писања споменутог рада заслужног Р. Грујића објављен документ који јасно сведочи да је Јаков раније постао серски митрополит. У питању је судска одлука из октобра 1348. године која разматра случај елевтера присељеника званих Кацулофанеримити, насељених на метоху Јежове, својини манастира Алипију. Њих су присвојили архон-

---

Кипријана било у месту Перини, североисточно од Мелника на реци Бистрици; старо име гласило је Φερεμή, Φερεμαί, а налазило се око 40 km северно од Сера. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 100, n. 1, p. 6 sq.

[455] Chil. I, No. 134, p. 279—282; Острогорски, *О серском митрополиту* 220 сл., Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу, 1345—1371*, ЗРВИ 31, 1992, 111.

[456] О Јакову в. Ст. Станоевич, *Серский митрополит Иаков*, Sem. Kond. 10 (1938) 95—98; Ђ. Сп. Радојичић, *Јаков серски, књигољубац и песник српски XIV века*, Летопис МС 390 (1962) 327—332 (прештампано у *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 125—130); Острогорски, *О серском митрополиту* 219—226.

[457] Р Грујић, *Откопавање Светих Арханђела код Призрена (Прелиминарни извештај)*, ГСНД 3 (1928) 248 сл. Ту хронологију је прихватио Soulis, *Serbs*, 151, 261, n. 11; idem, *Notes* 375. Самсарис 208 сл. сасвим произвољно каже да је Јаков постао серски митрополит 1358. године.

топули из богоспасног града Сера, па је сада одлучено да треба да се врате монасима Алипија, а на судском акту је први потписан серски митрополит Јаков и то српским словима, како је то чинио и у каснијим случајевима.[458] Дакле, ова повеља, која се чува у архиви светогорског манастира Кутлумуша, сведочи да је Јаков био серски митрополит већ октобра 1348. године, знатно раније но што је то веровао Р. Грујић.[459]

Међутим, Г. Острогорски је желео да прецизније одреди време доласка Јакова као митрополита у Сер. Пошао је од споменутог акта из новембра 1345. године о спору који је у Солуну вођен између хиландарског монаха Антонија и есфигменског Атанасија; у акту је као присутан споменут и серски митрополит, чије име није наведено, па је Г. Острогорски веровао да је он напустио Сер одмах после његовог пада под власт Стефана Душана, који је тада за новог серског митрополита поставио свог поверљивог човека Јакова.[460] Разуме се да је Г. Острогорски желео да објасни и околности због којих је Стефан Душан баш Јакову „поверио највиши и најодговорнији црквени положај у покореним областима". Јаков је био поверљив човек српског краља и цара, па му је стога и поверена ова важна епархија. Осим тога, Јаков је 1353. године добио као посед властелинство св. Николе на Пчињи, а повељу о томе потписали су цар Стефан Душан и син му млади краљ Урош.[461] Г. Острогорски истиче да је постављање Јакова за серског митрополита имало велики значај за одређивање стања у источној Македонији под српском влашћу. Упозорава на податак Даниловог настављача да је српски цар Стефан Душан прогнао грчке митрополите из освојених градова, на основу чега је К. Јиречек веровао да су за српске власти грчки прелати у градовима највећим делом били замењени Србима.[462] Г. Острогорски упозорава да су у низу грчких градова бивши црквени достојанственици остали

---

[458] Kutl. No. 21, p. 91—93. На документу су потписани још неки црквени и световни достојанственици на чија имена ћемо се вратити у каснијем излагању.

[459] Острогорски, *Серска област* 105 (= СД IV, 562 сл.); G. Ostrogorsky, *Problèmes des relations byzantino-serbes au XIVᵉ siècle*, Proceedings of the XIIIth Inter. Congress of Byz. Studies, Oxford University Press 1967, 49; Острогорски, *О серском митрополиту* 219—226. То је усвојио још Радојичић, *Творци и дела* 127 и *Антологија старе српске књижевности*, Београд 1960, 323. Ваља напоменути да је још Соловјев, *Судије и суд* 155 писао да је Јаков постао серски митрополит око 1348. године. Јаков је као први игуман манастира Светих арханђела и митрополит Сера споменут у Душановој оснивачкој повељи задужбине код Призрена, чији датум није сигуран. Уп. Соловјев, *Одабрани споменици* 135; Острогорски, *О серском митрополиту* 220, н. 5.

[460] Острогорски, *О серском митрополиту* 221 сл. Исти аутор наглашава да је питање доласка Јакова на положај митрополита Сера повезано са његовим ранијим положајем игумана манастира Светих арханђела код Призрена. Душанова задужбина је завршена 1352. године, па је према томе Јаков пре тога напустио место њеног игумана и отишао да као митрополит преузме епархију Сера. Уп. Острогорски, *О серском митрополиту* 222 сл.

[461] Исто 222 сл.

[462] Архиепископ Данило, изд. Даничић 381; Јиречек, *Историја* I, 222.

на својим положајима.[463] Без обзира на недоумице око тачног одређивања времена доласка Јакова у Сер, остаје чињеница да је његово рукоположење за митрополита града био догађај од особитог значаја. Јер, у питању је врло угледна личност, човек у кога је Стефан Душан имао велико поверење о чему сведочи и околност да је пре тога био игуман његове задужбине манастира Светих арханђела код Призрена, а још више да је постао митрополит у Серу, једном од најважнијих византијских градова које су Срби освојили.[464] То је необично важно за нашу тему, јер нас овде занима историја града Сера под српском влашћу.

Нажалост, мало је шта познато из пастирске делатности Јакова у Серу који је на положају митрополита града остао, како то закључује Г. Острогорски, неких петнаестак година.[465] Потрудићемо се да прикупимо неколико штурих података које савремени документи дају о делатности и боравку митрополита Јакова у Серу. Занимљивости ради најпре ћемо навести белешку из једног рукописа (четвороблаговесника) који је 1355. године, а у дане цара Стефана Душана, царице Јелене, сина им краља Уроша, као и Јоаникија, патријарха Срба и Грка писао Расодер Калист. Каже се да је рукопис писан у спомен на Јакова, митрополита преславног и богоспасног града Сера, који је узор доброг архијереја, јер води брод „правилом крме духовне, а стадо своје напаса жезлом правде и чврстом вером и опрезом од дивљих вукова".[466] Овај помало дирљив запис човека оданог ученом Јакову, речито говори о угледу који је он уживао међу паством у Серу у коме је као митрополит провео око 15 година. У једном синајском рукопису постоји белешка писана 1360. (6868) године у дане цара Стефана Уроша и његове мајке монахиње Јелисавете која каже да је серски митрополит Јаков послао неке богослужбене књиге на Синај.[467]

У повељама из овог времена може се наћи још понеки занимљив податак о делатности митрополита Јакова у Серу. Из октобра 1353. године сачуван је акт о завештању јеромонаха Јакинта, оснивача манастира Богородице, названог Нови манастир

---

[463] То је већ истицао В. Мошин, *Св. патријарх Калист и српска црква,* Гласник Српске православне цркве 27 (1946) 196 сл. Уп. Острогорски, *Серска област* 104 сл. (= СД IV, 561 сл.); исти, *О серском митрополиту* 223 сл. Soulis, *Serbs* 151 sq. констатује да је Јаков једини познат Србин који је постао митрополит у једном грчком граду, али верује да је још било таквих случајева. Уп. Живојиновић, *Судство* 205. Иста ауторка констатује да су у неким Серу оближњим градовима црквени поглавари били Грци: марта—априла 1355. у Зихни митрополит Софроније, јуна 1355. у Мелнику митрополит Кирил, августа 1358. у Хрисопољу митрополит Макарије, јуна 1357. и 1358. у Кесаропољу митрополит Јеротије и најзад фебруара 1358. године у Јежеви и Стефанијани епископ Матија. Уп. Живојиновић, *Судство* 206.

[464] Soulis, *Serbs* 151 sq. духовито каже да је Јаков био "one of the most striking figures of the period".

[465] Острогорски, *О серском митрополиту* 224. У рукопису манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори сачувана је белешка XIV—XV века Ἰάκωβος ὁ Σερρῶν. Cf. Guillou, *Prodrome* App. VIII, p. 191.

[466] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902, бр. 103, стр. 38 сл.; Soulis, *Serbs* 152, 262, n. 19; idem, *Notes* 376, n. 3.

[467] Стојановић, *Записи* I, бр. 116, стр. 42.

код Сера. Према том тестаменту манастир је требало да буде идиоритмички, а да духовно остане под серским митрополитом коме, као и друге свете обитељи, треба да дугује уобичајени каноникон. Акт је пре свега потписао серски митрополит Јаков и то српски, а затим следе потписи функционера серске митрополије, о којима ће касније бити речи.[468] Други важан догађај у животу серског митрополита Јакова збио се новембра 1353. године, када је издата хрисовуља цара Стефана Душана који са супругом царицом Јеленом и сином краљем Урошем дарује Јакову цркву св. Николе под градом Кожљем на Пчињи. У повељи се каже да је црква — задужбина краља Милутина — временом запустела, јер јој је околна властела одузела имања и људе; зато је царица Јелена одлучила да као други ктитор обнови цркву и да је дарује серском митрополиту Јакову. Душанова хрисовуља, која детаљно описује добра цркве св. Николе, дарује је као баштински посед митрополиту Јакову, а после његове смрти она треба да припадне манастиру Светих арханђела код Призрена. На крају повеље је потпис Стефана Душана као цара Срба и Грка, а затим је додат део који сумарно понавља одлуке повеље са потписом Стефана Уроша као благоверног краља свих Срба.[469] Дарежљивост царице Јелене према серском митрополиту Јакову, а и спремност цара Стефана Душана да о томе изда хрисовуљу, сведоче о угледу који је овај прелат уживао у српској царској породици. Још је Р. Грујић покушао да објасни издавање споменуте хрисовуље Стефана Душана: веровао је да се Јаков није осећао сигуран у Серу „нарочито после проклетства од стране цариградског патријарха на српску цркву 1352. год.“; због тога је од царице Јелене затражио неко црквено властелинство близу Скопља где би могао да се склони у случају да мора да напусти Сер.[470] Наведено тумачење не звучи убедљиво, нарочито ако се подсетимо на околност да је анатема васељенске патријаршије на српску цркву бачена раније, по свој прилици у јесен 1350. године.[471]

Захваљујући труду Василики Кравари богатији смо за још један документ серског митрополита Јакова. У питању је повеља од децембра 1355. године која се чува у светогорском манастиру Филотеју а односи се на његове поседе у Цаину и Кремни. Митрополит Јаков је добио простагму од цара, свакако Стефана Душана, да заједно са митрополитом Зихне и Раулом, великим доместиком

---

[468] Chil. I, No. 140, p. 295—297. Тај документ региструје Живојиновић, *Судство* 205.

[469] Повеља је у целини издата у ГСУД 22 (1868) 241—248, а скраћено у С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века,* Београд 1912, 701—705. О њеном садржају в. Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку,* ГСНД 13 (1934) 59 сл.; Живојиновић, *Судство* 205; Острогорски, *О серском митрополиту* 223. О цркви св. Николе под Кожљем уп. В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа,* Београд 1950, 216.

[470] Грујић, *Лична властелинства* 49. Такво тумачење спреман је да прихвати и Soulis, *Serbs* 152, 162, n. 20; idem, *Notes* 375 sq.

[471] О томе в. Острогорски, *Серска област* 129 сл. (= СД IV, 592 сл.).

и кефалијом, изађе на терен и испита међе овог поседа манастира Филотеја. Поступајући према наредби, митрополит Јаков је отишао да испита ствар са митрополитом Зихне, споменутим великим доместиком и црквеним архонтима две митрополије, а повели су и царевог дворанина кир Дуку Коресиса. Пошто су границе поседа одређене, наложено је да монаси Филотеја треба да га несметано уживају. Акт је први српски потписао серски митрополит Јаков, а затим следе потписи других црквених и световних функционера.[472] Задатак који је према садржају акта добио серски митрополит Јаков јасно сведочи о његовом утицају и рангу. Јер, посед манастира Филотеја, о коме се овде расправља, налазио се близу Зихне, дакле у епархији митрополита овог града, који је такође ставио свој потпис, а ипак је читава ствар разматрана пред митрополитом Јаковом. То показује да је серски митрополит имао реалну предност над поглаварима других епархија у југоисточним крајевима државе цара Стефана Душана, па и над митрополитом града Зихне. Дакле, како је већ речено, Јаков је као поверљив човек српског цара дошао на чело митрополије од особитог значаја и угледа.

Пратећи даље податке о делатности митрополита Јакова у Серу, обратићемо се судском документу из јуна 1357. године о храмовима св. Николе, св. чудотворца Георгија и свете Фотине који су по одлуци покојног Мелетија, епископа Кесарополља, били својина манастира Каракале. После неког времена, а за кесаропољског епископа Јеротеја, речени монаси Каракале присвојили су цркву св. Николе и престали су давати уобичајени канониkон. Пошто је протекло 9 година, епископ се обратио митрополиту Сера „ὑπερτίμῳ αὐθέντῃ καὶ πατρί μου“ који је са црквеним архонтима одлучио да црква св. Николе треба да се одузме од Каракале и додели манастиру Зографу који ће епископу Кесарополља дуговати 8 дуката, 5 за канониkон и 3 за канискион. Овај судски акт први је потписао серски митрополит Јаков, и то српским словима, а иза њега се грчки потписао Јеротеј, епископ Кесарополља, као и чиновници серске митрополије, о којима ће касније бити више речи.[473] Следећи акт потекао из канцеларије серског митрополита Јакова издат је децембра 1359. године. Монаси Есфигмена тражили су право на посед манастирића св. Георгија Париакоса, поред језера Струме, о чему су имали акт покојног Јоаникија, епископа Јежове, који су потврдили његови наследници, као и васељенски патријарх. Убудуће ниједан епископ неће смети да омета монахе Есфигмена у обнављању споменутог манастирића, а они ће епископу давати

[472] Kravari, *Documents* No. 5, p. 308—314. У коментару се каже да је споменути митрополит Зихне вероватно Софроније познат из акта од марта—априла 1355. године. Cf. Ibid. 309. Цаинос — Цанос је старо име за данашње село Неа Петра око 22 км југоисточно од Сера; за други локалитет Кремна није могуће одредити где се налазио. Cf. Ibid. 290, 313. О садржају акта уп. и Корађ, *Света Гора* 66 сл.

[473] Zogr. No. 39, p. 92—94. О садржају акта в. Соловјев, *Судије и суд* 153; Живојиновић, *Судство* 205; Soulis, *Serbs* 152, 261, n. 18.

перперу на име каноникона.[474] Свакако да је потребно напоменути да је нешто раније, фебруара 1358. године, епископ Јежове повељом потврдио исти посед манастиру Есфигмену.[475] Последњи документ о делатности серског митрополита Јакова потиче из новембра 1360. године, а у питању је акт мешовитог суда у Серу коме је баш он председавао. Тај акт који је расправљао о поседима хиландарског метоха св. Николе у Каменикији, присвојеним у нередовним временима од стране неких суседа, први је српским словима потписао митрополит Јаков.[476]

Иако су вести извора о делатности митрополита Јакова у Серу, како рекосмо, веома скромне, оне ипак допуштају да се изведу неки закључци о угледу и значају епархије која му је поверена убрзо после српског освајања Сера и тог дела југоисточне Македоније. Неки од наведених докумената показују да је серски митрополит Јаков решавао спорове око поседа који су били у границама других епархија тог дела Српског царства. То сведочи да је за српске власти митрополит Сера био на неки начин надређен околним епископима и митрополитима (Зихне, Јежове, Кесаропоља), што је било сасвим у складу са местом и значајем који је град Сер имао не само за српске власти, већ и током читавог XIV столећа.

Ми смо већ навели рачуницу Г. Острогорског по којој је Јаков остао на митрополитској столици Сера око 15 година. Нажалост, не може се прецизније одредити када је Јаков напустио овоземаљски свет а тиме и своју епархију која је тада поверена новом пастиру. То се свакако збило после новембра 1360. године, јер је судски акт са тим датумом потписао још серски митрополит Јаков. Доњу временску границу промене пастира Сера даје већ спомињани акт суда серске митрополије од августа 1365. године који расправља о цркви св. Георгија у селу Зинзос, поседу око кога су се спорили светогорски манастири Кастамонит и Есфигмен. Акт је као први српски потписао смирени митрополит Сава, који је и председавао заседању споменутог суда.[477] Дакле, у времену између новембра 1360. и августа 1365. године — још увек за српске власти — серски митрополит је постао Сава, такође Србин, о чему сведоче његови потписи.[478]

Међутим, ако смо о првом српском митрополиту у Серу Јакову понешто и знали, личност његовог наследника такође Србина Саве

---

[474] Esph. No. 26, p. 155—157. Акт региструју Живојиновић, *Судство* 205; Кораћ, *Света Гора под српском влашћу* 160.

[475] Esph. No. 25, p. 153—155. В. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу* 160.

[476] Chil. I, No. 146, p. 307—310. О значају акта в. Соловјев, *Судије и суд* 157; Острогорски, *Серска област* 94 (= СД IV, 536); Живојиновић, *Судство* 201 сл.; Михаљчић, *Крај српског царства* 154; Ostrogorsky, *Juges généraux* 1319 (= СД IV, 260); Самсарис 204—206.

[477] Esph. No. 27, p. 157—164.

[478] То су већ регистровали многи истраживачи: Соловјев, *Судије и суд* 153; Острогорски, *Серска област* 105 (= СД IV, 562); исти, *О серском митрополиту* 224; Живојиновић, *Судство* 205; Esph. p. 159.

покрива непрозирна тама. Само се може разабрати да је за његово време серска митрополија задржала значајно место у овим крајевима. То сигурно показује судски акт из октобра 1366. године који расправља о тужби великог примикирија Исариса против монаха Хиландара а поводом имовине његовог покојног зета Георгија Станесиса. Серски митрополит Сава учествовао је у раду овог мешовитог суда којим је председавао деспот Јован Угљеша, а судски акт је први потписао српским словима смирени серски митрополит Сава.[479] Нажалост, не може се ништа прецизније рећи о томе докле је Србин Сава био митрополит у Серу, јер је његов наследник познат из знатно каснијег времена, када је Сер поново био у византијској власти. У питању је судски акт из августа 1375. године о питању поседа манастира Христа Спаситеља у Серу који треба да постане својина манастира Алопу. На крају повеље први се српски потписао смерни серски митрополит Теодосије.[480] Ништа се одређено не може казати о личности овог митрополита који је такође био Србин, али је веома индикативан његов спомен у повељи насталој за обновљене византијске власти у Серу. Пре свега намеће се као природна претпоставка да је Теодосије постао митрополит још за време српске власти у Серу, дакле пре боја са Турцима на Марици (26. септембра 1371) у коме је пао деспот Јован Угљеша. То истовремено показује да је серски митрополит Сава скончао живот пре тог судбоносног догађаја. Значајна је и околност да је обновљена византијска власт оставила као митрополита у Серу Србина Теодосија, што свакако сведочи о њеној толерантности, јер није желела да уклања затеченог пастира Сера, иако је он био Србин. Изнети подаци о митрополитима Сера за српске власти (1345—1371) могу бити врло индикативни за одређивање принципа на којима је њена организација почивала. Јер, како је одавно забележено у стручној литератури,[481] сви тада познати серски пастири били су Срби, што се јасно разабире из њихових српских потписа. То показује колики је значај нова српска власт придавала великом граду Серу који је био природно средиште тог дела југоисточне Македоније.

У потрази за подацима који би осветлили темеље српске власти у Серу а тиме и у другим освојеним градовима и крајевима царства Ромеја, обратићемо пажњу на црквену администрацију. Јер, серска митрополија је, као и свака друга епархија, имала низ чиновника који су имали важну улогу у њеном животу и стога оставили трага у савременим документима. У том послу кренућемо од првог судског документа серске митрополије из времена српске власти, датираног октобром 1348. године којим се решава спор око при-

---

[479] Chil. I, No. 151, p. 316—321. О значају овог судског акта в. пре свега Острогорски, *Серска област* 115 сл. (= СД IV, 575).

[480] Kutl. No. 33, p. 128—130. То региструју Соловјев, *Судије и суд* 153; Живојиновић, *Судство* 205; Острогорски *Серска област* 105 (= СД IV, 562); исти, *О серском митрополиту* 224.

[481] Соловјев, *Судије и суд* 153, 155; Живојиновић, *Судство* 205; Острогорски, *Серска област* 105 (= СД IV, 562); исти, *О серском митрополиту* 224; Soulis, *Serbs* 151 sq.; idem, *Notes* 375.

сељеника (елевтера) манастира Алипиу у Јежови; одлуку је најпре српски потписао митрополит Јаков, а после њега следе потписи неких функционера серске митрополије: Манојло Куварас, ђакон и економ, Јован Модин, јереј и сакеларије, Теодор, јереј и скевофилакс, Михајло Калоризос, ђакон и сакелије, Сергије Синадин, протекдик и дикеј, као и Никола Авалантис, ђакон, дикеофилакс и хартофилакс.[482]

Навели смо податке овог судског акта о функционерима серске митрополије због чињенице да је у средњовековним условима црквена администрација имала важно место у свакодневном животу, па и у темељима нове српске власти у Серу. А она је и у тој области јавног живота могла да рачуна на сарадњу житеља града који су и раније обављали сличне послове, па су, према томе, могли бити корисни и у обнови правног система у Серу и околини. Ваља подсетити на повољну околност да је из јула 1339. године сачуван акт монахиње Ипомони која Меникејском манастиру дарује манастир св. Георгија Крионерита. Ту повељу су потписали: Јован Модин, јереј и сакеларије, серске митрополије, Георгије Трапезунтски, ὁ τὰ δίκαια διέπων, Манојло Куварас, ђакон и економ, Теодор Цемцеас, јереј и скевофилакс, Никола Авалантис, ђакон и хартофилакс, Михајло Калоризос, ђакон и сакелије, као и Сергије Синадин, протекдик.[483] Ако упоредимо споменута два списка чиновника серске митрополије, први из јула 1339, дакле из времена византијске власти, а други из октобра 1348. године, настао за српске власти у Серу и новог митрополита Јакова, добићемо важне податке за тему која нас овде занима. Зачуђујуће делује сазнање да су скоро сви функционери из акта од 1339. присутни и у каснијем документу из 1348. године и то са истим дужностима. То су Јован Модин, јереј и сакеларије, Манојло Куварас, ђакон и економ, Никола Авалантис, јереј и хартофилакс, Михајло Калоризос, ђакон и сакелије, као и Сергије Синадин, протекдик. Извесно је да је свој положај задржао и Теодор Цемцеас, само што је у акту из 1348. године наведен без презимена. Једино је негде ишчезао Георгије Трапезунтски који је био ὁ τὰ δίκαια διέπων митрополије.[484] Дакле, нови серски митрополит Србин Јаков, поверљив човек српског цара, који је доведен на пастирски трон непосредно после српског освајања Сера (24. септембра 1345), преузео је скоро читаву прву пентаду десног хора митрополије. То јасно показује да нова српска власт није хтела да без преке потребе мења црквене архонте из претходне византијске власти, свесна да је било тешко наћи способне и учене људе кадре да попуне њихова места и да ваљано обављају послове серске митрополије.[484a]

---

[482] Kutl. No. 21, p. 93.

[483] Guillou, *Prodrome* No. 34, p. 110—113.

[484] У коментару акта из октобра 1348. године само се каже да је већина потписаних функционера позната и из каснијих докумената: 1353. и 1360. године. Cf. Kutl. p. 92.

[484a] На то указује и Кораћ, *Света Гора* 53.

Да су се ствари и даље тако развијале показују одлуке суда серске митрополије из каснијих година српске власти у Серу. Из октобра 1353. године потиче акт о завештању монаха Јакинта, оснивача манастира Богородице, названог Нови манастир код Сера, који је српски потписао серски митрополит Јаков, а затим следе грчки потписи чиновника митрополије: Манојло Куварас, ђакон и економ, Јован Модин, јереј и сакеларије, Сергије Синадин, скевофилакс, Георгије Триволис, јереј и сакелије[485] и Никола Куварас, јереј и протекдик.[486] Ако овај састав прве пентаде серске митрополије упоредимо са оним што о томе каже спомената судска одлука из октобра 1348. године, коју је први потписао серски митрополит Јаков, можемо закључити да су се збиле важне промене. Из редова функционера митрополије нестали су јереј и скевофилакс Теодор Цемцеас, ђакон и сакелије Михајло Калоризос, као и Никола Авалантис, дикеофилакс и хартофилакс; вероватно да су напустили овоземаљски свет. Ако је смрћу јереја и скевофилакса Теодора Цемцеаса то важно место остало упражњено, њега је добио ранији протекдик Сергије Синадин који је очигледно био световњак. С друге стране, уместо јереја и сакелија Михајла Калоризоса сада на тој важној функцији срећемо јереја Георгија Триволиса, а појављује се још један нови члан ове екипе јереј Никола Куварас на дужности протекдика. Дакле, изнети закључци у пуној мери показују да су за српске власти у Серу обављане нормалне промене у саставу функционера митрополије. Упражњена места су попуњавана новим људима који су очигледно припадали утицајним породицама у Серу. Истовремено су неки чиновници серске митрополије напредовали у својим дужностима.

Недавно издати документ из децембра 1355. године, који расправља о Цаиновом метоху код Зихне, поседу манастира Филотеја, доноси потписе само двојице познатих функционера серске митрополије: скевофилакса Сергија Синадина и јереја и сакелија Георгија Триволиса.[487] Међутим, у том погледу је много садржајнија судска одлука из јуна 1357. године о храму св. Николе који је припадао манастиру Каракала; акт су после серског митрополита Јакова потписали следећи чиновници митрополије: Манојло Куварас, ђакон и економ, Јован Модин, јереј и сакеларије, Никола Куварас, јереј и скевофилакс, Георгије Привелис, јереј и хартофилакс,[488] Јован Заварнас, ђакон и сакелије и Јован Синадин, протонотар.[489] Наведени потписи показују нека важна померања и промене у

---

[485] У потпису је од презимена сачувано само три слова Τρι..., али је извесно да је у питању јереј и сакелије Георгије Триволис који је потписан на документу из децембра 1355. године. Cf. Kravari, *Documents* 310.

[486] Chil. I, No. 140, p. 295—297.

[487] Kravari, *Documents* 331 sq.

[488] У документима из 1353. и 1355. године споменут је јереј и сакелије Георгије Триволис, па верујемо да је овде његово презиме погрешно записано као Привелис.

[489] У потпису је од презимена сачувано свега пет слова Завар..., али је извесно да је у питању ђакон и сакелије Јован Заварнас који је потписан и на документу из новембра 1360. године. Cf. Chil. I, No. 146, p. 310.

саставу прве пентаде серске митрополије. Из тог круга митрополитових сарадника нестао је скевофилакс Сергије Синадин, вероватно зато што је умро, али је његово место заузео јереј Никола Куварас, који је пре тога био протекдик. Међутим, сада је Јован Синадин, још један припадник серског огранка ове угледне породице, постао протонотар.[490] Најзад, тада је, односно 1357. године, међу митрополитове функционере ступио и нови члан ђакон и сакелије Јован Заварнас.[491]

Из новембра 1360. године потиче у овом раду већ много пута навођена одлука суда серске митрополије о хиландарском метоху св. Николе у Каменикији код Сера. Тај акт су после серског митрополита Јакова (српски потпис) потписали и следећи чиновници митрополије: Манојло Куварас, ђакон и економ, Јован Модин, јереј и сакеларије, Георгије Триволис, јереј и хартофилакс, Јован Заварнас, ђакон и сакелије, Димитрије Апелмене, протекдик и Јован Синадин, протонотар.[492] Као и претходни документи, тако и овај илуструје неке промене у саставу функционера серске митрополије. Међу потписанима нема јереја и скевофилакса Николе Кувараса, припадника угледне серске фамилије; може се веровати да је у међувремену умро.[493] С друге стране, овде се јавља једно ново име протекдик Димитрије Апелмене, који је свакако био

[490] Протонотар је био први службеник друге пентаде десног хора епархије. Уп. Соловјев, *Судије и суд* 159. Овде бисмо хтели да подсетимо на значај једног огранка угледне византијске породице Синадина који је живео у Серу баш у времену занимљивом за нас. Из наведених докумената јасно се види каријера Сергија Синадина: он је 1338. био протекдик серске митрополије и тај положај је свакако задржао до 1353. године, када је већ споменут као скевофилакс, на коме положају је наследио јереја Теодора Цемцеаса. Cf. Hannick — Schmalzbauer, *Synadenoi* No. 41, p. 145 sq. Године 1357. скевофилакс серске митрополије био је јереј Никола Куварас, па се сме претпоставити да је Сергије Синадин пре тога преминуо. Тај Сергије Синадин имао је кућу у Серу, а 1339—1342. године преговарао је са архонтом града Сера Ксеном Мурмурасом око млина и њиве у граду Серу. Cf. Hannick — Schmalzbauer, *Synadenoi* No. 41, p. 145 sq.; Kravari, *Documents* 310; Mavromatis, *Note* 74, n. 4. Ваља подсетити да је Сергије Синадин као протекдик серске митрополије потписао три акта из марта 1338. године којима неки људи из Сера продају поседе царевој тетки Ангелини Кантакузини. Cf. Mavromatis, *Note* 75 sq. Из података споменутих аката суда серске митрополије јасно се разабире да је после смрти Сергија Синадина међу њене функционере ступио још један члан рода Синадина: био је то Јован који је добио функцију протонотара. Уп. Соловјев, *Судије и суд* 153; Живојиновић, *Судство* 225; Острогорски, *Серска област* 105 сл. (= СД IV, 563); Максимовић, *Последње године* 182; Hannick — Schmalzbauer, *Synadenoi* No. 47, 147. Извесно је да су овде споменути функционери серске митрополије Сергије и Јован Синадини били световњаци. Занимљиво је да се у кодексу из 1603. године спомиње Σινάδης и Σινάδος. Уп. Папагеоргију 283.

[491] О Јовану Заварнасу који није познат из других савремених извора уп. Живојиновић, *Судство* 215; Trapp, PLP No. 6411.

[492] Chil. I, No. 146, p. 308—310.

[493] Николу Кувараса као чиновника серске митрополије региструју: Соловјев, *Судије и суд* 154; Живојиновић, *Судство* 227; Острогорски, *Серска област* 105 сл. (= СД IV, 563); Esph. p. 160; Trapp, PLP No. 13358; Kravari, *Documents* 299.

световњак, али се ништа одређеније не може рећи о члану ове познате византијске породице настањеном у Серу.[494]

У трагању за променама у саставу чиновника серске митрополије за српске власти ваља се обратити и више пута спомињаном акту из августа 1365. године који је решавао спор око цркве св. Георгија у селу Зинзос. Тај документ су поред других лица потписали и неки функционери серске митрополије: Захарија, јеромонах и еклесијарх, Никола Мил'ц, дикеј, који је потписао српски, затим Манојло Лизикос, сакеларије, Јован Дисипат, ђакон и скевофилакс, Теодор Куварас, ђакон и хартофилакс, као и Јован Авалантис, протекдик.[495] Мора се признати да наведени акт показује највеће промене у саставу функционера серске митрополије. Пре свега нестао је ђакон и економ Манојло Куварас, за кога се с правом може рећи да је био прави ветеран међу њеним чиновницима, јер га као економа срећемо у широком временском распону од неколико деценија (1323—1360), а за многих господара који су владали Сером: византијских царева Андроника II и Андроника III Палеолога, српског цара Стефана Душана и његове удовице Јелене у монаштву наречене Јелисавете.[496] Тај Манојло из серске породице Кувараса диван је пример средњовековног човека који је као угледан чиновник серске митрополије претурио преко главе многе промене политичке власти у великом граду Серу. Истовремено су се смењивали и митрополити у Серу, а најзначајнија промена се збила непосредно после српског освајања (24. септембра 1345), када је за врховног пастира Сера рукоположен Јаков, поверљив човек Стефана Душана.

Из редова чиновника серске митрополије нестао је још један стари члан јереј и сакеларије Јован Модин, чија се успешна каријера може пратити још од далеке 1323. године, када је он један акт потписао као скевофилакс серске митрополије. Ту дужност он је обављао до 1339. године, када је узнапредовао у положај сакларија, који је задржао свакако до новембра 1360. године.[497] Међутим, оно што је за нашу тему значајно је околност да је Јован Модин, као и горе споменути Манојло Куварас, претурио преко главе промене на престолу ромејских царева, али и долазак српске власти, сачувавши и после септембра 1345. године свој положај међу функционерима серске митрополије. Потписи судског акта из августа 1365. године показују да су из редова чиновника серске митрополије нестали још неки људи, иако се за њих не може казати да су дуго задржали своје положаје, као споменути Манојло Куварас и Јован Модин. Идући редом потписа, најпре ћемо за-

---

[494] Спомен Димитрија Апелменеа региструју: Соловјев, *Судије и суд* 153; Живојиновић, *Судство* 220 сл. О његовој личности непознатој из других савремених извора cf. Trapp, PLP No. 1156.

[495] Esph. No. 27, p. 163.

[496] О томе в. Соловјев, *Судије и суд* 154; Живојиновић, *Судство* 208; Острогорски, *Серска област* 105 сл. (= СД IV, 563).

[497] О томе в. Соловјев, *Судије и суд* 155; Живојиновић, *Судство* 208; Trapp, PLP No. 19231.

држати пажњу на јереју и хартофилаксу Георгију Триволису који је пре тога заузимао положај сакелија серске митрополије.[498] Он је такође потицао из угледне породице Сера XIV века, а за српске власти је ступио у круг функционера серске митрополије, али се у њему није дуго задржао. Из реда функционера серске митрополије познатих по акту из новембра 1360. године нестао је и протекдик Димитрије Апелмене, који се очигледно није дуго задржао на том положају.

Посматрајући промене које су се у времену између новембра 1360. и августа 1365. године збиле међу чиновницима серске митрополије, ваља нагласити да се овде јавља и неколико нових лица. Идући редом њихових потписа, најпре ћемо забележити јеромонаха и еклесијарха Захарију који је овде први и једини пут забележен у изворима.[499] После њега долази потпис дикеја Николе Милца, који је као и потпис митрополита Саве, изведен српским словима. Сасвим је природно што је дикеј Никола Милац одавно привукао пажњу истраживача, јер је он једини чиновник серске митрополије који се српски потписао. Стога је и закључено да је био и једини Србин међу угледним људима око серског митрополита Србина Саве.[500] По реду потписа затим долази сакеларије Манојло Лизикос, непознат из ранијих аката серске митрополије, који је свакако био световна личност.[501] У питању је функционер који је наставио каријеру напредовавши у звање великог економа, па ћемо о њему више речи у каснијем излагању. У круг функционера серске митрополије тада је ушао и ђакон Јован Дисипат који је добио дужност скевофилакса; пошто о њему говори и недавно објављена повеља Велике Лавре св. Атанасија, његову каријеру ћемо касније описати. Потписи повеље из августа 1365. године дају још једно важно сазнање: у круг чиновника серске митрополије ступио је ђакон Теодор Куварас који је добио важну дужност хартофилакса. У стручној литератури је одавно обраћена пажња на овај податак, па се сасвим природно претпостављало да је у питању био још један члан угледне серске породице Кувараса из које су регру-

---

[498] Тај Георгије Триволис је 1353. и 1357. године забележен као сакелије серске митрополије а касније је узнапредовао у звање хартофилакса. У питању је припадник локалне породице из Сера, што се види из података које је прикупила Василики Кравари. Георгије Триволис је 1308/9. био примикирије табуларија серске митрополије (cf. Lavra II, No. 102, p. 158); неки Триволис непознатог имена имао је поседе близу имања манастира на Меникејској Гори, а упокојио се између 1339. и 1342. године (Guillou, *Prodrome* No. 9, p. 55, No. 10, 58, No. 35. p. 117). Cf. Kravari, *Documents* 310. Самсарис 205, н. 7 полази само од старијег издања хиландарског акта (Chil. I, No. 140, p. 297, No. 146, p. 309) где је презиме оштећено, па верује да је у питању Георгије Тривуна. Није јасно зашто Живојиновић, *Судство* 213—215 наводи да је акт из октобра 1353. године потписао јереј и сакелије Георгије Привелис.

[499] Trapp, PLP No. 6475.

[500] Соловјев, *Судије и суд* 155 верује да је у питању нови чин. Уп. Живојиновић, *Судство* 220 сл.; Острогорски, *Серска област* 106 (= СД IV, 563); Soulis, *Serbs* 151 sq.; idem *Notes* 375; Esph. p. 160.

[501] Esph. p. 160.

товани и митрополитови чиновници Манојло и Никола.[502] Најзад, последња нова личност међу функционерима серске митрополије је протекдик Јован Авалантис, очигледно световњак. Треба нагласити да је и он припадао угледној серској породици која је раније имала своје припаднике међу чиновницима митрополије. У питању је Никола Авалантис, кога смо већ споменули као ђакона и хартофилакса јула 1339, а који је октобра 1348. године узнапредовао у више звање скевофилакса.[503] Дакле, већ је Никола Авалантис успешно пребродио промену на власти у Серу: српско освајање (24. септембра 1345), као и промене на челу серске епархије, па је узнапредовао у служби поставши скевофилакс. Стога не треба да чуди чињеница да је за време исте српске власти, односно под Душановом удовицом царицом Јеленом, још један члан рода Авалантиса ступио у ред чиновника серске митрополије; био је то Јован Авалантис.[504]

Недавно је издат занимљив акт из септембра 1365. године којим Јован Дисипат, ђакон и скевофилакс серске митрополије, и његов брат Манојло, ђакон и архонт манастира Сера, продају Великој Лаври св. Атанасија баштински виноград у крају (περιοχή) Вернари. Посед је био величине 200 модија, а суму од 24 перпере продавци су примили у присуству потписаних сведока, као и Констанција, јеромонаха и духовника манастира Пантанасе, Манојла Хонијата, архонта цркава серске митрополије[505] и других. На крају акта су потписани: Манојло Лизикос, сакеларије серске митрополије, Теодор Куварас, ђакон и хартофилакс а verso је потпис Јована Авалантиса, протекдика исте митрополије.[506] Посматрајући имена потписаних чиновника серске митрополије намеће се закључак да се наводе иста лица као и у претходном судском акту из августа исте године. Ту је и ђакон и скевофилакс Јован Дисипат који, разуме се, није потписао на крају акта, јер он и продаје споменути баштински посед светогорској Великој Лаври. Уз њега као продавац иступа и брат Манојло, који је ђакон и архонт манастира Сера. Нажалост, у другим изворима нема података о тој двојици угледних житеља Сера и околине који су били и значајни чиновници у митрополији града.[507]

---

[502] Соловјев, *Судије и суд* 154; Живојиновић, *Судство* 225; Esph. p. 160; Kravari, *Documents* 299; Trapp, PLP No. 13355. Именом непознати Куварас био је протопсалтис у Серу пре децембра 1360. године. Cf. Trapp, PLP No. 13353.

[503] О томе в. Живојиновић, *Судство* 221 сл., 255; Esph. p. 160; Trapp, PLP No. 16. Чудно је да се у коментару повеље из октобра 1348. године за Николу Авалантиса каже "dont on ne sait rien d'autre" без упућивања на његов потпис као хартофилакса на повељи из 1339. године. Cf. Kutl. p. 92.

[504] Trapp, PLP No. 13; Esph. p. 160. У судском акту из августа 1365. године споменут је житељ села Зинзос по имену Андроник Авалантис.

[505] У коментару издања акта само се напомиње да овај Манојло Хонијат не може бити иста личност са истоимеником који је од 1415. године био функционер солунске митрополије. Cf. Lavra III, p. 89.

[506] Lavra III, No. 143, p. 90—92. Септембра 1365. године цар Јован V Палеолог је хрисовуљом потврдио Великој Лаври посед села Вернари код Сера. Cf. ibid. III, No. 142, p. 88—90; Dölger, *Reg.* No. 3104. Споменуто село Вернари налазило се око 14 км југоисточно од Сера близу језера Тахинос. Cf. Guillou, *Prodrome* p. 6 sq.; Lavra III, p. 89.

[507] О тој двојици чиновника cf. Trapp, PLP Nos. 5535 et 5541; Esph. p. 160.

Најзад, ваља се вратити више пута помињаном акту суда серске митрополије из октобра 1366. године који је расправљао о спору великог примикирија Исариса и монаха Хиландара око имовине његовог покојног зета. Повељу је најпре српски потписао серски митрополит Сава, а затим неки светогорски и други монаси. Од чиновника серске митрополије овде су потписани: Никола Милац, дикестије (српски), Манојло Лизикос, сакеларије,[508] Теодор Куварас, ђакон и хартофилакс, Теодор Меланхрин, сакелије и Јован Авалантис, табуларије.[509] У односу на раније познате и потписиване чиновнике овде се јавља једно ново лице, сакелије Теодор Меланхрин.[510] С друге стране, променио се и статус Јована Авалантиса, који је раније био протекдик, а сада је постао табуларије.

Анализа потписа чиновника митрополије Сера за српске власти (1345—1371) чини се да дозвољава да се учине неки корисни закључци о положају ове установе. Пре свега пада у очи чињеница да су чиновници серске митрополије највећим делом били Грци који су грчки и потписивали судске документе. Једини познати изузетак био је већ спомињани Никола Милац који је свакако био Србин, бар према сачуваним потписима.[511] Такав састав клира и чиновника серске митрополије даје за право оним историчарима који су тумачили да је цар Стефан Душан у освојеним византијским градовима понегде грчке високе прелате заменио Србима, али да су зато припадници њиховог клира остајали Грци. Ситуација коју смо по подацима повеља констатовали у Серу даје чврсту подлогу тим важним закључцима о темељима на којима је почивала власт Српског царства у освојеним византијским градовима и крајевима.[512]

Други важан закључак који проистиче из наведених података односи се на став утицајних људи Сера према новој власти српске државе цара Стефана Душана, његове удовице царице Јелене (Јелисавете) и деспота Јована Угљеше. Јасно је да су припадници

---

[508] Иако је у издању хиландарских аката презиме овог сакеларија прочитано као Ризикос, очигледно је да оно гласи Лизикос. Cf. Esph. p. 160.

[509] Chil. I, No. 151, p. 320 sq. На полеђини акта потписани су: Орест, васељенски судија и ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, Димитрије Комнин Евдемонојоан и Никита Педиасим сви као слуге (δοῦλοι) деспота Јована Угљеше.

[510] О њему cf. Trapp, PLP No. 17361. Живојиновић, *Судство* 215 исправно каже да је Теодор Меланхрин био једини лаик који је обављао дужност сакелија серске митрополије.

[511] Живојиновић, *Судство* 220 сл. јасно је упозорила да је Никола Милац био једини Србин међу чиновницима серске митрополије.

[512] Ваља подсетити на још неке расуте податке о чиновницима серске митрополије који можда потичу из XIV столећа. Тако је у рукопису XIV—XV века из Меникејског манастира сачувана белешка која спомиње Манојла Севастијана, протекдика серске митрополије. У рукопису истог манастира налази се белешка XIV века са спомeном Јована Меланиаса ђакона и канстрисија Сера. Cf. Guillou, *Prodrome* App. VIII, p. 191. У рукопису истог манастира из марта 1354. године налази се белешка да су га писали грешни Јован Дука и неуки јеромонах Нил Неокесарит, игуман Меникејског манастира. Cf. Ibid. App. VIII, p. 189. У рукописима истог манастира из XIV века три пута је споменут јеромонах Теофотист, а један рукопис из XIV—XV века писан је руком неког Висариона. Cf. Ibid. App. VIII, p. 190.

угледних родова Сера, као Кувараси, Синадини, Модини, Аваланти и други прихватили промену политичке власти а и црквене организације, настављајући да као чиновници учествују у раду серске митрополије. То им је свакако осигуравало одређене приходе али и повластице у свакодневном животу. У том погледу они нису били изузетак у односу на световне великаше који су такође прихватили нову власт, очекујући од тога одређене користи.

Подаци повеља о чиновницима серске митрополије показују да су промене у саставу овог тела углавном текле нормално: неки од њих су нестајали са својих положаја вероватно однети природним законима и међама људског века. Међутим, може се констатовати да је негде између новембра 1360. и августа 1365. године настала крупна промена у саставу прве пентаде серске митрополије, која се тешко може објаснити само биолошким осипањем њених чланова. Тражећи објашњење за ту појаву, помислили смо на важну околност да је у том времену дошло и до промене на челу серске митрополије: Јакова, поверљивог човека српског цара Стефана Душана и првог митрополита Сера за српске власти сменио је нови пастир Сава који је такође био Србин. Није ли нови митрополит Сера Сава одлучио да промени састав прве пентаде митрополије, увевши у њу и Србина Николу Милца, који је добио положај дикеја?

У настојању да прикупимо што више података о животу и приликама у Серу за српске власти (1345—1371) обратићемо се и подацима повеља о поседима које су поједини манастири тада имали у граду и околини. Тако смо поступали и у изучавању прилика времена када је Сер улазио у границе царства Ромеја (до 24. септембра 1345), али се мора одмах нагласити да за доба српске власти располажемо са неупоредиво мање података о том питању. Већ смо анализирали редове хрисовуље краља Стефана Душана издате октобра 1345. године, дакле непосредно по освајању Сера, којом се манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори потврђују бројни поседи, па и они који су се налазили у самом граду Серу.[513] Међутим, то је једини документ који говори о поседима Меникејског манастира, како пред крај византијске, тако и на почетку српске власти у граду и околини.

У прегледу скромних података о поседима које су разни манастири за српске власти имали у граду Серу кренућемо од српског Хиландара. У опширној српској хрисовуљи из 1348. године цар Стефан Душан потврђује Хиландару многе поседе па и цркву св. Николе у граду Серу са земљом, виноградима, купљеницама, воденицама и свим правинама.[514] На захтев српског цара Стефана Душана византијски василевс Јован V Палеолог је јула 1351. године хрисовуљом потврдио неке поседе Хиландару; међу њима су споменути у граду (κάστρον) Серу баштинска кућа Нићифора Амакса, а у околини града (περὶ τὸ κάστρον Σερρῶν) манастирић св. Николе

---

[513] Guillou, *Prodrome* No. 39, p. 124—131.
[514] Chil. II, No. 38, p. 496.

у Каменикији.[515] Та два поседа у Серу и околини монаси Хиландара стекли су још за време византијске власти у граду, а што се тиче манастирића св. Николе у Каменикији, П. Самсарис верује да је као метох Хиландара уживао посебну заштиту за господства српских владара у Серу и околини.[516]

За српске власти поседе у Серу имао је и светогорски манастир Филотеј. Хрисовуља српског цара Стефана Душана из априла 1346. године потврђује овој монашкој обитељи, између осталог, и манастир св. Георгија Крионерита са два млина на реци која пролази кроз Сер а са виноградима и њивама, као и куће у богоспасном граду Серу.[517] О поседима које је за време српске власти у Серу имао славни манастир Ивирон говоре две хрисовуље цара Јована V Палеолога. Прва је из јула 1351. године и поред бројних поседа потврђује ивирским монасима манастирић св. Јована Богослова код Сера (περὶ τὰς Σέρρας) са млиновима, виноградима, пресељеним парицима и елевтерима, као и куће у граду (πόλις) Серу.[518] Друга хрисовуља истог цара, издата 25. августа 1357. године, потврђује манастиру Ивирону многе поседе, па и куће у Серу, као и метох св. Јована Богослова код Сера са млиновима, виноградима и пресељеницима.[519]

Најстарији и најугледнији светогорски манастир Велика Лавра св. Атанасија такође је за време српске власти стекао поседе у Серу. Податке о томе даје каснија повеља коју су октобра 1377. године издали припадници рода Ласкариса: царев дворанин (οἰκεῖος(Константин, као и његове сестре Томаида и велика папина Ана. Ту се каже да је њихова мати пре много година продала Великој Лаври баштинске куће близу Царинске капије (Φορικὴ πόρτη)[520] у Серу са пекаром, а изван града баште. Монаси су по својим правилима подигли цркву, али су споменута деца покојне Ласкарине после много година оценили да су оштећени, па су одлучили да покрену питање својих права на те поседе, за шта су чак издејствовали и хоризму цара Јована V Палеолога; на крају су ипак од свега одустали и нагодили су се са монасима Велике Лавре св. Атанасија.[521] Садржају овог значајног документа вратићемо се касније када будемо говорили о времену обновљене власти

---

[515] Chil. I, No. 138, p. 292—294; Dölger, *Reg.* No. 2979.

[516] Самсарис 206 сл. који упозорава да се манастирић св. Николе у Каменикији последњи пут спомиње крајем 1360. године. Cf. Chil. I, No. 146, p. 307. Исти аутор бележи да су у византијско доба у крају Каменикија постојала само мала насеља парика који су обезбеђивали имања манастира св. Николе. Из турског времена има података о насељима која постоје и данас, а сачувано је и доста споменика. Уп. Самсарис 194.

[517] Соловјев — Мошин бр. 8, стр. 54. О овом документу в. детаљније Dölger, *Schatzk.* No. 53, p. 145—147.

[518] М. Гедеон, Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες, Атина 1936, p. 47; Dölger, *Reg.* No. 2980.

[519] Dölger, *Schatzk.* No. 9, p. 44; Dölger, *Reg.* No. 2980.

[520] У коментару издања се каже да је у питању πόρτα τοῦ φόρου која се налазила на западном бедему Сера. Уп. Папагеоргију стр. 244 и таб. I; Lavra III, p. 110.

[521] Lavra III, No. 148, p. 108—112.

царства Ромеја у Серу (1371—1383), а овде нас занимају поседи које је Велика Лавра за време српске власти стекла у Серу. У прегледу историје властелинства најстаријег светогорског манастира верује се да су споменуте куће у Серу стечене око 1368/9. године, дакле пред крај живота Серске државе деспота Јована Угљеше.[522]

У потрази за сазнањима о поседима које су разни манастири имали у Серу и околини у времену од 1345. до 1371. године треба се задржати и на једном усамљеном податку из повеља руског манастира св. Пантелејмона. Заслужни истраживачи А. Соловјев и В. Мошин издали су међу грчким актима српских владара и пројект хрисовуље цара Стефана Душана руском манастиру на Светој Гори, датиране са 6855 (1346—7) годином. Ту се међу другим манастирским поседима спомиње и црква св. Георгија, званог Лукери, у богоспасном граду Серу.[523] У стручној литератури вођена је опширна расправа о веродостојности и карактеру овог занимљивог документа[524] у чије резултате овде нећемо улазити. Међутим, без обзира на дилеме да ли је хрисовуља српског цара веродостојна или фалсификат, други веродостојни савремени акти сасвим објашњавају карактер имовине коју је манастир св. Пантелејмона имао у граду Серу. Цар Стефан Душан је 12. јуна 1349. године српском хрисовуљом даровао манастиру св. Пантелејмона разне поседе, па и у граду Серу човека Георгија Лукериса са децом, кућом и читавом имовином.[525] О веродостојности тих података сведочи околност да се у хрисовуљи цара Јована V Палеолога манастиру св. Пантелејмона из септембра 1353. године међу осталим поседима спомиње и човек Георгије Лукерис у богоспасном граду Серу.[526] Дакле, извесно је да је руски манастир поседовао у Серу неког човека Георгија Лукериса са кућом и читавом имовином, али се нажалост ништа одређено не може рећи о његовом занимању и статусу. Потпуности ради ваља подсетити и на податак хрисовуље цара Стефана Душана Ватопеду из маја 1346. године где се овој угледној монашкој обитељи уопштено потврђују и имања у Стримону, Серу, Солуну, Верији, Каламарији, близу Свете Горе и на другим местима.[527]

---

[522] Lavra IV, p. 152. У том прегледу се каже да је између 1355. и 1361. године Велика Лавра стекла и метох Свих Светих у области Сера.

[523] Соловјев — Мошин бр. 17а, стр. 136. Издавачи нису били сигурни у читању ових редова, па су у превод поред речи црква ставили знак питања.

[524] В. Мошин, *Из светогорских архива*, Споменик САН 91 (1939) 234 сл.; V. Mošin, *Povelje cara Dušana i Jovana Paleologa Pantelejmonovom manastiru*, Zgodovinski časopis 6—7 (1952—3) 402—416.

[525] Акты русского на святом Афоне монастырья св. великомученика Пантелеиймона, Киев 1873, No. 48, p. 357; Новаковић, *Зак. споменици* 508. Резиме садржаја: Мошин, *Из светогорских архива* 238—241; Actes de Saint-Pantéléèmôn, ed. P. Lemerle etc. Actes serbes, ed. S. Ćirković, Paris 1982, No. 1, p. 157 sq. Јасне податке те повеље користио је В. Мошин да би протумачио једно место из пројекта грчке хрисовуље цара Стефана Душана из 1347/8. године. Уп. Мошин, *Из светогорских архива* 234 сл.

[526] Actes de Pantéléèmôn No. 11, p. 99; Dölger, *Reg.* No. 3011.

[527] Соловјев — Мошин бр. 11, стр. 80. Слично је и у другој повељи српског цара Ватопеду из априла 1348. године. Уп. Исто бр. 18, стр. 144.

На почетку овог посла изнели смо разлоге који су нас навели да га се прихватимо. Један од основних била је бурна историја великог и важног града Сера у XIV веку, у времену обележеном судбоносним догађајима историје већег дела Балканског полуострва. У питању је, пре свега, најезда Турака који су у другој половини XIV столећа започели свој победоносни поход од Хелеспонта, трајно освајајући преостале крајеве царства Ромеја, али и господара других суседних земаља. Не улазећи овом приликом у сложене путеве спољне политике деспота Јована Угљеше и његове концепције о заједничкој борби најугроженијих господара југоистока Балканског полуострва у одбрани од Турака,[528] подсетићемо само на њихов крајњи исход. Двадесет шестог септембра 1371. године окупљена војска деспота Јована Угљеше и његовог брата краља Вукашина сукобила се са Турцима код Черномена на Марици. Здружене хришћанске снаге претрпеле су катастрофалан пораз, а у боју су пала браћа Мрњавчевићи. Извесно је да је погибија деспота Јована Угљеше на Марици значила и крај живота Серске државе која је израсла из темеља расточеног Српског царства Стефана Душана. Тај догађај је сасвим променио и судбину града Сера, која нас у овој прилици посебно занима. Можда на први поглед изгледа зачуђујуће констатација да после битке на Марици победнички Турци нису запосели знатније делове територије Серске државе. То су учинили Ромеји.

---

[528] О томе превасходно в. Острогорски, *Серска област* 127—146 (= СД IV, 590—614).

3. СЕР ПОНОВО ПОД ВЛАШЋУ ЦАРА РОМЕЈА

Мора се признати да збивања у Серу и околини друге половине XIV столећа, као уосталом и у другим деловима Византијског царства, често измичу пажњи историчара. То проистиче из чињенице да за ово доба практично и нема савремених наративних извора који би описивали макар основна збивања. Зато смо упућени на штуре податке савремених врела друге врсте, као и на списе византијских историчара који су писали средином и у другој половини XV столећа.

Судбина великог и напредног града Сера добила је други ток после битке на Марици (26. септембра 1371). Још је заслужни истраживач прошлости Сера П. Папагеоргију уочио драгоцену белешку у рукопису бр. 21 Светогорског протата у којој је записано да је новембра 6880 (1371) X индикта пресрећни деспот ушао у Сер.[529] Нема никакве сумње да се под пресрећним деспотом крије Манојло Палеолог који је тада са дозволом оца василевса Јована V управљао Солуном и околином.[530] Дакле, деспот Манојло Палеолог је искористио прилику и кренувши из свог града Солуна успео је да новембра 1371. године запоседне Сер, главни град државе деспота Јована Угљеше, палог у боју на Марици (26. септембра 1371).[531] Међутим, одавно је уочено да Ромеји нису тада повратили

[529] Папагеоргију 316, н. 2. На ту значајну белешку упућују: G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382—1387,* Rome 1960, 33, n. 29; Острогорски, *Серска област* 144, н. 74 (= СД IV, 611, н. 74).

[530] О томе уп. J. W. Barker, *Manuel II. Palaeologus (1391—1425): A Story in Late Byzantine Statesmanship,* New Brunswick — New Jersey 1960, 55—63 где су наведени најважнији извори и стручна литература.

[531] R. J. Loenertz, *Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès,* EO 36 (1937) 278; Lemerle, *Philippes* 214 sq., n. 5; Dennis, *Reign* 33; Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 144 (= СД IV, 611); И. Ђурић, *Сумрак Византије (Време Јована VIII Палеолога, 1392—1425),* Београд 1984, 16; Schreiner, *Kleinchroniken* II, 376, n. 21; Самсарис 207 сл.; Lavra IV, p. 51. Dennis, *Reign* 65 каже да је Сер "on the fertile Strymon plain was the only other important city in the area still in Byzantine hands".

само Сер, већ да су у јесен 1371. године загосподарили и земљама између Струме и Месте, као и читавом Халкидиком. Г. Острогорски је тачно упозорио да на такав закључак упућују речи увода у хрисовуљу цара Јована V Палеолога који је сачинио славни беседник и царев сарадник Димитрије Кидон. Ту се каже да василевс дарује свом сину и сацару Манојлу македонске градове које је овај ослободио од српског јарма.[532]

За оцену правог стања и расположења у Серу и околним крајевима који су се после погибије браће Мрњавчевића на Марици нашли поново под влашћу Ромеја, врло су карактеристичне речи једне повеље из августа 1375. године. Тај акт расправља о поседу који је Алипијски манастир имао у околини Сера а који му је додељен још давне 1341. године одлуком Николе Матаранга, васељенског судије Ромеја. Међутим, одлука није спроведена због нереда у држави Ромеја и због тога што је законита царска власт замењена незаконитом влашћу Трибала (Срба). Сада када је мрак нестао, правда засијала и наш свети и моћни господар и цар повратио божанску власт, монаси Алипијског манастира тражили су да се та праведна одлука спроведе.[533] Дакле, извесно је да је престанак постојања Серске државе деспота Јована Угљеше и поновни долазак ових крајева под скиптар цара Ромеја, схваћен као велико олакшање и повратак из варварске тираније у закониту власт византијског василевса.

Ако је Сер са околином у јесен 1371. године поново дошао под власт царства Ромеја, поставља се питање докле је она овде потрајала: да ли до 19. септембра 1383. године, када су Турци коначно освојили Сер, или је у тој ромејској власти било прекида? Такво питање се поставља због одређених разлога које ћемо одмах и навести. Недоумице је изазвао један занимљив ферман султана Мурата I издат између 27. децембра 1372. и 23. јануара 1373. године,[534] чији је турски оригинал био очуван до почетка нашег столећа, када га је на грчки превео заслужни Христофор, игуман Менцикејског манастира; тај текст преузео је А. Гију у свом узорном издању повеља овог манастира. Пошто је споменути ферман изазвао велике расправе у стручној литератури, а важан је за историју града Сера у осмој деценији XIV столећа, ваља му овде посветити извесну пажњу. Ферман одређује да монаси цркве Маргарита (καλόγηροι τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μαργαρίτου) треба да несметано држе села, поседе, винограде, млинове, њиве и вакуфе; забрањује се

---

[532] K. E. Zachariä von Lingenthal, *Proemion zu Chrysobullen von Demetrius Cydones,* Sitzungsber. d. Preuss. Akademie d. Wissenschaften, Berlin Jg. 1888 II, 1412 ff.; Dölger, *Reg.* No. 3130 који и датира хрисовуљу у новембар—децембар 1371. године. Cf. Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 306 sq. (= СД IV, 246).

[533] Kutl. No. 33, p. 125—130; Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 303, 307 (= СД IV, 244, 247).

[534] За хронологију cf. Iréne Beldiceanu—Steinherr, *La prise de Serrès et le firman de 1372 en faveur du monastère de Saint — Jean — Prodrome,* Acta Historica 4 (1965) 16.

султановим потомцима и рођацима да их у томе ометају.[535] Подацима наведеног фермана треба додати и вести старе турске хронике да су претку султана Османа у Анадолију дошли монаси манастира Маргарита код града Сера у Румелији, а у време када Бруса и Румелија још нису биле у власти Турака. Одазивајући се њиховој молби, Осман-бег је манастирске поседе ослободио харача и других ванредних давања када Румелија буде освојена од Турака. Отада ће сваки султан обнављати споменуте повластице, па је то учинио и наш султан Мурат II (између 2. новембра 1426. и 21. октобра 1427).[536]

Полазећи од овог занимљивог документа, а и вести споменуте старе турске хронике, многи угледни истраживачи су чврсто веровали да Сер после новембра 1371. године није дуго остао под влашћу Ромеја и да су га већ следеће године освојили Турци, па је крајем 1372. године султан Мурат I и даровао споменути ферман манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори. Касније су Ромеји повратили Сер, да би га Турци коначно освојили 19. септембра 1383. године.[537] Тај одлучни став, колико нам је познато, први је ублажио П. Лемерл, претпоставивши да је 1372. године турска окупација Сера и околине била чисто војничке природе, а да је управа у граду остала у рукама Ромеја.[538] У побијању те тезе кренуо је даље Џ. Денис у својој документованој књизи о владавини Манојла Палеолога у Солуну. Обратио је пажњу на већ споменути акт из августа 1375. године који решава стари спор око једног поседа код Сера својине Алипијског манастира на Атосу; исправно је протумачио да његови редови јасно сведоче да је тада Сер био под влашћу василевса Ромеја Јована V Палеолога.[539] Међутим, Џ. Денис је ипак желео да објасни и постојање фермана султана Мурата I из 1372. године, па је веровао да су тада Турци нападали Сер, због чега су монаси Меникејског манастира, или неки њихов пријатељ, затражили заштиту турског заповедника. Зато је Џ. Денис веровао да је Сер од новембра 1371. непрекидно био под влашћу Ромеја све до коначног пада под

---

[535] Christophore p. 77; Guillou, *Prodrome* p. 155.

[536] Beldiceanu—Steinherr, *Prise de Serrès* 20 sq. која доноси превод текста хронике. Акт султана Мурата II региструје Guillou, *Prodrome* p. 156.

[537] То су сматрали: F. Taeschner — P. Wittek, *Die Vezirfamilie der Gandarbyzāde (14/15 Jhdt) und ihre Denkmäler*, Der Islam 18 (1929) 72; Loenertz, *Manuel Paléologue* 278; N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris* II, Paris — La Haye 1964, 187, n. 4.

[538] Lemerle, *Philippes* 217 sq. Слично сматра и Soulis, *Serbs* 156, наглашавајући да су 1371/2. године Турци под командом Хајредин-паше и Евренос бега освојили Македонију и Сер, али да је то освајање било чисто војничког карактера "and did not affect the administration of the city". Г. Острогорски није веровао у тумачење П. Лемерла, наглашавајући да би „требало бар знати примере за то да су Турци стварно оставили у једном освојеном граду или области њену сопствену управу". Cf. Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 308 (= СД IV, 248).

[539] Kutl. No. 33, p. 125—130; Dennis, *Reign* 65 sq.

турску власт 19. септембра 1383. године.[540] О ферману султана Мурата I, сачуваном само у изводу на грчком језику, детаљно је расправљала Ирена Белдичиану Штајнхер, подсетивши пре свега на чињеницу да се по муслиманском праву поседи не везују за цркву или манастир, већ само за личност. У овом случају то би био неки меникејски монах који се звао Маргарит, можда потомак Јована Маргарита, познатог у Серу и околини још 1342. године. Међутим, иста ауторка одлучно сумња у веродостојност споменутог фермана Мурата I, јер ни он а ни његов наследник Бајазит нису могли издати неку повељу у корист манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори. Споменути монах Маргарит могао је најраније почетком XV столећа регулисати однос Меникејског манастира са Турцима.[541]

Иако Г. Острогорски још није познавао резултате истраживања Ирене Белдичиану Штајнхер, он је детаљно разматрао податке фермана султана Мурата I из 1372. године, као и питање евентуалног турског освајања Сера непосредно после његовог пада под власт царства Ромеја (новембра 1371). Г. Острогорски је најпре оповргао уверење да је 1372. године Мурат заузео Сер, позивајући се пре свега на речи већ споменуте повеље од августа 1375. године која решава спор око поседа манастира Алипиу. Ту се јасно каже да је српску власт у Серу сменила држава Ромеја и да према томе није постојао никакав турски interregnum у власти над овим градом и околином.[542] Међутим, Г. Острогорски је исправно поставио још једно питање из садржаја наводног фермана султана Мурата из 1372. године. Видели смо да се у њему каже да су се калуђери цркве Маргарита обратили султану и замолили га за наведене повластице. Још је заслужни игуман Христофор помислио да је у ферману споменут Јован Маргарит, познати великаш и поседник из Сера и Зихне средине XIV столећа. Тај Јован Маргарит се по његовом уверењу замонашио у Меникејском манастиру као монах Јоасаф, па је као монах измолио од султана Мурата I споменути ферман, због чега је манастир у документу и назван Маргаритов.[543] Г. Острогорски је устао и против тог често прихваћеног тумачења, наводећи пре свега околност „да се калуђери не зову по свом породичном имену, поготово двадесетак година по свом уласку у манастир", а сумња да је споменути Јован Маргарит био још жив 1372. године.[544] Од заслужног игумана Христофора остало је и уверење — које су сви каснији истраживачи прихватили — да се под црквом Маргаритовом подразумева манастир св. Јована Продрома на Меникејској Гори. Г. Острогорски је са правом посумњао у то уверење, подсетивши само на чиње-

[540] Ibid. 66 sq. Г. Острогорски наглашава да „документи демантују ову чудну претпоставку, пружајући о распрострањењу византијске власти у источној Македонији сасвим другу слику". Cf. Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 306 (= СД IV, 246).

[541] Beldiceanu—Steinherr, *Prise de Serrès* 23.

[542] Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 308 (= СД IV, 247).

[543] Christophore 34. О Јовану Маргариту cf. Trapp, PLP No. 16850.

[544] Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 314, n. 32 (= СД IV, 252, н. 32).

ницу да се султанов ферман стицајем околности чувао у Меникејском манастиру, а да се под црквом Маргаритовом може подразумевати само храм који је подигао извесни Маргарит, можда баш споменути Јован, познат као угледан човек Сера и Зихне прве половине XIV столећа. Г. Острогорски наводи податак из хрисовуље српског цара Стефана Душана Ватопеду (априла 1346) да је његов дворанин велики хетеријарх Јован Маргарит даровао овом манастиру и цркву у Хрисопољу, али не верује да Муратов ферман из 1372. године говори о њој, јер је тада „Хрисопољ био још далеко од зоне турске окупације."[545] Дакле, ферман султана Мурата I из 1372. године, ако је и веродостојан документ, не даје никакав основ за закључак да су те године Турци освојили Сер, а да су га Ромеји касније повратили. С друге стране, није сигурно да се његова садржина односи баш на манастир св. Јована Продрома на Меникејској Гори; могла је бити у питању било која црква саграђена од Јована Маргарита, угледног великаша из околине Сера и Зихне, или неког његовог сродника.

Већ смо нагласили да је услед недостатка изворних података недовољно позната историја Сера под обновљеном влашћу Ромеја која је овде потрајала нешто више од једне деценије (1371—1383). Извори дају извесне податке тек за последњу годину тог времена, али ни они нису сасвим јасни и одређени. Позновизантијски историчар Лаоник Халкокондил, који у ствари пише историју турских освајања, кратко наводи да је султан Мурат кренуо на Србе (Трибале) и да је од њих освојио богат град (πόλις) Сер, после чега га је предао свом војсковођи Лала Шахину. Иако је тешко одредити хронологију ове вести, треба подсетити да пре ње исти писац кратко бележи смрт трновског цара Јована Александра који је као наследника оставио Шишмана; после кратке епизоде о Серу Лаоник Халкокондил се враћа опису рата султана Мурата I против Шишмана.[546] Дакле, више је него очигледно да је учени Лаоник Халкокондил помешао неке ствари из историје Сера у другој половини XIV столећа; уосталом, можда је погрешна обавештења нашао у изворима којима се служио. Нешто касније наш историчар се враћа на Сер: каже да је Манојло Палеолог после свог другог доласка у Солун (1382) подигао побуну против султана Мурата I и да је покушао да освоји Сер. Тада је султан против њега послао војсковођу Хајредин-пашу.[547]

Колико нам је познато, једино је учени Џ. Денис покушао да објасни вести Лаоника Халкокондила; учинио је то у књизи о власти Манојла Палеолога у Солуну (1382—1387). Аутор пре свега расправља о времену доласка Манојла Палеолога у тај велики град и верује да се то збило убрзо после 2. новембра 1382. године, а што се тиче његове власти у Солуну, сматра да се то време може

---

[545] Соловјев — Мошин бр. 18, стр. 144; Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 315 sq. (= СД IV, 253 сл.).

[546] L. Chalcocandylae historiarum demonstrationes I, ed. E. Darkó, Budapest 1922, 33; Dennis, *Reign* 67, n. 42.

[547] Chalcocandyles I, 42.

поделити у два дела: први до 19. септембра 1383, односно до турског освајања Сера, када је Манојло Палеолог водио успешне борбе против Турака; други део, који траје од јесени 1383. до априла 1387. године, испуњен је турском опсадом и освајањем Солуна.[548] Желећи да што је могуће више осветли читаву делатност Манојла Палеолога у Солуну, па и оно што Лаоник Халкокондил прича о његовом покушају да се домогне Сера, Џ. Денис је помно проучавао савремене изворе, пре свега писма ученог Димитрија Кидона; она дају баш нека важна обавештења о делатности Манојла Палеолога у Солуну. Иако су — сагласно карактеру извора такви искази завијени у беседничко рухо — Џ. Денис исправно тумачи да они говоре о успесима које је Манојло Палеолог, свакако после доласка у Солун (јесен 1382), постигао у борби са Турцима. Истовремено Џ. Денис остаје крајње опрезан у оцени размера ових сукоба, као и снага које су у њима учествовале, наглашавајући да је тешко поверовати да је за кратко време од свог другог доласка у Солун Манојло Палеолог могао да прикупи веће војне снаге.[549] У тумачењу података наведених писама Џ. Денис је уочио да једно од њих говори о граду чврстих бедема, чије су капије дуго биле затворене, а који је опседала моћна и добро опремљена војска. Угрожени житељи града отворили су капије и жестоко напали непријатеља који је у страху нагло почео да се повлачи, остављајући бројно оружје и сваковрсну опрему. Тако су победнички Ромеји дошли до великог и богатог плена од кога су за себе задржали колико им је било потребно, а остатак су послали у Цариград.[550] Детаљно анализирајући наведене вести, Џ. Денис је, чини се исправно, закључио да оне не описују освајање неког града који држе Турци од стране Манојла Палеолога, већ да говоре о неком византијском граду који су неверници опседали. Из читавог описа се јасно разабире да је у питању велики и добро утврђен град, па Џ. Денис са правом верује да се ради о Серу, јер непосредно после преузимања власти у Солуну (јесен 1382) Манојло Палеолог није могао да води војску у далеки поход. На основу свега изнетог, аутор је закључио да су у касну јесен или у рану зиму 1382. године Турци напали Сер, због чега је Манојло Палеолог непосредно после доласка у Солун морао да похита у помоћ угроженом граду. Успео је да га уз помоћ житеља ослободи опсаде неверника, који су се у нереду и паници повукли, оставивши бројно оружје и богату опрему.[551] Што се тиче вести Лаоника Халкокондила о судбини Сера, оне се по оцени Џ. Дениса морају одбацити, јер почивају на непоузданим врелима.[552]

Ако је касна јесен или рана зима 1382. године била обележена извесним успесима Манојла Палеолога у борби против Ту-

---

[548] Dennis, *Reign* 57—59.

[549] Démétrius Cydonès, *Correspondance* I—II, ed. R. J. Loenertz, Città del Vaticano 1956, 1960, Nos. 244, 247 et 249; Dennis, *Reign* 61—64.

[550] Cydonès, *Correspondance* No. 244.

[551] Dennis, *Reign* 68 sq.

[552] Ibid. 69.

рака под зидинама Сера, то није могло изменити неумитни ток судбине која је лебдела над југоистоком Балканског полуострва. Огорчен овим неуспехом, султан Мурат I је одмах одговорио противофанзивом, поставивши Хајредин-пашу за беглербега Румелије, наложивши му да освоји Солун и да одатле доведе Манојла Палеолога. На извршење повереног му задатка он је највероватније кренуо у лето 1383. године и већ је септембра постао господар већег дела Македоније па и града Сера.[553]

Већ смо упозорили да позновизантијски историчар Лаоник Халкокондил даје погрешне податке о турском освајању Сера које је по свој прилици преузео из неког старијег извора. Тачне вести о том важном догађају дају тзв. Кратке хронике, драгоцена врста извора за многа важна збивања из позновизантијске историје. Тако Кратка хроника о турским освајањима лапидарно бележи да су 19. септембра 1383 (6892) Турци освојили Сер.[554] Исти податак садрже још две Кратке хронике.[555] Међутим, непознати писци неких Кратких хроника погрешно су забележили турско освајање Сера. Тако Кратка хроника о турским освајањима наводи да су Турци 1387 (6895) освојили Верију и Сер.[556] Из споменуте групе извора навешћемо и белешку са рукописа похрањеног у библиотеци Академије наука у Петрограду где се каже да је 3. новембра 1387 (6896) у светогорски манастир Ксиропотам приспео смирени монах Кирило, а заслугом ктитора Доротеја и светогорског прота Арсенија; тада је у Цариграду царевао Јован Палеолог, а у Солуну његов син василевс Манојло. Те године, шестог индикта Муслимани су освојили Сер, Зихну а и друге градиће (πολίχνια) у Македонији.[557] Како је тачно оценио П. Шрајнер, ова белешка садржи неке нетачности: Турци нису освојили Сер 1387, а 3. новембра исте године Манојло Палеолог није више боравио у Солуну који је био у турским рукама; на крају белешке записан је шести индикт који одговара 1383. години, када је Сер освојен од Турака.[558] Међутим, чини се да и поред споменутих омашки белешка заслужује пажњу, јер наводи да су септембра 1383. године поред Сера Турци освојили Зихну и друге градиће (πολίχνια) Македоније. Значајно је да се у једном писму Димитрија Кидона пријатељу у Солуну најпре говори о турском нападу на Сер, а затим на село Хортаита удаљено око 6 миља источно од Солуна.[559] Најзад, треба напоменути да и знатно

---

[553] О Хајредин-паши cf. Taeschner — Wittek, *Vezirfamilie* 60—115; Dennis, *Reign* 74.

[554] Schreiner, *Kleinchroniken* I, p. 398, No. 6.

[555] Ibid. I, p. 568, No. 1, p. 669, No. 13. Једна Кратка хроника само бележи да су 6892 (1383) Турци освојили Сер. Cf. Ibid. I, p. 451, No. 9.

[556] Ibid. I, p. 555, No. 4. Издавач је у напомени упозорио да су овде дати погрешни датуми за турско освајање оба града: Верије и Сера. Cf. Ibid. II, 326.

[557] Ibid. II, p. 613, No. 48.

[558] Ibid. II, p. 327, n. 24.

[559] Cydonès, *Correspondance* II, No. 289, p. 340; Dennis, *Reign* 75. У споменутом селу био је и манастир који су најпре држали цистерцити а затим грчки монаси. Cf. E. Brown, *The Cistercians in the Latin Empire of Constantinople and Greece*, Traditio 14 (1958) 78—81; А. Вакалопулос, Ἡ παρὰ τὴν Θεσαλονίκην Βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Χορταΐτου, ΕΕΒΣ 15 (1959) 280—287.

каснија хроника о турским султанима кратко бележи да је султан Мурат I освојио Сер.[560]

Дакле, из наведених штурих изворних података може се сигурно закључити да су Турци коначно освојили Сер 19. септембра 1383. године, после чега је султан град са облашћу доделио свом прослављеном војсковођи Евренос-бегу.[561] Слику о стању у Серу у раним данима јесени 1383. године, када је град дошао под турску власт, може употпунити и чињеница да је тада заробљен серски митрополит Матија Факрасис који је у турском ропству провео пуне четири године. То сазнајемо из синодског акта од маја 1387. године, коме ћемо се вратити као и личности серског митрополита Матије Факрасиса.[562]

Из прегледа најважнијих догађаја око Сера за време византијске власти која је овде непрекидно потрајала нешто више од једне деценије, лепо се види да извори мало говоре о том важном граду у споменутом добу. Као и у приказу ранијих епоха живота Сера XIV столећа — византијске до септембра 1345. и српске до новембра 1371. године — тако бисмо и овде хтели да нешто проговоримо о темељима и принципима на којима је у овом граду почивала обновљена цивилна и црквена власт царства Ромеја. Међутим, подаци савремених извора о тим важним странама живота Сера врло су ретки, тако да ће и добијени резултати бити скромни. Можда ће издавање докумената из неких архива манастира као Ватопеда, Ивирона и Зографа пружати више материјала за изучавање споменутих питања.

У трагању за таквим ретким подацима кренућемо хронолошким редом. Августа 1375. године сачињен је акт мешовитог суда серске митрополије који је необично важан за нашу тему. Ту се каже да је у Сер приспео Игњатије, монах манастира Алопа, у световном животу назван Палеолог Лимпинарије, који је требало да подигне тужбу против странке Коресиса, а око манастира Христа Спаситеља у Серу; њега је као метох са неким поседима, па и баштом код емборија близу храма Богородице Козмосотире, пре много година монасима даровао Игњатијев деда покојни Лимпинарије. О томе је својевремено настао и акт васељенског судије Ромеја Николе Матаранга,[563] али таква одлука није спроведена услед промене

---

[560] Χρονικὸν τῶν Τούρκων Σουλτάνων, ed. G. Zoras, Athènes 1958, p. 25, 18.

[561] В. пре свега Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 309 (= СД IV, 248); Soulis, *Serbs* 156; Schreiner, *Kleinchroniken* II, 326; Dennis, *Reign* 75; Lavra IV, p. 54. О томе в. и F. Babinger, Enzyklopädie des Islam IV, 1926, 250, s. v. *Serres;* I. Melikoff, Encyklopédie de l'Islam (1963) 739, s. v. *Evrenos*.

[562] MM II, 72; Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 309 (= СД IV, 248 сл.). Сачувано је писмо солунског архиепископа Исидора заробљеном серском митрополиту Матији Факрасису у коме се оплакује његова тешка судбина. Cf. Sp. Lambros, Ἰσιδώρου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης οκτὼ ἐπιστολαι ἀνέκδοτοι, ΝΕ 9 (1912) 353—358; Dennis, *Reign* 75.

[563] То је акт из фебруара 1341. године о спору који је манастир Христа Спаситеља, задужбина Липинарија, водио око неког поседа са Атанасијем Поликарпом. Монаси су тврдили да су посед купили од покојног Манојла Пеларгоса, а Атанасије Поликарпос да је он раније припадао његовој мајци која га је добила од Андроника Липинарија; предмет спора био је други по-

прилика — престанка законите власти царства Ромеја и доласка незаконите силе Срба (Трибала). Сада, после сређивања прилика успостављањем законите власти цара Ромеја читава ствар је поново покренута. Установљено је да је постојало и једно писмо које је Никола Матарангос упутио свом колеги великом диикиту и васељенском судији Ромеја Главасу,[564] али странка Коресиса није могла да поднесе тај акт, па је читав спор решен у корист манастира Алопа.[565] Пре него што се позабавимо световним и црквеним функционерима споменутим у овом акту, ваља обратити пажњу на још једну важну ствар. Спомената судска одлука из фебруара 1341. године говори само о манастиру Христа Спаситеља у Серу као парничној страни, док се у акту из августа 1375. године та света обитељ спомиње као метох светогорског манастира Алопа. Нажалост, из расположивих извора не може се ни наслутити када је у времену између фебруара 1341. и августа 1375. године настала та важна промена у статусу манастира Христа Спаситеља у Серу, односно када је он постао метох светогорског манастира. Све што је овде одлучено у корист манастира Алопа поновљено је у потврдном акту царске канцеларије (βασιλικοῦ σεκρέτου), па је чак наведена и одлука суда серске митрополије на челу са царевим дворанином (οἰκεῖος) и кефалијом Сера кир Манојлом Дуком Тарханиотом а у присуству καὶ ἑτέρων ἀρχόντων εὐγενῶν καὶ ἀξιολόγων. Ту потврду царске канцеларије потписали су двојица функционера означени као цареве слуге, али је остало сачувано само име другог — протонотара Сотириотиса.[566]

Сада се треба вратити важним подацима које споменути документи дају о световним и црквеним функционерима у граду Серу за обновљене византијске власти, а чини се и о саставу мешовитог суда серске митрополије. Из другог акта царске канцеларије јасно се види да је у свему одлучио такав мешовити суд којим је председавао серски кефалија кир Манојло Дука Тарханиот, личност којој ћемо најпре посветити нашу пажњу.[567] Пре свега је значајно да је он потписан као царев слуга (δοῦλος) на првом акту из августа 1375. године и то одмах иза првог потписа серског митрополита

сед који је он продао Коресису. Спор је решен у корист манастира Христа Спаситеља а акт о томе потписао је Никола Матарангос, васељенски судија Ромеја и царев слуга (δοῦλος). Cf. Kutl. No. 19, p. 88 sq.

[564] Из септембра 1341. године потиче акт о жалби монаха Есфигмена да су им житељи Рендине присвојили посед у близини тог градића. Сада им се тај посед враћа, а споменути акт су поред црквених функционера потписали цареве слуге (δοῦλοι) и васељенске судије Ромеја велики диикит Главас и Никола Матарангос. Cf. Esph. No. 19, p. 133 sq. О овим личностима cf. Trapp, PLP Nos. 4215 et 17260.

[565] Kutl. No. 33, p. 128—130. О садржају акта и васељенском судији Николи Матарангу cf. Lemerle, *Juge général* 305; Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 307 (= СД IV, 246 сл.).

[566] Kutl. No. 34, p. 132—134. Акт региструје Lemerle, *Juge général* 307.

[567] У коментару се наглашава да је Манојло Дука Тарханиот пре августа 1375. године писао свом брату Дуки Тарханиоту. Cf. Kutl. p. 124 sq., 127.

Теодосија.[568] Међутим, текст другог акта из октобра 1375. године наводи Манојла Дуку Тарханиота као кефалију Сера а и председавајућег споменутог суда.[569] О Манојлу Дуки Тарханиоту као серском кефалији расправљао је Љ. Максимовић, али је превидео значајну чињеницу да је он августа 1375. наведен само као царев слуга, а октобра исте године као кефалија Сера.[570] Та разлика би по нашем уверењу упућивала на закључак да је Манојло Дука Тарханиот, свакако угледни житељ Сера и околине, постао кефалија града између августа и октобра 1375. године.

Редови споменутих двеју повеља из 1375. године дају податке и о неким члановима суда серске митрополије; акт из октобра 1375. каже да су у његовом раду суделовали благородни и знаменити архонти, а неки од њих су и потписани на судској одлуци из августа исте године. Ту после српског потписа серског митрополита Теодосија и грчког царевог слуге кир Манојла Дуке Тарханиота следе грчки потписи: царевог слуге (δοῦλος) Алексија Асена, царевог слуге Михајла Анђела Филантропина и царевог слуге и кастрофилакса Сера Димитрија Аретаса; од црквених функционера потписан је сакеларије Теодор Докијан.[571] Идући редом потписа, најпре ћемо се позабавити личношћу Алексија Асена који нема никакву титулу или функцију. Он је припадао огранку славне породице Асена настањеном у Серу а познатом и из ранијих докумената. Као човек (οἰκεῖος) царице Јелене (Јелисавете) Алексије Асен је потписан на акту из августа 1365. године.[572] Дакле, очигледно је да је Алексије Асен остао у Серу и да је после новембра 1371. године благовремено променио страну, односно да је пришао василевсу Ромеја Јовану V Палеологу и поново стекао епитет његовог дворанина. То је типичан пример и држања угледног човека позновизантијске епохе. О другом царевом дворанину Михајлу Анђелу Филантропину ништа није познато у овом времену.[573] Најзад, ту је и царев слуга (δοῦλος) Димитрије Аретас, који је имао функцију кастрофилакса, чије компетенције нису сасвим јасне.[574]

Ако се погледају потписи на документу из августа 1375. године, пада у очи чињеница да су чланови мешовитог суда митрополије

---

[568] Ibid. No. 33, p. 129.
[569] Ibid. No. 34, p. 133 sq.
[570] Maksimović, *Administration* 82, 151.
[571] Kutl. No. 33, p. 129.
[572] Esph. No. 18, p. 40. Cf. Kutl. p. 127.
[573] Ibid. p. 127.
[574] Живојиновић, *Судство* 204, н. 22 региструје спомен Димитрија Аретаса, наглашавајући да је по Псеудо Кодину кастрофилакс био „војни заповедник и чувар града“; упозорава на околност да је на документу из јула 1339. године потписан и кастрофилакс Сера Лав Азанит. Maksimović, *Administration* 177 такође региструје кастрофилакса Сера Димитрија Аретаса као последњи спомен овог функционера у византијским документима. За кастрофилакса уопште каже да „није познато да ли је он играо самосталну улогу команданта по мањим утврђењима која нису била центри локалне управе и где, следствено томе, није било кефалија. О Димитрију Аретасу нема података у другим савременим изворима. Cf. Trapp, PLP No. 1297.

у Серу већином били световњаци.[575] Додуше, ту су присутни и неки чиновници серске митрополије, али ћемо о њима говорити тек пошто скренемо пажњу на још један занимљив документ из времена обновљене византијске власти над Сером и околином. У питању је акт из октобра 1377. године издат у име Константина Ласкариса и његових сестара Томаиде Ласкарине и велике папине Ане; споменути су зет велики архонт Кавасилас, теча (θεῖος) велики примикирије Факрасис, а били су присутни и други архонти τοῦ τε βασιλικοῦ σεκρέτου καὶ τοῦ ʼεκκλησιαστικοῦ. Мати споменутих чланова рода Ласкариса даровала је неке поседе Великој Лаври св. Атанасија: у граду Серу поред Царинске капије (Φορικὴ πόρτα)[576] баштинске куће, од којих је једна пекара, као и τέλος ἀνακαμπτικόν,[577] а изван града (κάστρον) баште (κηπεροβόλια). Константин Ласкарис је са сестрама најпре намеравао да опозове мајчину одлуку, али је од тога одустао и нагодио се са монасима Велике Лавре св. Атанасија. На почетку документа потписани су царев слуга (δοῦλος) Константин Ласкарис, као и његове сестре Ана и Томаида, а при крају текста се каже да је акт сачињен у присуству царевих дворана (οἰκεῖοι) кир Димитрија Катрариса и кир Манојла Пота, као и кир Константина Прасина на кога се не односи епитет царевог дворанина. На крају документа следе многи потписи: серски митрополит Матија, епископ Спилеја Теофилакт, велики економ Манојло Лизикос, сакеларије Теодор Докијан, ђакон и скевофилакс Теодор Куварас, јереј и сакелије Теодор Логариаст, протекдик Теодор Мелисин, verso су потписани ђакон и протонотар Јован Хонијат, презвитер и канстрисије Теодор Синадин, јереј и ὁ ἐπὶ τῶν γονάτων Михајло Главас, царев слуга (δοῦλος) Димитрије Катрарис, као и сведок Константин Прасинос.[578]

Споменути судски акт из октобра 1377. године даје доста података о угледним људима Сера за обновљене византијске власти који су заузимали важна места у световној и црквеној администрацији. Идући редом најпре се треба окренути Константину Ласкарису и његовим сестрама Томаиди и великој папини Ани, који су свакако били угледни житељи Сера са поседима у граду и околини, а Константин се још дичио и положајем дворанина (οἰκεῖος) цара Јована V Палеолога. У коментару издања акта само се каже да Константин Ласкарис и његове сестре "ne nous sont pas encore connus par

[575] Живојиновић, *Судство* 204, н. 22. У коментару овог акта Љ. Максимовић констатује да су мешовити судови у византијским градовима образовани према потреби а сачињавали су их угледни људи. Обично им је председавао митрополит или епископ, мада је у овом случају учињен изузетак, јер се у другом акту из октобра 1375. године изричито каже да је суду председавао серски кефалија Манојло Дука Тарханиот. Cf. Maksimović, *Administration* 151.

[576] У коментару акта (cf. Lavra III, p. 110) каже се да је у питању πόρτα τοῦ φόρου на западној страни бедема Сера. Уп. Папагеоргију 244, таб. I, бр. 14.

[577] У коментару се каже да је у питању «le droit payé lors du renouvellment d'un contrat d'emphytéose». Cf. Lavra III, p. 110.

[578] Lavra III, No. 148, p. 111 sq.

d'autres documents athonites".[579] О великашима споменутим у тексту повеље, царевим дворанима Димитрију Катрарису и Манојлу Поту, као и Константину Прасиносу, који тај епитет не носи, нема података у другим савременим изворима.[580]

Прелазећи на чиновнике серске митрополије који су у споменутим документима заступљени у далеко већем броју, кренућемо од серског митрополита. На судском акту из августа 1375. године о спору око поседа манастира Алопа први је потписан српским словима серски митрополит Теодосије.[581] Као природно се намеће уверење да је Србин Теодосије дошао на тај високи положај у Серу још за српске власти, дакле пре погибије деспота Јована Угљеше на Марици (26. септембра 1371).[582] То је несумњиво драгоцено сазнање о толерантности успостављене византијске власти у Серу (новембра 1371) која није журила да уклања Србина Теодосија са митрополитског трона.[583] Међутим, убрзо је дошло до промене на месту врховног пастира Сера, јер је по свој прилици преминулог Србина Теодосија наследио Грк Матија Факрасис, који је као први и потписан на горе споменутој судској одлуци из октобра 1377. године, о поседима које је у Серу имала Велика Лавра св. Атанасија.[584]

Пошто о овом серском пастиру извори дају нешто више података, задржаћемо пажњу на његовој личности. Основ за то пружа каснији синодски акт из маја 1387. године, а за понтификата васељенског патријарха Нила (1380—1388). Патријаршијски синод је расправљао о случају серског митрополита Матије Факрасиса који је провео четири године у турском ропству, из кога је успео да се откупи, па је сада због обавезе да врати дуг, молио дозволу да поново служи. Тада је међу документима Велике цркве пронађен акт који је садржавао оптужбе против Матије Факрасиса, па је патријарх Нил желео да се читава ствар испита. Када су оптужбе прочитане, Матија Факрасис је одговорио да су се приликом његовог избора за митрополита — под васељенским патријархом Филотејом (8. октобар 1364 — лето 1376)[585] — од гласања уздржали севастијски митрополит Макарије и још двојица прелата, али да је он тада ипак изабран већином гласова. Када је Филотеј умро и споменути митрополит Макарије постао васељенски патријарх (око јуна 1377 — јул 1379),[586] он је све чинио да Матију Факрасиса

---

[579] Lavra III, p. 109; cf. Esph. p. 172. За Константина Ласкариса cf. Trapp, PLP No. 15539. За Ану и Томаиду Ласкарине које се не спомињу у другим савременим изворима cf. Ibid. Nos. 14494 et 14496.

[580] О Димитрију Катрарису, Манојлу Потосу и Константину Прасиносу cf. Trapp, PLP Nos. 11541, 22189 et 23681; Lavra III, p. 109.

[581] Kutl. No. 33, p. 130.

[582] Lemerle, *Juge général* 305 sq.; Живојиновић, *Судство* 205; Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 309 (= СД IV, 248 сл.); Kutl. p. 110.

[583] На основу те чињенице Самсарис 207 сл. закључује да Манојло Палеолог није предузимао велике промене у политичкој и црквеној управи.

[584] Lavra III, No. 148, p. 111.

[585] V. Grumel, *La chronologie*, Paris 1958, 437; Darrouzès, *Reg.* V, p. 385.

[586] Grumel, *Chronologie* 437; Darrouzès, *Reg.* VI, p. 3.

отера са митрополитског трона, шаљући писма не њему већ његовом клиру и позивајући их да га разреше положаја пастира и прогнају. Матија Факрасис је изјавио да су све оптужбе против њега биле лажне и измишљене, као и то да их он сада први пут чује, па га је синод ослободио било какве кривице.[587]

Извесно је да овај синодски акт из маја 1387. године даје драгоцене вести о серском митрополиту Матији Факрасису које ћемо овде пратити хронолошким редом. Пре свега се може приближно одредити време промене на положају врховног пастира Сера, односно када је Србина Теодосија сменио Грк Матија Факрасис. Митрополит Теодосије, који је на свом положају преживео промену власти новембра 1371. године, први и једини пут споменут је у судском акту из августа 1375. године; с друге стране, његов наследник Матија Факрасис први пут је споменут као потписник судског акта из октобра 1377. године. Међутим, подаци синодског акта из маја 1387. године сведоче да је он изабран за серског митрополита за понтификата васељенског патријарха Филотеја, дакле пре лета 1376. године. Значи да је Матија Факрасис постао митрополит Сера између августа 1375. и лета 1376. године.[588] Друга занимљива ствар коју сазнајемо из споменутог синодског акта је то да је патријарх Макарије оптуживао серског митрополита Матију Факрасиса и убеђивао потчињени му клир да га отера са тог положаја. У питању је, по свој прилици, био неки старији сукоб, јер се исти Макарије као митрополит Севастеје уздржао од гласања за избор Матије Факрасиса. Ништа се не може рећи о коренима сукоба између наведених прелата. Синодски акт из маја 1387. године обавештава да је после турског освајања Сера (19. септембра 1383) Матија Факрасис четири године остао у ропству Турака, после чега се откупио. Међутим, особито је занимљиво сазнање да се Матија Факрасис под турском влашћу вратио на трон серског митрополита. То показује акт митрополитског суда у Серу од фебруара 1393. године који манастиру Есфигмену додељује половину села Ахинос. Одлуку је као први потписао серски митрополит Матија, а затим следе потписи још неких чиновника митрополије.[589] Нажалост, ништа се прецизније не може рећи о времену повратка Матије Факрасиса на положај митрополита Сера.

После разматрања података о серском врховном пастиру треба се окренути обавештењима које споменути документи из времена византијске власти дају о чиновницима серске митрополије. По реду најпре долази Теодор Докијан, сакеларије који је потписан већ на акту о спору око поседа манастира Алопу из августа 1375. године; са истом функцијом срећемо га и у повељи Велике Лавре св. Атанасија из октобра 1377. године, али и у акту из маја 1388.

---

[587] MM II, p. 77—79; Darrouzès, *Reg.* VI No. 2819. Писма патријарха Макарија са оптужбама против серског митрополита Матије Факрасиса региструје Darrouzès, *Reg.* Nos. 2687 et 2688. Садржај ове синодске одлуке наводи Ostrogorsky, *Prise de Serrès* 309 (= СД IV, 248 сл.).

[588] Darrouzès, *Reg.* V, No. 2667 сматра да је Матија Факрасис постао митрополит Сера у времену између краја 1375. и почетка лета 1376. године.

[589] Esph. No. 30, p. 170—177.

године којим суд серске митрополије решава питање пирга св. Василија манастира Хиландара.[590] Чини се да је занимљиво сазнање да је Теодор Докијан остао на свом положају и за турске власти у Серу, али наставак његове каријере излази из временских оквира овде постављене теме.[591]

Сада се можемо вратити чиновницима серске митрополије у судском акту Велике Лавре св. Атанасија из октобра 1377. године. То је, пре свега, Манојло Лизикос, велики економ митрополије, чија се успешна каријера може пратити у распону од преко две деценије. Он је, да подсетимо, септембра 1365. године као сакеларије потписао продајни акт браће Јована и Манојла Дисипата.[592] Повеља Велике Лавре св. Атанасија из октобра 1377. године сведочи да је он узнапредовао, поставши велики економ серске митрополије а као такав је потписао и акт суда исте митрополије од маја 1388. године.[593] Дакле, Манојло Лизикос је успешно прегрмео турско освајање Сера и под новим господарима задржао је положај великог економа митрополије.

Следећи потписани чиновник серске митрополије је ђакон и скевофилакс Теодор Фотинос, који је такође под турском влашћу не само наставио каријеру већ је и узнапредовао, јер је у акту из фебруара 1393. године потписан као велики економ серске митрополије.[594] Међу потписницима повеље Велике Лавре св. Атанасија из октобра 1377. године јавља се и један члан рода Кувараса из кога су потицали још неки чиновници серске митрополије у XIV столећу; то је хартофилакс Теодор Куварас, чију успешну каријеру такође можемо пратити у распону од преко две деценије. Јер, он је као ђакон и хартофилакс потписао судски акт из августа 1365. о додељивању поседа манастиру Есфигмену, као и продајни акт Јована и Манојла Дисипата из септембра 1365. године.[595] С друге стране, Теодор Куварас је као ђакон и хартофилакс маја 1393. године потписао акт суда серске митрополије о спору Хиландара са пиргом св. Василија.[596] Дакле, овај угледни житељ Сера наставио је успешну каријеру и под турском влашћу после септембра 1383. године. Следећи потписник споменутих судских аката био је Теодор Логариаст, јереј и сакелије серске митрополије, који није познат из других савремених докумената. Додуше, један члан тог рода са истим именом био је између 1323. и 1326. године чтец и логариаст серске митрополије, али је тешко поверовати да је у

---

[590] Chil. I, No. 158, p. 335—340.

[591] О Теодору Докијану cf. Trapp, PLP No. 5574; Kutl. p. 127; Lavra III, p. 109. Живојиновић, *Судство* 225 сматра да је Теодор Докијан био световњак и да је састављао акта митрополије; 1365. године он је био табуларије.

[592] Lavra III, No. 143, p. 92.

[593] Chil. I, No. 158, p. 335—340 где је његово име погрешно протумачено као Ризикос. О Манојлу Лизикосу cf. Trapp, PLP No. 14916. Треба подсетити да постоје трагови рода Лизикоса у животу Сера, јер је Алексије Лизикос потписао један документ из далеке 1308/9. године (в. нап. 62).

[594] Esph. No. 30, p. 176; Lavra III, p. 109.

[595] Esph. No. 27, p. 160; Lavra III, No. 143, p. 92.

[596] Chil. I, No. 158, p. 335—340. О Теодору Куварасу cf. Trapp, PLP No. 13355; Lavra III, p. 91, 109 sq.

питању иста личност.[597] Теодор Мелисин, протекдик серске митрополије није познат из других савремених извора.[598] У коментару повеље Велике Лавре св. Атанасија (октобар 1377) уз протонотара Јована Хонијата само је упућено на акт истог манастира из септембра 1365. године којим браћа Јован и Манојло Дисипат продају монасима посед у селу Вернари а у коме је споменут Манојло Хонијат, јереј и архонт цркава серске митрополије.[599] Јасноће ради треба упозорити да је још давне 1308/9. године на једном акту потписан јереј Василије Хонијат, што показује да је ова породица била присутна у животу Сера XIV столећа, преживљавајући промене власти. У акту манастира Велике Лавре св. Атанасија из октобра 1377. године споменут је и Теодор Синадин као канстрисије серске митрополије.[600] О њему нема података у другим савременим изворима,[601] али бисмо овом приликом хтели да подсетимо на чињеницу да је он припадао грани угледне византијске породице Синадина, присутној у историји Сера XIV века, о чему је напред већ било речи. Најзад, у акту из октобра 1377. године забележен је и ὁ ἐπὶ τῶν γονάτων Михајло Главас који такође није познат из других савремених извора.[602]

[597] Lavra III, p. 110; Trapp, PLP No. 14992.
[598] Lavra III, p. 110; Trapp, PLP No. 17817.
[599] Lavra III, No. 143, p. 90—92.
[600] Канстрисије је био чувар ризнице епископије. Уп. Милаш, *Црквено право* 414.
[601] Lavra III, p. 110.
[602] Ibid. III, p. 110.

ЗАКЉУЧАК

Последње године XIII и освит XIV столећа представљају судбоносно време у животу преосталих делова некада пространог Византијског царства, већ сведеног скоро само на европске делове његове територије. Тада се сасвим приближила свом неумитном крају дуга борба са Турцима за богате и простране крајеве Мале Азије која је столећима представљала језгро царства Ромеја. Та борба, започета после битке код Манцикерта (19. августа 1071), постепено је брисала византијске поседе у овим крајевима, од којих су почетком XIV века преостали само поједини градови на северозападу Мале Азије. Извесно је да је овакав ток догађаја дао особити значај европским крајевима царства Ромеја, пре свега Тракији и Македонији, где је власт василевса још постојала. Међутим, у споменутом времену су и ти крајеви погођени тешким разарањима, јер су Каталанци, најамници са далеког запада Европе, за неколико година (1305—7) потпуно опустошили плодну Тракију, да би се после тога кроз Македонију и Тесалију запутили у крајеве средње Грчке (Беотија и Атика), где су се скрасили и основали своју државу (1311). Споменуто пустошење Тракије дало је особити значај преосталим византијским поседима на Балканском полуострву, пре свега крајевима Македоније који су се простирали на запад од реке Месте и града Христопоља (Кавала); у тим просторима један од најважнијих градова био је Сер, смештен у плодној равници доње Струме са широко отвореним комуникацијама према северној обали Јегејског мора. Не треба заборавити и важну околност да је Сер стајао уз стари пут Via Egnatia који је престоницу Константинопољ повезивао са албанском обалом и Драчем. Сер је тада спадао међу значајније градове преостале Ромејима, а имао је по свој прилици до 15.000 житеља. Значај који је Сер добио услед споменутих промена, град је задржао скоро кроз читаво XIV столеће, испуњено многим променама у животу Византије и суседних јој држава на југоистоку Балканског полуострва, све до пада под турску власт (19. септембра 1383) под којом ће остати неколико векова. О значају Сера сведочи и чињеница да

га савремени византијски извори често називају класичним термином πόλις, што чине само када су у питању већи и значајнији градови.

На самом почетку доба које нас овде занима Сер је био мета напада и пљачкања дивљих Каталанаца (1308), али су ти ратници са запада брзо прохујали долином доње Струме и отишли даље према југозападу пут крајева средње Грчке. Извесно је да је Сер са читавом околном облашћу, која је ка њему гравитирала, делио судбину преосталих делова царства Ромеја, најпре захваћених таласима дугог грађанског рата (1321—1328), вођеног између старог цара Андроника II Палеолога и његовог бунтовног унука Андроника III, око кога се окупила група младих великаша са новим концепцијама о даљој политици царства. У првој етапи те дуге борбе за царски престо Сер је некако остао по страни од попришта сукоба зараћених страна који су се одигравали у Тракији, а после првог споразума између деде и унука у Региону (почетком јуна 1321) град се са читавом облашћу нашао под влашћу старог цара Андроника II Палеолога. У последњој етапи споменутог грађанског рата (1327—8) Сер се са околином нашао у вртлогу сукоба зараћених страна. Крајем 1327. године у граду су се окупљале присталице старог цара Андроника II Палеолога на челу са његовим сином деспотом Димитријем, који је под притиском присталица младог Андроника III био приморан да напусти Солун. У Серу се тада нашао и српски великаш Хреља, који је предводио помоћни војни одред српског краља Стефана Дечанског, савезника цара Андроника II Палеолога. Међутим, када је почетком 1328. године Андроник III Палеолог ушао у Солун, однос снага зараћених страна се сасвим променио у читавом његовом залеђу где се налазио и Сер. И овде су преовладали људи младог цара Андроника III Палеолога који су заробили присталице његовог деде, окупљене око деспота Димитрија Палеолога; запленили су им имовину а њих предали Андронику III Палеологу.

Влада Андроника III Палеолога (1328—1341) обележена је напретком и стабилизацијом прилика у царству, што се одразило и на живот Сера и његове околине. Напредак Сера и читаве области лепо илуструју подаци савремених докумената о поседима које су угледне породице царства имале у граду и околини. Били су то неки особито знаменити родови као Кантакузини — велики доместик Јован и мати му Теодора — који нису потицали из Сера, али и они који су живели у овом граду (Дипловатаци, Ласкариси, Синадини и др.). Карактер њихових непокретних добара у Серу сасвим је био уприличен типу византијског града времена Палеолога. Тако су они овде поседовали приземне и вишеспратне куће, радионице разних намена, баште, винограде и понеки млин. Све се то лепо уклапа у слику позновизантијског града дату у новијим радовима истраживача, нарочито Љ. Максимовића. Сасвим је природно да су поседе у Серу тог времена имали и угледни византијски манастири, пре свега монашка обитељ св. Јована Продрома на оближњој Меникејској Гори, чија је судбина вазда била везана са блиским Сером. Близина тог великог и напредног града свакако

је користила меникејским монасима, али је понекад могла бити и узроком великих невоља. У оближњем Серу монаси св. Јована Продрома имали су бројне поседе (куће, радионице, баште, винограде, млинове), али и неке манастире као метохе, нпр. онај који је такође био посвећен имену св. Јована Продрома. Ваља споменути и значајну чињеницу да је у ово време манастир на Меникејској Гори био под формалном заштитом — ктиторством угледних личности: најпре српске краљице Симониде, једине кћери цара Андроника II Палеолога, а затим великог доместика и будућег цара Јована Кантакузина. Сасвим је природно да су и други угледни манастири, пре свега светогорски (Хиландар, Филотеј, Ивирон, Ватопед, Велика Лавра св. Атанасија) имали бројне поседе у Серу и околини, а и неке манастире које су држали као метохе. Поседовали су они у Серу приземне и вишеспратне куће, радионице, баште, винограде и млинове. Многе поседе манастири су имали у селима у околини Сера. Као природна се намеће чињеница да је велики и знаменити град Сер имао важно место у управном систему Византијског царства прве половине XIV столећа. Био је средиште катепаникија, управне агломерације доба Палеолога на чијем челу је био кефалија, чиновник са различитим компетенцијама. Један од значајних намесника Сера и околне области био је Гиј од Лузињана који је у првим годинама новог грађанског рата (1341—1354) напустио град. Значајно је да документи овог времена садрже податке о још неким чиновницима у Серу, карактеристичним за управни систем доба Палеолога. Будући да је био велики и важан град, Сер је имао значајно место и у црквеној администрацији прве половине XIV века. Пастир града имао је ранг митрополита а уз њега су, као и у свакој епархији, деловали бројни чиновници који су обављали важне дужности везане за живот митрополије и читавог града. Међу њима се срећу припадници угледних серских породица (Кувараси, Модини, Синадини и др.) који су дуго остајали на својим положајима.

Нови грађански рат започет у јесен 1341. године борбом за власт између великог доместика Јована Кантакузина и регенства, које је у Цариграду владало у име недораслог цара Јована V Палеолога, непосредно је увео Сер и читаву област у вртлог сукоба зараћених страна. Овде је најпре преовладала странка противна Јовану Кантакузину, чији су предводници били Константин Палеолог, Гиј од Лузињана и серски митрополит Макарије. У граду и околини заплењена је имовина Јована Кантакузина, а исто је учињено са иметком његових присталица који су бачени у тамнице. Када је у рану јесен 1342. године Јован Кантакузин са савезничком српском војском стигао под Сер, његови противници у граду су одбијали сваку помисао о предаји, тако да се он у два маха са српском војском повлачио од Сера. Од средине 1343. године Јован Кантакузин је борбу против регенства царице мајке Ане Савојске пренео у крајеве Тракије, па је запоставио бригу о Серу који је опседао српски краљ Стефан Душан, опустошивши читаву околину и довевши становнике града на ивицу глади. Занимљиво је да се тада у Серу појавила група утицајних и угледних људи спремних

да капије града отворе српском краљу који им је као награду обећавао положаје заповедника (архоната) Сера. У летњим данима 1345. године Јован Кантакузин је покушао да помогне угроженом Серу, чији су му житељи послали изасланике, молећи опрост и нудећи му покорност; захтевао је од Стефана Душана да се одмах повуче од Сера, али је, чини се, за све било касно. Захваљујући свакако деловању споменуте групе људи, краљ Стефан Душан је 24. септембра 1345. године заузео Сер, што је представљало један од његових највећих освајачких успеха, јер је поред овог знаменитог града тада под српску власт дошла и читава југоисточна Македонија до христопољских кланаца на истоку, као и халкидичко полуострво са Светом Гором.

Сер и околна област остали су под српском влашћу скоро три деценије, све до јесени 1371. године, али се то време може поделити на две јасне целине. У годинама од српског освајања па до смрти цара Стефана Душана (20. децембра 1355) Сер је био само један од важних градова у границама Српског царства, а после тога је судбина града кренула сасвим друкчијим путевима. После смрти првог српског цара Сер постаје главни град државе која се постепено издвојила из граница Српског царства Душановог наследника Уроша (1355—1371). Том тзв. Серском државом најпре је владала Душанова удовица Јелена, у монаштву наречена Јелисавета, а затим негде од јесени 1365. године моћни деспот Јован Угљеша све до погибије на Марици (26. септембра 1371). Када се говори о првом периоду српске власти у Серу, треба нагласити да је Стефан Душан придавао велики значај том знаменитом граду, па је у њему често боравио, што се види по баш у Серу издатим документима. Стефан Душан се крајем 1345. године у Серу прогласио за цара Срба и Грка. Српски краљ и цар је посебну бригу посвећивао манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори, о чему, пре свега, сведочи његова опширна потврдна хрисовуља из октобра 1345. године.

Документи дозвољавају да се учине неки важни закључци о темељима на којима је почивала нова српска власт у Серу и околини. Сасвим је извесно да је цар Стефан Душан задржао неке установе и функционере затечене византијске провинцијске управе у освојеним грчким крајевима, па и у Серу; то су, пре свега, били кефалије, намесници већих или мањих управних целина. Већ у првим годинама српске власти у Серу се јављају кефалије као управници града и шире околине. Занимљиво је да су најпре били Грци, а да је први кефалија по свој прилици био онај кога су Срби затекли у граду још из доба византијске власти. Међутим, кефалије нису били једини остаци византијске власти који су у Серу и околини наставили свој живот и под новом српском влашћу. Документи сведоче да су ту даље постојале и неке друге важне установе, пре свега мешовити суд састављен од световних и црквених функционера у чијем раду је значајну улогу имао и кефалија Сера. Важан сегмент у новој српској власти у Серу представљала је и црквена организација о којој је краљ и цар Стефан Душан водио особиту бригу. О томе сведочи чињеница да

су сви познати митрополити Сера за српске власти били Срби, почевши од Јакова, Душановог поверљивог човека, који је постао пастир Сера непосредно после пада града под српску власт (септембра 1345). Међутим, зато су, с друге стране, функционери серске митрополије скоро искључиво били Грци, а неки од њих су потицали из серских породица које су попуњавале митрополитов клир и у византијско време. Ако смо могли да констатујемо да су неки угледни житељи Сера непосредно пре септембра 1345. године били спремни да прихвате власт српског краља и да му отворе капије града уз обећање одређених повластица и положаја, подаци извора сведоче да се у таквим надама нису преварили. Чланови угледних серских породица пришли су новој српској власти и под њеним окриљем су задржали старе или стекли нове поседе, као и положаје у световној и црквеној администрацији.

Како је већ речено, суштинска промена у животу српског Сера настала је после изненадне смрти цара Стефана Душана (20. децембра 1355), када је у граду и читавој области власт преузела његова удовица Јелена, у монаштву названа Јелисавета. Негде у јесен 1365. године том Серском државом загосподарио је моћни великаш деспот Јован Угљеша, који је ту власт задржао до погибије у окршају са Турцима на Марици (26. септембра 1371). Дакле, у времену од једне и по деценије (1356—1371) Сер је био главни град посебне државе. У првим годинама власти царице Јелене град је био непосредно угрожен од реваншистичких планова Ромеја, јер је у лето 1357. године Матија Кантакузин са савезницима Турцима кренуо према Серу, нашавши чак и присталице међу његовим житељима који су били спремни да му отворе градске капије. Међутим, Сер је уз помоћ војске цара Уроша одолео овом нападу, а Матија Кантакузин је ухваћен у близини Филипа и предат цару Јовану V Палеологу. Значајно је да је у лето 1363. године у Сер приспео васељенски патријарх Калист да у име цара Јована V Палеолога преговара са царицом Јеленом о измирењу и заједничкој борби против Турака. Мисија није донела резултате, јер се патријарх Калист изненада разболео и умро у Серу, где је уз све почасти и сахрањен. Промена статуса и положаја Сера после краја 1355. године одразила се и на живот овог знаменитог града, сада престонице посебне државе. Стога у Серу ничу неке нове установе које су својствене великим византијским градовима XIV столећа. То је пре свега сенат, али и установа васељенских судија установљена у царству Ромеја реформом цара Андроника III Палеолога (1328—1341). У граду је наставио да делује и мешовити суд састављен од угледних световних и црквених архоната, али је превагу у његовом раду добио деспот Јован Угљеша. Подаци савремених докумената јасно сведоче да су у животу Сера као престонице посебне државе значајну улогу и даље имали Грци који су заузимали важна и одговорна места у световној и црквеној администрацији. Световни архонти су по важећим нормама царства Ромеја били дворани (οἰκεῖοι) и слуге (δοῦλοι) најпре царице Јелене (монахиње Јелисавете) а касније деспота Јована Угљеше. Током дуге српске власти у Серу угледни и велики манастири у његовој

широј околини такође су имали поседе у граду, али се мора признати да су изворни подаци о томе много скромнији него за ранији византијски период.

Судбину града Сера нагло је изменила битка на Марици (26. септембра 1371) у којој су пали серски господар деспот Јован Угљеша и његов брат краљ Вукашин. Иако су Турци били апсолутни победници у овом судбоносном окршају, они ипак тада нису запосели Сер и крајеве југоисточне Македоније. То је новембра 1371. године учинио Манојло, син цара Јована V Палеолога, који је управљао Солуном и околином. Обнова ромејске власти у Серу доживљена је као повратак светлости после година потпуне таме коју је донела српска власт у овим крајевима. Иако су се у стручној литератури појавиле претпоставке да су Турци 1372. године привремено заузели Сер који су Ромеји убрзо повратили, оне се морају напустити, јер подаци савремених извора јасно говоре о непрекинутој византијској власти у Серу од новембра 1371. до 19. септембра 1383. године када су Турци коначно освојили град. Ваља нагласити и важну ствар да је обновљена византијска власт у Серу била доста толерантна према затеченим чиновницима претходне српске власти. Прихватила је неке од њих који су били спремни за сарадњу, а изнад свега је занимљиво да је на митрополитском трону остао и Србин Теодосије, који је на тај положај свакако дошао пре септембра 1371. године. Међутим, Сер није дуго уживао благодети обновљене власти Ромеја, јер су Турци у незадрживом налету према Солуну и његовом ширем залеђу освојили Сер 19. септембра 1383. године, чиме је почела њихова вишестолетна власт над овим знаменитим градом југоисточне Македоније.

BYZANTINE AND SERBIAN SERRES (SERRAI) IN XIV CENTURY

Summary

The last years of the XIII and the dawn of the XIV century represent the fateful period in the life of the remaining parts of the once vast Byzantine Empire, at that moment already reduced only to the European parts of its territory. At that time the long lasting struggle with Turks for rich and spacious regions of Asia Minor, that for centuries represented the very core of the Empire of the Late Romans approached its inevitable end. That struggle, which began after the battle at Mantzikert (August 19, 1071), gradually wiped out Byzantine possessions in those regions, of which at the beginning of the XIV century there remained only some towns in the northwest Asia Minor. It is certain that this course of events gave a special significance to the European parts of the Later Roman Empire, first of all Thrace and Macedonia, where the rule of the basileus still existed. But at the time we deal with, those regions also were hit by heavy destructions, since the Catalans, mercenaries from the far West of Europe, within a couple of years (1305—1307) completely devastated the fertile Thrace, and through Macedonia and Thessalia, proceeded towards the regions of Middle Greece (Beothia and Attica), where they finally settled down and founded their own state (1311). The devastation of Thrace mentioned above, gave an exceptional significance to the remaining Byzantine possessions in the Balkan Peninsula, above all to the regions of Macedonia which stretched west of the river Nestos, and the town of Christopolis (Kavala); in those regions one of the most important towns was Serres, located in the fertile plain of the lower part of the river Strymon with widely opened communications towards the northern shores of the Aegean Sea. It should not be forgotten also that the town of Serres was located alongside the ancient road called Via Egnatia which connected the capital of Constantinople

with the Albanian coast and the town of Dyrrachium. Serres at that time belonged among the more important, remaining towns of Later Romans, and in all probability had approximately 15,000 inhabitants. The importance that Serres gained through the changes mentioned above continued during almost the entire XIV century, filled with many changes in the life of Byzantium and the neighbouring countries in the south-eastern part of the Balkan Peninsula, until its fall under the Turkish rule (September 19, 1383), under which Serres remained for several centuries. The importance of Serres is also witnessed by the fact that contemporary Byzantine sources often call it by the classical term of πόλις (polis), that term being used only when large and important towns were in question.

At the very beginning of the period we are treating here the town of Serres was the target of attacks and robberies of by wild Catalans (1308), but those warriors from the West quickly passed through the valey of the lower Strymon, and went further south-west, towards the regions of Middle Greece. It is certain that Serres, together with the entire surrounding area, shared the fate of the remaining parts of the Late Roman Empire, affected by the waves of the long-lasting civil war (1321—1328), waged between aged Emperor Andronicus II Palaeologus and his rebellious grandson Andronicus III, around whom a group of young noblemen, offering new concepts on the future policy of the Empire, gathered. During the first stage of that long struggle for the imperial throne Serres somehow remained aside from the scene of clashes taking place in Thrace between the warring sides; after the first agreement between the grandfather and his grandson in the region (at the beginning of June 1321), the town, with the entire area, found itself under the rule of old Emperor Andronicus II Palaeologus. During the final stage of the civil war (1327—1328), Serres, with its surroundings, found itself in the maelstrom of clashes between the warring sides. Towards the end of 1327, followers of the old Emperor Andronicus II Palaeologus, headed by his son Demetrius, the Despot, who was forced to leave Thessalonica under the pressure of followers of the young Emperor Andronicus III, were gathered at Serres. Serbian nobleman Chrelja commanding an auxiliary army corps of the Serbian King Stephen Dečanski, an ally of Emperor Andronicus II Palaeologus was also at Serres at that time. But when Emperor Andronicus III Palaeologus entered Thessalonica at the beginning of 1328, the balance of power of the warring sides changed entirely in the hinterland of that town, where the town of Serres was also situated. There too the followers of the young Emperor Andronicus III Palaeologus took over power and captured the followers of his grandfather, assembled around the Despot Demetrius Palaeologus, seizing their property and handing them over to Emperor Andronicus III Palaeologus.

The rule of Emperor Andronicus III Palaeologus (1328—1341) was marked by progress and stabilization of conditions in the Empire. That was reflected upon the life of Serres and its surroundings. The prosperity of Serres and the entire area is illustrated well

by data obtained from contemporary documents on possessions owned by distinguished families of the Empire in the town itself and in its surroundings. Those were some very outstanding families, such as Cantacuzenos — Grand Domestic John and his mother Theodora — who were not by origin from Serres, and also other families who lived in that town (Dyplovatatzes, Laskarids, Synadenoi and others). The character of their possessions in Serres was entirely in accordance with the type of a Byzantine town from the period of the Palaeologi. There they possessed ground-floor buildings, multistory buildings, workshops for various purposes, gardens, vineyards and some mills. All that nicely fits into the image of a late Byzantine town as given by the more recent papers of researchers, particularly by Lj. Maksimović. It is quite natural that possessions in Serres of that time were owned also by some prominent Byzantine monasteries, first of all, the monastic family of St. John the Prodrome at the nearby Menekaion Hill, whose fate was always connected with the neighbouring town of Serres. The vicinity of that large and prosperous town was by all means to the advantage of the Manechese monks, but sometimes it was also the cause of great troubles. In the town of Serres, the monks of St. John the Prodrome possessed many properties (houses, workshops, gardens, vineyards, mills), as well as some monasteries as metochia (an appendage given to a large monastery), e.g., the one consecrated to St. John the Prodrome. There is also the important fact that at that time the monastery at the Menekaion Hill was under the formal protection — donoship of distinguished personalities: first, the Serbian Queen Simonida, the only daughter of Byzantine Emperor Andronicus II Palaeologus, and then, the great chamberlain and future Emperor John Cantacuzenos. It is also quite natural that some other prominent monasteries, first of all those from the Mt. Athos (Chilandar, Philotheus, Iberon, Vatopedi, the Great Lavra of St. Athanasius) possessed numerous properties at Serres and in its neighbourhood, and also some monasteries that belonged to them as methochs. They also possessed ground-floor and multistory buildings, workshops, gardens, vineyards and mills at Serres. The monasteries held many possessions in villages around Serres. It is natural fact that the large and important town of Serres occupied an important place in the administrative system of the Byzantine Empire during the first half of the XIV century. It was the center of the katepanikion, the administrative agglomeration in the Palaeologi period, headed by the kephalai an official with various competences. One of the more important regents of Serres and the regions around it was Guy de Lousignan, who left the town during the early years of a new civil war (1341—1354). It is worth while mentioning that documents from that period contain data on some other officials at Serres, characteristic of the administrative system of the Palaeologi. Since Serres was a large and important town, it also occupied an important position in the church administration during the first half of the XIV century. The pastor of the town acted in the rank of the metropolitan, while besides him, as in any eparchy, there were employees performing important duties, connected with the life of the eparchy and the entire

town. Among them there were members of prominent families of Serres (Kouvaras, Modenoi, Synadenoi and others) who occupied their positions for long periods.

The new civil war, which began in the autumn of 1341 by the struggle for power between the Grand Domestic John Cantacuzenos and the regency that ruled in Constantinople in the name of Emperor John V Palaeologus who was still under age, drove the town of Serres and the entire area directly into the whirlpool of conflicts between the warring sides. At the beginning the party opposing John Cantacuzenos, and led by Constantine Palaeologus, Guy de Lousignan, and Macarius, the metropolitan of Serres, prevailed there. In the town and its vicinity, the property of John Cantacuzene was seized and the same was done with the property of his followers, who were thrown into jail. When John Cantacuzene with the allied Serbian army arrived at Serres in the early autumn of 1342, his opponents who were in the town, rejected any idea of surrendering, so that John, together with the Serbian army twice retreated from the town. From the middle of 1343 John Cantacuzenos moved his struggle against the regency of Anne of Savoy, the Empress-Mother, to the regions of Thrace, thus neglecting Serres, which was besieged by Stephen Dušan, the Serbian King, who devasted the entire region and brought the citizens of Serres to the edge of famine. It is interesting to observe that at that time in Serres there appeared a group of influential and eminent people who were ready to open the gates of Serres to the Serbian King, who as a reward promised them the positions of archontes of Serres. In the summer of 1345, John Cantacuzene tried to help the threatened town of Serres, whose citizens sent emissaries to him, requesting his pardon and offering him their obedience; John Cantacuzenos demanded from Stephen Dušan to retreat from Serres immediately, but apparently everything was too late. Thanks to the above mentioned group, King Stephen Dušan occupied the twon of Serres on September 24, 1345, which represented one of his greatest conquests, since in addition to that important town, the entire south-eastern Macedonia, as far as the passes of Christopolis in the East, and the Chalkidike Peninsula with Mt. Athos, fell under the Serbian rule.

The town of Serres and the surrounding region remained under the Serbian rule for almost three decades, until the autumn of 1371. That period can be divided into two distinct parts.

During the years from the Serbian conquest till the death of Emperor Stephen Dušan (December 20, 1355), Serres was only one of the important towns within the boundaries of the Serbian Empire, while afterwards the fate of that town proceeded along quite different paths. After the death of the first Serbian Emperor, the town of Serres became the capital of a state that gradually withdrew from the boundaries of the Serbian Empire of Dušan's successor Uroš (1355—1371). The so-called state of Serres was ruled first by Dušan's widow Helena called Elisabeth in the monastery, and then, from the autumn of 1365, by the powerful Despot John Uglješa, until his death in action during the battle on the river Maritsa (September 26, 1371).

Speaking about the first period of the Serbian rule in Serres, it should be emphasized that Stephen Dušan attached great importance to that noteworthy town, and stayed there very frequently. This can be proved by many documents issued precisely in Serres. Stephen Dušan proclaimed himself Emperor of Serbs and Greeks in Serres towards the end of 1345. The Serbian King and Emperor paid special attention to the monastery of St. John the Prodromos on the Menekaion Hill, as evidenced, above all, by his extensive affirmative chrysobull, issued in October 1345.

There are documents allowing some important conclusions about the foundations upon which the new Serbian rule in Serres and its surroundings rested. It is quite certain that Emperor Stephen Dušan retained some institutions as well as some functionaries of the Byzantine provincial administration in the newly conquered Greek areas, and in Serres, too; those were, first of all, kephalai regents of large and small administrative units. During the early years of the Serbian rule in Serres there appeared kephalai as governors of the town and its vicinity. It is interesting to note that at the beginning they were Greeks, and that the first kephale was, in all probability, the one whom the Serbs found in the town, occupying the same position under the Byzantine rule. However, kephalai were not the only remnants of the Byzantine rule who continued their life under the new Serbian rule in Serres and its vicinity. Documents testify that some other important institutions also continued to exist there, first of all a mixed tribunal, composed of secular and church officials, in the work of which an important role was played by the kephale of Serres. An important segment in the new Serbian rule in Serres was the church organization, about which King and Emperor Stephen Dušan took special care. This is evidenced by the fact that all prominent metropolitans of Serres during the Serbian rule were Serbs, beginning with Jacob, Dušan's confidential man, who became the pastor of Serres immediately after the fall of Serres under the Serbian rule (September 1345). But, on the other hand, all officials of the metropoly of Serres were almost exclusively Greeks, some of them originating from families of Serres who constituted the metropolitan's clergy during the Byzantine times. If we could state that some prominent citizens of Serres just before September 1345 were ready to accpet the rule of the Serbian King, and to open the gates of the town to him under the promises of certain privileges and positions, then the documents show that in their hopes they were not deceived. Members of eminent families of Serres came over to the new Serbian rule, and, under its protection, retained their previous possessions or gained some new ones, as well as positions in the secular and church administrations.

As has already been said, an essential change in the life of the Serbian Serres took place after the sudden death of Emperor Stephen Dušan (December 20, 1355), when the rule in Serres and in the entire area around it was taken over by his widow Helena, known in the monastery under the name of Elisabeth. Sometime in the autumn of 1365, Serres state came under the rule of a powerful nobleman,

the Despot John Uglješa. He remained in power until his death in the battle against the Turks on the river Maritsa (September 26, 1371). Thus, during one decade and a half, 1356 to 1371, the town of Serres was the capital of a separate state. During the early years of the rule of Empress Helena, the town was directly threatened by revengeful plans of the Late Romans, since in the summer of 1357 Matthew Cantacuzenos together with his allies, the Turks, went against Serres and even found among the citizens of Serres some adherents who were ready to open the gates of the town to them. But the town, helped by the army of Emperor Uroš, resisted that attack, and Matthew Cantacuzene was captured near the town of Phillipi, and handed over to Emperor John V Palaeologus. It is significant that in the summer of 1363 the ecumenical Patriarch Callistus arrived in Serres in order to negotiate in the name of Emperor John V Palaeologus with Empress Helena about reconciliation and joint struggle against the Turks. The mission did not produce any results, since Patriarch Callistus suddenly fell ill and died in Serres, where he was buried with the highest honours. The change of the status and position of Serres after the end of 1355 was also reflected upon the life of the important town, now the capital of a separate state. Thus, in Serres there appeared some new institutions, characteristic of large Byzantine cities of the XIV century. Those were, first of all, the Senate, as well as an institution of basilic judges set up in the empire of Late Romans, by the reform of Emperor Andronicus III Palaeologus (1328—1341). The mixed tribunal, composed of eminent secular and church archonts, continued its activities in the town of Serres, but in its operations Despot John Uglješa gained prevailing dominance. Data from contemporary documents clearly testify that an important role in the life of Serres, as the capital of the separatesstate, continued to be played by Greeks who occupied important and responsible positions in the secular and church administrations. Secular archontes, according to still valid laws of the Late Roman Empire, were courtiers (οἰκεῖοι) and servants (δοῦλοι), first of Empress Helena or Elisabeth as she was known after becoming a nun, and then of Despot John Uglješa. During the long Serbian rule at Serres, prominent and large monasteries also had possessions in the town, but it must be said that original sources about that fact are much more modest than those referring to the previous Byzantine period.

The fate of the town of Serres was abruptly changed by the battle on the river Maritsa (September 26, 1371), in which the Serbian ruler, Despot John Uglješa, and his brother, King Vukašin, were both killed in action. Although the Turks were the absolute winners in that crucial battle, they did not occupy Serres and the regions of south-east Macedonia at that time. That was done in November 1371, by Manuel, the son of Emperor John V Palaeologus, who ruled over Thessalonica and its surroundings. The restoration of the Late Roman rule in Serres was experienced as a return of light after years of total darkness brought in by the Serbian rule in those areas. Although in reference books there appeared assumptions that in 1372 the Turks temporarily occupied Serres which the Late Romans shortly afterward

re-occupied, such suggestions must be abandoned because data from contemporary sources clearly give evidence about uninterrupted Byzantine rule at Serres from November 1371 until September 19, 1383, when the town was definitely conquered by the Turks. It is important to note that the restored Byzantine rule at Serres was considerably tolerant towards officials of the former Serbian rule whom the restoration found at their positions. The restored Byzantine rule accepted some of them who were ready to cooperate, but above all it it is interesting that the metropolitan thorne was retained by the Serbian metropolitan Theodosius, who took up that position certainly before September 1371. But Serres did not enjoy the benefits of the restored rule of the Late Romans for a long time, since the Turks who in their irresistible assault towards Thessalonica and its background, conquered Serres on September 19, 1383. That victory marked the beginning of the Turkish rule over *that* important town of south-east Macedonia lasting for many centuries to come.

РЕГИСТАР ИМЕНА